

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

Куцин Михайло Миколайович

УДК 355.48:940.18“14/15”

**КРИЗА ЛИЦАРСЬКОГО ВІЙСЬКА І ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНИХ НАЙМАНИХ АРМІЙ У XIV–XV ст.:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Войтович Леонтій Вікторович,
доктор історичних наук,
професор

Львів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.1.1. Огляд французької історіографії	10
1.1.2. Огляд англійської історіографії.....	21
1.1.3. Українська історіографія.....	38
1.1.4. Російська (“радянська”) історіографія.....	40
1.2. Аналіз джерел.....	44
1.2.1. Французькі джерела.....	44
1.2.2. Англійські джерела.....	52
1.2.3. Окремі німецькі джерела.....	61
Висновки до розділу 1	
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ АНГЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ В СТОЛІТНІЙ ВІЙНІ (1337–1453).....	63
2.1. Особливості організації та форм ведення бойових дій сторонами конфлікту. Структура феодалських армій	63
2.2. Підґрунтя перемог Англії на початковій стадії (30-ті роки XIV – 20-ті роки XV ст.)	68
2.3. Реорганізація французької армії за Карла V та Карла VII (60-ті роки XIV ст. – 50-ті роки XV ст.) як запорука успіху.....	87
Висновки до розділу 2	
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ЗМІНИ У ВІЙСЬКОВІЙ СТРАТЕГІЇ ЧАСІВ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ	93
3.1. Занепад лицарства як домінуючої військової сили	93
3.2. Посилення ролі піхоти та інших допоміжних підрозділів	116

3.3. Найманці-союзники.....	124
-----------------------------	-----

Висновки до розділу 3

Розділ 4. РОЛЬ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗМІН У ПРОЦЕСІ

ЕВОЛЮЦІЇ ЗБРОЇ ТА ОЗБРОЄННЯ У XIV–XV ст.....	134
--	-----

4.1. Бойові коні та їх екіпірування	134
---	-----

4.2. Розвиток і вдосконалення холодної зброї та обладунка	137
---	-----

4.3. Лук і арбалет – порівняльний аналіз ефективності	142
---	-----

4.4. Еволюція вогнепальної зброї.....	156
---------------------------------------	-----

4.5. Військово-морські сили сторін конфлікту	166
--	-----

Висновки до розділу 4

ВИСНОВКИ	184
----------------	-----

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ	189
---------------------------------	-----

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Військова справа завжди була і надалі є невід’ємною складовою матеріальної культури людства. На думку Карла фон Клаузевіца (1780–1831), видатного німецького військового історика та теоретика, “війна, як визначальний чинник її стану, виступає справжнім знаряддям політики, продовженням політичних відносин іншими засобами. Армія ж завжди виступала як один з найважливіших інструментів правлячої еліти суспільства у реалізації її політичних задумів. Успіх же їх виконання прямо залежав від рівня розвитку військової справи. Прагнення не відстати від можливих противників неминуче стимулювало прогрес у цій сфері, немислимий без поступального руху вперед і в інших сферах життя держави і суспільства. Необхідність відповідати останнім вимогам у військовій сфері неминуче призводила до відчутних суспільно-політичних змін” [101, с. 47].

Історія середньовічних військових конфліктів, у яких домінуючою суспільно-політичною та військовою верствою було лицарство (про його витоки див: [100; 188]), посідає значне місце у загальній історії європейських держав. Одним із найбільш суперечливих та складних етапів у історії лицарства була Столітня війна (1337–1453 рр.) – конфлікт між Англійським та Французьким королівствами, у який були втягнуті прямо чи опосередковано й їх найближчі сусіди. За влучним висловлюванням англійського історика Р. Коула: “Столітня війна поклала край французькому середньовіччю” [108, с. 77]. З огляду на сказане вище вона і надалі є актуальною темою досліджень.

Багата історіографія проблематики (як західноєвропейська, так і російська), що має давні традиції і напрацьовані схеми та стереотипи, сьогодні тяжіє до їх переосмислення та висвітлення з урахуванням нових

здобутків. Значно менше уваги приділялося причинам змін (суспільно-політичного, економічного та військово-стратегічного характеру), які відбувалися у період цього конфлікту й призвели зрештою до занепаду лицарства, появи перших професійних найманих армій, посилення ролі піхотних з'єднань. В умовах переходу багатьох сучасних армій на контрактно-професійну основу вивчення витоків, причин та наслідків цієї проблематики, що сягає корінням у середньовіччя, безперечно є актуальним.

Однак попри те, що про військову організацію Англії чи Франції, перебіг основних битв Столітньої війни, її військово-політичні та соціо-демографічні наслідки загалом написано й відомо чимало, праць, присвячених аналізу причин занепаду лицарства як панівної військової касти на тлі Столітньої війни у західноєвропейській історіографії на сьогодні не надто багато. З вітчизняних дослідників до цієї проблематики не звертався ніхто.

Отже, це перше спеціальне дослідження порівняльно-аналітичного характеру, що включає розгляд перелічених у змісті роботи проблем, дозволить заповнити ще одну прогалину у висвітленні причин кризи та занепаду лицарства на тлі змін, які відбувалися в європейському суспільстві в часи Столітньої війни. Представлена до захисту дисертація також дозволить по-новому оцінити ці та інші моменти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науково-дослідною програмою та тематикою наукових планів кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукове завдання – на основі аналізу опублікованих документів, наукових досліджень реконструювати основні зміни, які відбулися у методах комплектування феодалного лицарського війська у XIV–XV ст., з'ясувати причини його поступового переходу на професійну основу,

посилення ролі піхотних з'єднань на противагу послабленню ролі лицарства як домінуючого військового чинника; також всебічно дослідити розвиток військового мистецтва в ході Столітньої війни та визначити його внесок до історичної скарбниці, встановити напрями використання історичного досвіду в практиці сучасного військового будівництва.

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової розробки. *Мета* дослідження полягає у якомога повнішому аналізі причин кризи та занепаду лицарства як домінуючої військово-політичної верстви феодального суспільства у XIV–XV ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- на прикладі розгляду способів комплектування, фінансування, структуризації підрозділів армій сторін конфлікту, рівня військово-технічного забезпечення та його вдосконалення простежити етапи формування та способи комплектування феодальних військових сил Англії та Франції на тлі сприятливих суспільно-політичних чинників;

- дослідити характерні риси й особливості організації та фінансування армій сторін конфлікту;

- проаналізувати (на прикладі основних битв Столітньої війни) причини військових успіхів та невдач сторін конфлікту, рівень їх військового мистецтва;

- охарактеризувати й порівняти військово-технічну базу учасників конфлікту;

- на прикладі основних військових галузей показати рівень оснащення та озброєння, а також ступінь їх ефективності;

- з'ясувати пріоритетні напрями вдосконалення і модернізації військової організації Франції та Англії на завершальних етапах Столітньої війни.

Об'єктом дослідження є лицарство періоду Столітньої війни.

Предмет дослідження – історіографічний аналіз основних причин його кризи та занепаду у XIV–XV ст., вдосконалення військової системи сторін конфлікту, еволюції зброї та озброєнь.

Методологічною основою дисертації є загальнонауковий системний і комплексний підхід до вивчення історіографічного доробку, що стосується кризи лицарського війська та початків формування професійних армій у XIV–XV ст. Для аналізу використаних джерел, з метою синтезу та узагальнення їхніх даних, було застосовано проблемно-історичний, типологічний, аналітично-реконструктивний, порівняльний, структурно-функціональний та інші методи. Огляд наукової літератури з обраної тематики здійснений за хронологічним і структурно-тематичним принципами історіографії. Комплексне застосування різних методів дало змогу оптимально мобілізувати джерела та історіографічний доробок попередників для розкриття цієї військово-історичної теми.

Територіальні межі у дисертації окреслюються кордонами території сучасних Франції, частково Бельгії та Нідерландів, а також Великобританії. Французьке королівство у XIV ст. межувало на півдні з королівствами Наварра та Арагон, на сході та півночі з Священною Римською імперією. На східному рубежі також знаходилося Бургундське герцогство, формально васал Франції, а фактично незалежне, союзник Англії. Герцогства Аквітанія (Гієнь) та Гасконь на південному заході станом на початок війни належали Англійському королівству.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1337–1453 рр., тобто прийнятий в історіографії період Столітньої війни. Однак простеження витоків та глибинних причин Столітньої війни та початку становлення професійних армій зумовили в певних місцях роботи екскурси у кінець XIII – початок XIV ст. та другу половину XV ст.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що:

- вперше в українській історіографії з'ясовуються причини й наслідки занепаду та кризи лицарства, посилення ролі піхоти, військово-технічної модернізації армій часів Столітньої війни;
- висвітлюється процес еволюції тогочасних зброї та озброєння;
- аналізується тактика та стратегія сторін конфлікту в основних битвах Столітньої війни;
- окреслюється коло проблем, пов'язаних із реформуванням та модернізацією феодальних армій;
- переглядається й по-новому висвітлюється ряд застарілих на сьогодні тез історіографії.

У ході вивчення теми вдалося встановити, що криза лицарського війська та формування професійних армій у XIV–XV ст. були закономірним процесом, спрямованим на зміцнення королівської влади та перетворення її на абсолютну, посилення обороноздатності основних європейських країн, залучення еліти феодального суспільства на державну військову службу на наймано-контрактній основі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані для написання науково-методичних посібників, у викладанні курсів історії військової справи Західної Європи, для розробки спецкурсів з середньовічної історії Англії та Франції на історичних та гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів, а також при оцінці факторів впливу в процесі переходу на контрактну армію.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати дослідження та їх публікації в наукових фахових виданнях виконані автором особисто.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Тема Столітньої війни займає одне з провідних місць у європейській медієвістиці, як і в історії військової справи. Особливо активне вивчення найважливіших її проблем розпочалось у ХІХ ст. у працях англійських та французьких істориків, а також дослідників з інших країн Європи. При цьому слід зауважити, що часто погляди на Столітню війну в цілому, як і на її окремі події, набували полярних характеристик як в англійській, так і французькій історіографіях – від захоплених, панегіристичних, що часто повторюють одна одну, оцінок власної національної історії, до поверхневих і доволі суб'єктивних за змістом оцінок, коли йшлося про діячів “протилежного табору” [449, с. 207].

Тому, розглядаючи існуючу на сьогодні історіографію, на наш погляд, доцільним буде поєднати доробок англійських, французьких та російських (в тому числі “радянських”; оминемо тут традиційно вживаний у таких випадках термін “вітчизняна” історіографія) істориків, котрі займалися цією проблематикою.

Французька історіографія Столітньої війни стає щоразу об'ємнішою [179, с. 212]. Однак вона передусім сконцентрована на декількох її аспектах, позитивних для французів. Увагу, насамперед, зосереджено на постаті Жанни д'Арк, причому і на науковому, і на популярному й містичному (містерійному) рівнях. Натомість англійська історіографія також є дещо тенденційною. Так, вивченню передумов та перебігу славних перемог англійської зброї (Кресі, Пуатьє, Азенкур) чи проблемам і дипломатії

періоду правління у Франції Ланкастерів відводиться значно більше місця, аніж іншим, менш вивченим темам.

1.1.1. Огляд французької історіографії

Як зазначає французький історик, професор Сорбонни, Філіп Контамін (який вже багато років є провідним фахівцем в сфері дослідження війни як явища середньовічного суспільства), у Франції на сьогодні ще не створено бібліографічного покажчика, також бракує докладного розгляду праць сучасних французьких істориків, присвячених вказаній проблематиці [104, с. 337]. Спробу такого аналізу він здійснив у відомій монографії “Війна в середні віки” [104, с. 337–385]. Однак на його специфіку вплинуло, насамперед, те, що Ф. Контаміна як науковця війна цікавить як явище середньовічного суспільства в цілому. Відтак Столітня війна для дослідника є лише одним з важливих епізодів його ширших наукових пошуків [274–282]. У вищезгаданій монографії четвертий розділ присвячено саме XIV–XV ст., де основний акцент автор робить на проблематику найманства, становлення регулярних армій та розвиток артилерії, а також на “соціальний” бік війни [104, с. 135–185]. Попри загальне висвітлення історії розвитку армій і військового мистецтва в країнах Західної Європи (V–XV ст.), Ф. Контамін все ж докладніше зупиняється на питаннях еволюції озброєння, появі й розвитку артилерії, чи не найкраще з-поміж французьких та західноєвропейських істориків охарактеризувавши джерела та наукову літературу, на базі яких написане його дослідження.

З другої половини XIX ст. до наших днів і англійська, і французька історіографія, збагачуючись новими дослідженнями, пройшла традиційний для західноєвропейської історіографії шлях – від емпіричної, фактографічної, подійної історії до глобальної, всеохоплюючої синтетичної науки про людину, яка вирішує світоглядні питання про закони історичного розвитку, історичну причинність [58, с. 3; 67, с. 7–8]. У дусі пафосу,

закладеного цією історіографією, Ф. Гізо (1787–1874) писав: “друга половина XIV ст. і перша половина XV ст. були періодом великих національних війн з Англією, часом боротьби, яка точилася за незалежність французької території, французького імені, проти чужоземної влади” [61, с. 211–212].

Однак у контексті національної історіографії, аналізуючи Столітню війну, французькі історики не завжди звертали увагу саме на її військово-стратегічні аспекти. На це існували об’єктивні причини: Франція зазнала поразки у франко-пруській війні (1870–1871 рр.) та уклала принизливий Франкфуртський мир, внаслідок якого втратила панівне становище в Європі. Суспільний песимізм не оминув і коло французьких істориків. Однак ініціатором руху за перегляд стану справ у національній історичній науці і привнесення в неї “нового духу” став відомий французький медієвіст Ф. де Куланж (1830–1899), якого підтримали не менш відомі фахівці-медієвісти – Г. Моно (1844–1912), Г. Фаньєз (1842–1927) та, особливо, професор Сорбонни, директор Національного архіву, Ш.-В. Ланглуа (1863–1929) [58, с. 6–7]. Ф. де Куланж, зокрема, у праці “Манера написання історії у Франції та Німеччині” (“*De la maniere d’ecrire d’histoire en France et en Allemagne*”) (Париж, 1893) закликав не акцентувати увагу на поразках минулого, а, навпаки, відшукувати базис для виховання мас у дусі національного єднання на ґрунті буржуазно-республіканського ладу [58, с. 6]. Таким прикладом у дослідженні Столітньої війни мав стати подвиг Жанни д’Арк чи здобутки Франції на завершальному етапі конфлікту.

Першою ґрунтовною аналітичною працею про Столітню війну у цей період стала монографія Г. Дауме “Нариси про альянс Франції та Кастилії у XIV–XV ст.” (Париж, 1898) [292].

У 40-х роках XX ст. у цьому ж руслі писав відомий французький медієвіст Ф. Лот. Його монографії “Франція від витоків до Столітньої

війни” (1941 р.) [361] і “Військове мистецтво та армії в середні віки в Європі та на Близькому Сході” (1946 р.) [362] на сьогодні вже стали класичними.

З огляду на сказане вище зрозуміло, чому Ж. та К. Віллари у своїй монографії “Формування французької нації” окремий розділ відводять періоду “кризи Столітньої війни” [47, с. 47–67].

Хоча історіографію 60–70-х років ХХ ст. докладно проаналізувала Н. Басовська [19, с. 153–171; 21, с. 150–173], все ж необхідно виокремити працю Р. Жуе “Опір британській окупації в Нижній Нормандії (1418–1450) [347].

Столітня війна залишила надто глибокий слід в історії Франції, тому цей період неможливо оминати при викладі її середньовічної історії. При цьому традиційно наголошується на умовності визначення цього військового конфлікту власне як “столітнього”. Так, Ж. Фав’є у своїй відомій праці “Столітня війна” (Париж, 1980) [305] запитує з цього приводу: “а чи тривала Столітня війна сто років, чи на це століття припало всього-на-всього декілька послідовних конфліктів, різних за природою і обмежених за локалізацією”. “З далекої відстані, яку обирає історик з метою розгледіти тенденції і проаналізувати глибинні зміни в суспільстві, війна є лише одним з багатьох чинників, що обумовлювали як економічну депресію, так і політичне будівництво”, – додає дослідник [305, с. 5]. Врешті-решт він доходить висновку про те, що “конфлікт через спадщину зрештою переріс у зіткнення націй, а сама війна з феодалної перетворилася на монархічну; за війною, де перемагали лучники, слідувала, війна де тон задавали гармати; і тим не менше це був той самий конфлікт, якому епоха, часами змішуючи всі карти, надавала нового обличчя” [305, с. 6].

Доволі фундаментальною є й відома у Франції праця Е. Бурассена “Англійська Франція. 1415–1453. Хроніка однієї окупації” (Париж, 1981) [262], яку свого часу Н.Басовська розкритикувала за те, що у ній “пере-

більшено розглянуто режим династії Ланкастерів (виключно під кутом зору окупації) і показано, що англійська влада розглядала континентальні володіння зовсім не як частину об'єднаного королівства, а як окуповані області – джерело нових доходів, де поширились голод, податковий гніт і відвертий грабунок” [16, с. 349]. Звідси Е.Бурассен виводить причини масового опору французького населення та наголошує на різких антианглійських настроях суспільної думки у Франції першої половини XV ст. В цілому ця робота є тенденційною і належить до “традиційної” французької історіографії.

Свою оцінку Столітній війні принагідно також давали навіть ті з дослідників, які не займалися військовою тематикою. Так, А. Бенджеббар у своєму нарисі “Історії Франції” [256, с. 55–67] визначав Столітню війну, насамперед, як військово-територіальний, і лише другорядно династичний конфлікт [256, с. 55–56]. Ж. Вердон у праці “Франція в часи Столітньої війни (початок XIV – середина XV ст.)” власне військовій тематиці також відвів не надто багато місця. Його більше цікавили окремі соціальні проблеми війни – суспільна психологія, становище населення на окупованих та сплюндрованих територіях, “жіночий” фактор у відбудові господарства тощо [446]. А. Демурже, аналізуючи XIV–XV ст. в історії Франції, визначав період Столітньої війни як “час кризи та надії” [293, с. 3–4]. Тут, наприклад, знаходимо цікавий аналіз впливу “динаміки Чорної Смерті” (1348–1352 рр.) на укомплектованість війська ворогуючих сторін напередодні битви при Пуатьє (1356 р.), періоду правління Карла VI, появи Жанни д’Арк на історичній арені та причин її військових успіхів, й зрештою “відвоювання” Франції на останньому етапі Столітньої війни. Однак, торкаючись принагідно (у розмаїтті аспектів) й військової проблематики, він не завжди був точним в окремих військових термінах та поняттях, припускався помітних помилок.

У 1990 р. К. Рейно опублікував результати власного дослідження стосовно обсягів військових знищень доби середньовіччя на території Франції, зокрема, періоду Столітньої війни [403]. Цей напрям розвивався й надалі, оскільки згодом Ф. Контамін (спільно з К. Гірі-Делойсоном і М. Кіном) видав збірку “Війна і суспільство у Франції, Англії та Бургундії у XIV–XV ст.” (Лілль, 1991) [329], а пізніше Ф. Контамін та О. Гужо-Жанін впорядкували й видали ще одну збірку “Війна, знищення і люди в середньовіччі” (Париж, 1995), добре підкріплену джерелами праць різних авторів, у яких на прикладі окремих регіонів – Лангедоку, Провансу та Нормандії у період Столітньої війни аналізувалися обсяги та роль військових знищень [355].

Ф. Контамін також перевидав й доповнив власними коментарями перше видання “Військової історії Франції” Андре Корвізьєра (Париж, 1715) [335]. Свого часу А. Корвізьєр вважав, що Англія підійшла до Столітньої війни із помітно кращою мобілізацією сил, зміцненням морської потуги, дисциплінованою армією, в чому, на його думку, й полягала причина її військових перемог над Французьким королівством. Францію ж паралізували й дезінтегрували громадянські конфлікти, розлад економіки регіонів, зникнення традиційних торгових маршрутів. Перманентні французькі армії не могли стати вагомою противагою централізованому англійському війську. Тому природно, коли Карл VII став на шлях докорінної реорганізації та централізації армії, вдосконалення вогнепальної артилерії, результати не забарилися, – констатував автор [335, с. 475–476].

Співпраця та обмін свіжими думками та відкриттями між істориками обох країн прослідковується у перекладах та спільних виданнях найбільш вагомих досліджень з доробку обох історіографій.

Так, у 1989 р. у Франції К. Клерк переклав й опублікував відому на Заході працю англійського історика К. Оллменда “Столітня війна. Англія і Франція у війні 1300–1450 рр.” [233].

У 1993 р. у Парижі вийшов друком переклад монографії (1983 р.) іншого англійського історика Дж. Кігана “Обличчя битви: студії про Азенкур (1415), Ватерлоо (1815) та Сомму (1916)” (з коментарями Ф. Контаміна) [349] під назвою “Анатомія битви” [350]. Автор намагався зрозуміти індивідуальне сприйняття воїнами битви як цілісного військово-політичного та суспільного явища (“бойовий дух часу”). Задля цього він обрав незвичний порівняльний метод з аналізом трьох битв різних часів, а відтак і ментальності: при Азенкурі (1415 р.), при Ватерлоо (1815 р.) і на р. Соммі (1916 р.).

Висновки Дж. Кігана є цікавими: “кожен новий конфлікт у порівнянні з попередньою добою є більш смертоносним, оскільки вдосконалення зброї робить її ефективнішою та дієвішою, збільшує відстань між сторонами конфлікту”. Однак, якщо у битвах нового та новітнього періоду “ворог все рідше бачив ворога”, оскільки пряме лобове зіткнення поступово відходило на задній план, то баталії доби середньовіччя вимагали зіткнення “віч-на-віч” (навіть попри широке застосування луків та арбалетів і вдосконалення вогнепальної зброї) [350, с. 211–212]. Аналізуючи битву при Азенкурі (1415 р.), Дж. Кіган принагідно розглядає й історіографію XIX ст. стосовно цього питання [350, с. 215]. Автор особливо наголошує на фактах побиття та вбивства французьких полонених з відома (й частково за наказом) англійського короля Генріха V Ланкастера (1413–1422). Саме у цьому, на його погляд, криються докорінні зміни у ментальній площині пізніших баталій [350, с. 220].

М. Орель, шукаючи причини морального занепаду лицарства у ході Столітньої війни, звернувся до проблеми становлення та диференціації понять шляхетності та благородства, їх суспільного базису [237]. Автор

зрештою дійшов цікавого висновку про те, що благородство й аристократія іноді були поняттями антагоністичними. Хоча благородство формально передавалося “по крові”, однак шляхетність мирного часу часто спустошувалася військовою буденністю, щоденними сценами насильства, мародерства, навіть стосовно знаті. На думку М. Ореля, помітний моральний занепад у середовищі лицарства кінця Столітньої війни, зникнення лицарської куртуазності, зрештою до початку XVI ст. звели нанівець й саме лицарство, що було позбавлене свого ідейно-етичного підґрунтя [237, с. 186–187].

У 2009 р. побачила світ і об’ємна праця Б. Бове “Часи Столітньої війни”, у якій автор початком цього конфлікту нетрадиційно вважає не 1337-й, а 1328-й рік – час династичної кризи у Франції [263].

Окрему групу досліджень складають праці, у яких Столітня війна є лише частковим тлом для характеристики більш вузького предмета та об’єкта дослідження (наприклад, персоналій). Так, А. Ковілл охарактеризував перебування на престолі “перших” Валуа (1328–1422), докладно аналізуючи внесок кожного з французьких королів цього періоду у Столітню війну [285]. Натомість фундаментальне дослідження Ф. Отран присвячене постаті французького короля Карла V (1364–1380) [238]. Автор на базі значного комплексу джерел показує непересічність цього правителя, котрий зробив все для того, щоб зміцнити позиції Валуа на французькому престолі і зняти питання про нелегітимність династії. Аналізуючи поразки Франції при Кресі та Пуатьє, Ф. Отран звернула увагу на те, що маючи таких досвідчених військових радників, як Бертран дю Геклен, Карл V не здобув жодної суттєвої військової перемоги. Причину вона вбачає в прислуховуванні короля до порад “військових лестивців” з його власного оточення, а не справжніх фахівців [238, с. 654–657].

П. Буллі у монографії, присвяченій постаті іншого французького короля – Карла VII (1422–1461), насамперед, зазначає вкрай складне

військово-політичне становище Французького королівства після битви при Азенкурі (1415 р.). За бездіяльність і безпорадність у період найважчої кризи 1417–1428 рр. він іронічно називає Карла VII “королем чудес”, “безневинним споглядачем злочинів, які примножувалися в його оточенні” [268, с. 278–280].

Ж. Мінуа ґрунтовно дослідив життєвий шлях та військову кар’єру Бертрана дю Геклена [367]. Його персонаж не є ідеалізованим символом французького лицарства (як у попередніх дослідників), а, навпаки, постає нетиповим воєначальником доби середньовіччя, радником короля, що завжди знає, як приймати битву чи застати противника зненацька. У 2008 р. в Парижі також побачила світ праця Ж. Мінуа “Столітня війна” [368], у якій автор схильний вбачати значення цього “нескінченного конфлікту”, насамперед, у тому, що це була “перша європейська війна, яка ознаменувала перехід від середньовічного християнства до Європи націй, яка вдосконалила військову техніку і поставила її на службу французькому абсолютизму” [368, с. 10–11]. Загальноєвропейське значення Столітньої війни полягає ще й в тому, що “вона призвела до істотного перевороту у мові, культурі, психології, ставши кузницею національних ідентичностей європейських країн, особливо Франції і Англії”, – додає далі автор [368, с. 13].

Бібліографія постаті Жанни д’Арк на сьогодні налічує понад 500 позицій [358], однак військовий аспект її діяльності, а також бойові дії періоду 1428–1431 рр. висвітлюються здебільшого принагідно. З цього масиву можна було б виділити монографію Ж. Бордонове, котрий намагався дати належну оцінку військовому таланту та впливу Жанни д’Арк на хід Столітньої війни [260]. Але цей дослідник “великих історичних міфів” (як він сам себе називає, оскільки займається ще й Хрестовими походами, Альбігойськими війнами та Орденом Тамплієрів [260, с. 5]) уникає фор-

мування наукового апарату, покликів на джерела, що перетворює його дослідження на науково-популярний твір з елементами роману.

Професор Р. Перну, одна з найвідоміших французьких дослідниць діяльності Жанни д'Арк, проаналізувала в одній з перших своїх монографій вплив Орлеанської Діви на перебіг останнього періоду Столітньої війни [392]. Провідною в автора є думка про те, що “ця тендітна дівчина в політичному і психологічному контексті врятувала Францію й приборкала амбіції англійців” [392, с. 119]. У наступних своїх працях вона прямо називає Жанну д'Арк “відвойовницею Франції” [393].

Також слід виділити розвідки, у яких проаналізовано суспільно-політичне становище окремих французьких міст під час англійської окупації. Так, П. Ля Каше досліджував наслідки англійської військової присутності в Руані у 1419–1449 рр. [356].

Не втрачають на сьогодні актуальності й праці відомого французького історика Е. Перруа, котрий, досліджуючи Столітню війну в цілому [394; 396], згодом вдався до аналізу прибутковості цієї війни для заможних верств (на прикладі графів Деніа) [395]. Зокрема, його монографія “Столітня війна” була перевидана у 2002 р. у Санкт-Петербурзі (Росія) й доповнена коментарями [160]. У ній автор подає чимало нового матеріалу, вартого аналізу та переосмислення.

К. Гайє досліджував індустрію та ринок військового виробництва у Франції у XIII–XV ст. [317]. Х. Дюбле у одній із своїх статей проаналізував шляхи модернізації французької артилерії від часів правління Карла VII до початків правління Людовіка XI (1437–1469) [300]. Ж.Ф. Фіно також написав оглядову статтю про розвиток у Франції артилерії в XV ст. [309]. Однак цього автора більше цікавили проблеми розвитку французької фортифікації загалом, та доби Столітньої війни зокрема (конструктивні особливості, способи облоги, штурму та організації відсічі) (тут, зокрема, є докладний аналіз бібліографії питання [310, 489–529]).

На сучасному етапі над військовою тематикою часів Столітньої війни плідно працює Д. Ніколе. Від загального аналізу середньовічної зброї та озброєння [374] з притаманним йому докладним описом військової справи в межах Європи (стану армій, стратегії та фортифікації, методів вербування та організації) [375] дослідник перейшов до розгляду стану французької армії у Столітній війні (період 1328–1429 рр.) [148; 376]. У окремих лаконічних розвідках Д. Ніколе проаналізував основні битви цього конфлікту – Кресі (1346 р.), зняття облоги Орлеана (1429 р.), Пуатьє (1356 р.) [377–380].

У монографії Ф. Ренодіна “Воїни в середні віки: кінець XV ст.” [404] нешаблонно проаналізовано й підсумовано основні зміни, які сталися у військовій справі до цього часу: зменшення ролі лучників, появу аркебузерів (а згодом й мушкетерів), вдосконалення артилерії, модернізацію піхоти та кавалерії. Автор науково підходить до аналізу побуту воїнства цього періоду, характеризує “нове життя” солдатів.

К. Фаньєн у праці “Середньовічна зброя: метал війни” [304] відтворює основні етапи еволюції зброї та бойових машин середньовіччя, технології їх виготовлення, характеризує виробничий та обслуговуючий персонал. Зокрема, він з подивом відзначає, що без точних приладів та спеціальних знань середньовічним майстрам-зброярам вдавалося втілювати в життя такі складні механізми, як, наприклад, гравітаційні каменомети, вгадуючи деякі основні принципи використання важелів, пружин, закони гравітації, відцентрових та доцентрових сил [304, с. 4–5, 9].

Р. Беффейт також плідно працює у сфері вивчення облогової металеві техніки і мистецтва штурму фортець та замків часів Столітньої війни [252–253]. У 2010 р. побачила світ його монографія “Мистецтво війни у середні віки” [254].

Неможливо залишити поза увагою й праці видатного французького медієвіста Ж. Ле Гоффа [122–124]. Хоча Столітню війну він розглядає

лише принагідно, історик вважає її прихід неминучою й об'єктивною реальністю. “Вражений кризою феодалізм вдався до війни як засобу полегшення становища панівної верстви [...]; підсвідомо війни прагнула і англійська, і французька знать, щоб вирішити свої труднощі. Але, як завжди, війна прискорила хід подій і на мертвих тілах та руїнах розродилася новою економікою та суспільством”, – зазначає Ж. Ле Гофф (щоправда, акцентуючи на тому, що “і тут не варто перебільшувати”) [122, с. 105].

Непересічне дослідження середньовічної ментальності XI–XV ст. здійснила наприкінці 90-х років XX ст. М. Ерве [332]. Її зокрема цікавила “військова” ментальність середньовічного суспільства [332, с. 370–376], а також проблема виникнення середньовічних воєн [332, с. 390–399].

Загалом сучасна французька історіографія, хоча й доволі різнопланова, все ж тяжіє до психологічного переосмислення подій Столітньої війни, з особливим акцентом на людський чинник. Сучасний російський історик Ю. Малінін у одній із своїх статей з цього приводу зазначає, що “французькі історики є одностайними у тому, що будь-яке історичне дослідження має бути психологічним і будь-який історик має діяти як соціальний психолог” [134, с. 326–327]. Це узгоджується із домінуючим сьогодні у західноєвропейській історіографії напрямом соціо-демографічних досліджень, навіть коли йдеться про військову історію.

Характерною особливістю французької історіографії є й те, що орієнтована здебільшого на цей напрям, вона значно поступається англійській за обсягами й широтою охоплення власне військової тематики. Впадає у вічі також більша зосередженість й акцентування на останніх, переломних й переможних для Франції, періодах Столітньої війни, особливо часі діяльності Жанни д'Арк.

Автор не претендує на всеохопність, а лише оглядово окреслює основні напрямки досліджень сучасних французьких істориків Столітньої війни. Більш комплексний аналіз цього доробку ще на часі.

1.1.2. Огляд англійської історіографії

Історіографічний доробок британських дослідників Столітньої війни є доволі вагомим. Традиційно з-поміж найбільш важливих узагальнюючих праць британських істориків 70-х – 90-х років ХХ ст.: виділяють монографії К. Фаулера [191; 314–315], Д. Сьюарда [419–420], К. Оллменда [228–235], Дж. Самптіона [425; 428–430], А. Керрі [286–289], А. Берна [31–32; 269–270]. Водночас з'являються й нові розвідки, у яких поруч із традиційними аналізуються й вивчаються малодосліджені питання, спростовуються окремі застарілі тези, відбувається науковий діалог.

Аналізу британської історіографії Столітньої війни свого часу присвятили наукові розвідки російські (Н. Басовська [15, с. 212–224; 21, с. 150–173; 19, с. 153–171]) та англійські (А. Керрі [288, с. 81–102]) історики. Останнього автора, щоправда, більше цікавила історіографія 90-х років, пов'язана з проблематикою способів ведення середньовічної війни загалом. Доробок сучасної британської історіографії докладно проаналізував у одній із своїх статей український дослідник Ю. Борискін [41].

Слід зауважити, що не всі проблеми, традиційні для дослідження Столітньої війни, вивчені англійською історіографією однаково. Деякі аспекти висвітлені краще, зокрема, перебіг основних битв Столітньої війни, переможних для Англії, внутрішня та зовнішня політика англійських королів, способи організації та постачання англійського війська тощо. Значно меншою мірою охарактеризовано соціально-економічні питання, пов'язані з цим конфліктом.

На початку ХХ ст. англійська історіографія поповнилася низкою праць, які не втратили своєї наукової вартості й сьогодні. Так, Р. Ньюхолл

досліджував дисципліну та стан оснащення англійської армії у XV ст. [371, с. 141–151]. На прикладі завоювання англійцями Нормандії (1416–1424 рр.) він охарактеризував рівень озброєння та боєготовності англійського війська у вказаний період [372]. Тоді ж з'явилася відома праця Ч. Ффолкеса “Зброяр та його ремесло: з X до XV ст.” [308], що неодноразово перевидавалася. У 1923 р. Н. Ніколас, можливо вперше в англійській історіографії, науково й аргументовано проаналізував Азенкурську битву (1415 р.) у праці “Історія битви під Азенкуром, і експедиції Генріха П'ятого до Франції в 1415 році, до якої додається роль людей при зброї в англійській армії”. Ця праця також неодноразово перевидавалася [373]. В. Роу у низці статей дав оцінку дисципліні та стану англійських військових гарнізонів у Нормандії за командування герцога Джона Бедфорда (1422–1435) [414–415].

У 40-х роках XX ст. відомий англійський історик та економіст М. Постан у одній із своїх статей проаналізував соціальні наслідки Столітньої війни [398, с. 12–28]. Повернувшись до цієї проблематики після тривалої перерви, він підрахував “вартість” (кошти та видатки) Столітньої війни [399, с. 34–53]. Цьому ж питанню він присвятив частину своєї монографії “Середньовічна торгівля та фінанси” [400].

У 60-х роках XX ст. проблематика соціально-економічного підґрунтя війни залишалася актуальною для досліджень. Так, М. Кін займався впливом війни як явища на англійське суспільство. Він опублікував монографію “Закони і звичаї війни у пізньому середньовіччі” [351], де як приклад розглядав саме Столітню війну. Його більш пізня монографія “Англійське суспільство в пізньому середньовіччі. 1348–1500” також у другому розділі “Столітня війна та її вплив на суспільство і уряд” містить подібний аналіз [352, с. 131–159]. Тоді ж К. Мак-Фарлан у одній із статей дослідив співвідношення війни, економіки та “суспільного обміну” (під яким власне й мав на увазі соціально-економічні та демографічні процеси) на прикладі участі Англії у Столітній війні [364]. Під таким кутом бачення

Столітня війна фігурує й у праці Е. Чейні “На зорі нової ери. 1250–1453” (Лондон, 1962) [272]. Зокрема автор вважає, що саме у цю епоху “інтеграції міст для економічної вигоди від торгівлі” виник націоналізм, який у Франції бере свій початок саме від Столітньої війни, завдяки подвигам Жанни Д’Арк [272, с. 311–312].

Тоді ж П. Льюїс досліджував схожу проблематику стосовно французького суспільства у XV ст. Початково його цікавив вплив пропаганди війни та його відображення у французьких писемних джерелах XV ст. [359, с. 62–77], а згодом П.Льюїс опублікував свою відому монографію “Відновлення Франції у XV ст.” [360].

А. Фергюссон всебічно дослідив середньовічне англійське лицарство у період його занепаду. З його монографією “Золота осінь англійського лицарства. Дослідження занепаду й трансформації лицарського ідеалізму” (Лондон, 1960) перегукується пізніша праця голландського історика Й. Хейзінги “Осінь Середньовіччя” [204–205]. Однак, на відміну від Й.Хейзінги, що брав за приклад франко-бургундське лицарство XV ст., А. Фергюссон для висвітлення стану англійського лицарства використав майже виключно англійські джерела. Він вивчав різні аспекти його проявів у XV ст.: політичну, національну, освітню та інтелектуальну сфери функціонування лицарських ідей на схилі Середньовіччя [192].

Однак “патріархом” досліджень військової справи часів Столітньої війни вважають К. Оллменда. Цей автор розглядав найрізноманітніше коло питань. Зокрема, на початку своєї дослідницької кар’єри він вивчав проблему “прибутковості” війни у пізньому середньовіччі [228]. Згодом К. Оллменд опублікував ґрунтовну монографію “Війна, література і політика у пізньому середньовіччі” (1976 р.) [229]. У 1983 р. у рубриці “Історія середньовічних окупацій” побачила світ ще одна його фундаментальна монографія “Ланкастерська Нормандія. 1415–1450” [231], а у 1993 р. – “Генріх V” [234], з докладним аналізом третього періоду Сто-

літньої війни. Своєрідним підсумком творчого шляху науковця стала монографія “Суспільство у стані війни. Досвід Англії та Франції у Столітній війні” (1998 р.) [235].

Дж. Палмер у праці “Англія, Франція та Християнський світ. 1377–1399” показав становище ворогуючих сторін на тлі правління в Англії Річарда II Плантагенета [391].

Б. Тачмен у своїй відомій праці “Віддалене дзеркало: важке XIV ст.” [426] аналізує Столітню війну [426, с. 70–91] крізь призму людських страждань, через розгляд суспільних процесів, пов’язаних з війною погромів і пlynдрувань, демографічних наслідків Чорної Смерті та інших подій, які змусили середньовічних європейців запитувати себе, що вони зробили, щоб заслужити таке жахіття. Чимало уваги автор приділяє аналізу битви при Пуатьє (1356 р.) та її суспільно-політичних наслідків, вважаючи її важливим “вододілом” у історії Франції XIV ст. [426, с. 126–154].

Е. Гудмен вивчав вплив війни на “прикордонні спільноти” (населення регіонів, яке потенційно найчастіше піддавалося небезпеці), їх ментальність та військові навички [320].

Досліджуючи Столітню війну, М. Вел проаналізував стан справ у англійській Гасконі (1399–1453 рр.) [441]. У наступній монографії “Карл VII” [442] він докладно охарактеризував військові реформи цього короля. Його праця “Анжуйська спадщина і Столітня війна. 1250–1340” [443] стала своєрідним підсумком наукового доробку історика.

Одним з провідних фахівців у галузі вивчення військової історії середньовічної Англії також вважається М. Прествіч. Основним об’єктом його досліджень стало військове мистецтво часів Столітньої війни [402]. Автор зокрема концентрує увагу на ролі піхоти, детально розглядає проблеми військових комунікацій та стратегії (зокрема – використання розвідки). М. Прествіч є противником теорії т.зв. “середньовічної військової революції”, що призвела до зростання ролі кавалерії в бою, і вважає, що

роль піхоти в середньовічній армії сильно недооцінювалася попередніми істориками [402, с. 8–9].

Р. Бартлетт у своїй монографії “Творення Європи. Завоювання, колонізація і культурний обмін. 950–1350” [249] охоплює початковий етап Столітньої війни й аналізує його значення для процесів, що відбувалися в Європі у цей період. Провідною у автора є теза про те, що Європа в середні віки була таким же об’єктом завоювання і колонізації, яким у пізніші століття стали інші території, коли вона сама вже виступала у ролі колонізатора [249, с. 7–8]. Окреме дослідження цей історик присвятив всебічному аналізу формувань англійських лучників (1330–1515 рр.) [250]. Д. Бакер також проаналізував вплив Столітньої війни на французьку та англійську культуру [342].

Надзвичайно багато місця відводиться у британській історіографії і королівським персонам, і правлінню окремих династій та їх ролі у продовженні чи призупиненні Столітньої війни. У 60-х роках ХХ ст. В. Грін з огляду на це охарактеризував внесок “останніх” Плантагенетів (1307–1483 рр.) [326]. Тоді ж Е. Джекоб, акцентуючи увагу на діяльності Генріха V Ланкастера, у ряді монографій принагідно проаналізував стан англійського війська та причини успіхів і невдач у XV ст. [343–344]. Інший англійський історик Д.Сьюард також досліджував третій період Столітньої війни крізь призму діяльності Генріха V Ланкастера. Опрацювавши значну кількість джерел, автор обґрунтував новий погляд на особу цього англійського короля, особливо під час відновлення бойових дій у Столітній війні [183].

Постать Генріха V на тлі подій третього етапу Столітньої війни у доволі ідеалізованій формі розглянуто у праці Т. Б. Маколя [129]. Д. Сьюард, як приклад суб’єктивізму, наводить слова В.Стаббса, котрий писав про Генріха V, що той “був релігійним і чистим намірами, поміркованим, ліберальним, обережним і просто чудовим, милосердним, чесним,

скромним, справжнім англійцем” [183, с. 14]. Чітко простежується тенденційність подібної оцінки.

Р. Гріффітс, професор середньовічної історії університету Суонсі (Уельс), у монографії “Правління короля Генріха VI: здійснення королівської влади” [323] принагідно розглядає становище і позиції Англійського королівства на континенті, а також причини поразок Англії на завершальному етапі Столітньої війни.

До найновіших розробок слід віднести фундаментальну працю сучасного англійського історика П. Джонсона, котрий розглядає історію Англії як історію її народу, у контексті європейської цивілізації [346].

Якщо групувати праці за тематичним спрямуванням, то відразу впадає у вічі помітне домінування в британській історіографії наукової літератури, присвяченої добі короля Едуарда III (1327–1377) та початковому етапу Столітньої війни.

Глибокий аналіз та нові погляди на правління Едуарда III, включаючи шлях, яким він прийшов до влади, і способи утримування цієї влади, містить збірник статей за редакцією Дж. Босвелла [427]. Так, цікавим тут є аналіз англійської політичної і військової еліти, способів комплектування королівського війська, його локалізації, зокрема, сержантерії, здійснений Р.Дж. Партінгтоном. Також розглянуто обґрунтування претензій Едуарда III на французький трон (К.Д. Тейлор), його військові кампанії у початковий період Столітньої війни; ідеологію лицарства та правила ведення війни. А.К. МакХарді проаналізував тодішні уявлення про стиль царювання, який, на думку сучасників, “мав бути сильним, часто винахідливим (з використанням пропаганди), чутливим до суспільних потреб задля здобуття суспільної підтримки” [427, с. 123]. Усі ці риси, на думку Е. Муссона, були притаманні Едуардові III – “другому англійському Юстиніанові” [427, с. 211], як його називає цей дослідник.

Заслуговує на увагу відома ґрунтовна праця К. Роджерса “Війна жорстока і точна. Англійська стратегія за Едуарда III. 1327–1360 рр.” [407], що вийшла друком у 2000 р. Автор (прихильник теорії “мілітарної революції” часів Столітньої війни [406, с. 241–278]) зазначає, зокрема, що “хоча більшість сучасників розглядали Едуарда III не менш, як наймудрішого і найвидатнішого воїна в світі, все ж навіть у його часи чимало з них були переконані у тому, що наскільки він був прекрасним тактиком, настільки ж і убогим стратегом” [407, с. 9–10]. Далі К. Роджерс зауважує, що все це відбувалося, незважаючи на той факт, що “до 1360 р. англійці стали передовою військовою нацією Європи”; що вже були здобуті знамениті перемоги при Слейсі, Кресі та Пуатьє, а Давид II Шотландський та Іоанн II Французький перебували у полоні в Едуарда III; Франція за договором в Бретінії погодилася на втрату своїх суверенних прав на третину королівства взамін за мир” [407, с. 12].

Загалом дослідження К.Роджерса покликане переосмислити військово-політичну стратегію, що її використовували Едуард III і Чорний Принц задля досягнення переконливого результату. Її витoki автор вбачає у запозиченні Плантагенетами стратегії, яку свого часу провадив шотландський король Роберт Брюс, щоб змусити Англію до “Ганебного миру” 1328 р. На відміну від своїх попередників, К Роджерс переконаний, що пошук вирішальної битви лежав в основі стратегії Едуарда III у кожній військовій кампанії, проведеній цим королем, проте англійці також використовували облоги і дике розорення округи у стратегічно важливих місцевостях, з метою форсування військового успіху [407, с. 454]. Постать Едуарда Чорного Принца як видатного політичного діяча досліджували і Д.С. Грін [324–325] та Р. Барбер [248].

На окрему увагу заслуговує колективна праця більш, ніж десятка істориків різних країн “Столітня війна: більш широкий фокус” [432], що вийшла друком у 2005 р. Метою цього об’ємного дослідження автори

визначили розгляд проблем, які традиційно розцінюються в історіографії як “периферійні” при вивченні основного “напрямку” Столітньої війни [432, с. 4]. Наприклад, таким є аналіз окремих військових кампаній англійців за Піренеями і на півночі Апеннінського півострова, а також їх тривалих згубних наслідків для англійського становища у Франції.

Все ж, незважаючи на задекларований авторами “більш широкий” аспект, дослідження в цілому відображає узагальнений погляд англійської історіографії на Столітню війну, а виклад здійснюється у руслі основних і добре відомих подій та дат цього конфлікту. Дивно у цій праці читати про коронацію Карла V у Реймсі в 1364 р. “як Священного латинського імператора” [432, с. 232], адже французькі королі вже з часів перших Капетингів перестали посягати на цей титул.

Дж. Гілберт у своїй статті претендує на розгляд становища жінки у Столітній війні. Проте автор подає дуже поверховий огляд проблеми. Так, поза увагою залишився весь жіночий складник кожної середньовічної армії – обслуга (так звані “табірні послідовники”). Дж. Гілберт також явно недооцінює ефективність селянського опору військовим мародерам, у якому жіноцтво брало активну участь, та роль жіночої частини населення під час тривалої облоги міст [432, с. 264–277].

К. Де Вріс розглядає серію невдалих облог, вчинених арміями бургундців, щоб переконати, що застосування вогнепальної зброї та пороху мало значно менше значення, ніж прийнято вважати. Автор акцентує на неякісності та недостатній потужності ранньої артилерії, яка “була примхлива і мінлива донезмоги” [432, с. 436–437]. Принагідно наголошується й на тому, що, наприклад, облога бургундцями м. Кале (1436 р.) виявилася невдалою і через слабку структуру бургундського війська, і через ворожі дії фламандських міст. “Бургундська армія мала тенденцію виглядати гарно на пергаменті, але її реальні дії на полі бою нерідко були заплямованими”, – зазначає автор [432, с. 439]. Все ж дослідниця віддає

належне значним видаткам герцогів Бургундії на артилерію, що неодноразово ставили їм в заслугу військові історики. Вона називає це “ранньою спробою вирішити військові недоліки шляхом інвестицій у високі технології” [432, с. 443]. В цілому ж, незважаючи на важливість проблематики окремих статей, це різнопланове видання надто часто відходить від теми, задекларованої в його титулі.

У ще одній колективній монографії – “Зброя, армії та фортифікації часів Столітньої війни” (за редакцією А. Керрі та М. Хаджеса) [236] Столітня війна охоплена у всіх її аспектах, від аналізу перемог англійського війська при Кресі (1346 р.) та Азенкурі (1415 р.) до опису військових знищень та пограбувань місцевого населення. З масиву подібних праць вона вирізняється, насамперед, тим, що її автори, як самі зазначають у передмові, задля “більш істинного уявлення” про реалії середньовічної війни використовують “менш очевидні” факти [236, с. 4–5], зокрема адміністративні та господарські записи і дані археологічних досліджень. Від загального огляду бойової тактики середньовічних армій вони переходять до аналізу низки вузких проблем: визначення складу англійської армії напередодні Столітньої війни, управління справами в Аквітанії, причин прагнення Англії до війни і послідовної пропаганди в суспільстві її потреби. Принагідно розглядається зіткнення місцевих інтересів у регіонах, охоплених війною. В цілому ж докладний аналіз артефактів – озброєння та фортифікації – приводить авторів до реалістичних оцінок стану військово-морських сил Англійського королівства у XIV–XV ст.

Викликає зацікавлення розвідка Н. Райта “Лицарі і селяни. Столітня війна у французькій окрузі” [453], у якій викладено доволі нетипові погляди на становище та роль селянства у Столітній війні. Автор в контексті цієї війни розглядає різні аспекти взаємовідносин між солдатом-селянином та лицарем, описує солдатську аристократію з її ідеалами лицарства та експлуатацію “нестройових” солдатів. На підставі широкого кола джерел

(значною мірою неопублікованих записів французького королівського архіву) проаналізовано реакцію французьких селян на військові дії, ставлення до французького та англійського лицарства. Основним завданням для себе Н. Райт визначає окреслення того, яким чином військові експлуатували індивідуальні селянські господарства і сільські громади, а також аналіз способів протидії цьому з боку селян.

Е. Айтон, старший лектор історії в Університеті м. Халл (Англія), досліджує середовище англійської аристократії часів Едуарда III [239–242]. Його, зокрема, цікавлять такі елементи військового буття, як оснащення бойових коней, обладунки та озброєння лицарства. У становищі лицарства й змінах у військовій тактиці часів Столітньої війни він схильний вбачати “мілітарну революцію” [240, с. 1–22; 242, с. 107–132], хоча чимало істориків не поділяють його поглядів щодо цього питання.

Історіографія окремих битв Столітньої війни представлена ґрунтовною розвідкою Е. Айтона і Ф. Престона про битву при Кресі (1346 р.), насиченою новим баченням і новими даними [243]. “Під вечір 26 серпня 1346 р. найбільша озброєна сила в християнстві, французька королівська армія на чолі з Філіпом VI, була розбита експедиційною армією з Англії під командою Едуарда III”, – констатують автори [243, с. 132]. “Звістка про цю важливу подію ударною вибуховою хвилею прокотилася Європою, оскільки битва при Кресі стала вирішальним моментом у боротьбі англійського короля з його супротивником Валуа”. “Тоді як французька нація зазнавала приниження, що логічно витікало із втрати Кале роком пізніше, зростали самовпевненість і військова репутація англійців – починаючи з їхнього короля аж до найскромнішого стрільця” [243, с. 134–136]. Підсумовуючим є висновок про те, що “Кресі зробило англійців за понад півстоліття до Азенкура найбільш поважаною військовою силою в Європі” [243, с. 399].

Гідно оцінивши значення Кресі, ці дослідники пропонують нову інтерпретацію перебігу і самої битви, і кампанії, яка передувала цьому. Це, на

думку авторів, передбачає дослідження складу і організації англійських і французьких армій, глибокий аналіз наративних джерел і нове археологічне обстеження поля бою. Особливо підкреслено роль стрільців-лучників у перемозі Едуарда III у цій битві.

Праця К. Де Вріс “Піхотна війна в першій половині XIV ст. Дисципліна, тактика і технологія” [295] містить докладний аналіз битв Столітньої війни, як загально-, так і маловідомих. Аналізуючи роль важкої лицарської кавалерії, автор віддає їй належне і вказує на вирішальне значення кінноти на полях битв. Однак далі дослідниця виявляє поворотні моменти та з’ясовує причини (зміна тактики ведення війни, поява на полях битв вогнепальної зброї тощо), завдяки яким помітно зростає роль піхоти. З цією метою К. Де Вріс використовує широке коло джерел, передусім, фінансові звіти про розміри платні солдатам та видатків. Головна особливість цього дослідження полягає в тому, що роль піхоти і піхотної тактики проаналізовано за дев’ятнадцятьма битвами (з-поміж них і при Кресі (1346 р.)), що відбулися в Англії і Європі між 1302 і 1347 рр. У більшості з них, як зазначає у висновках автор, саме піхота забезпечила перемогу [295, с. 217–218].

У 2003 р. побачила світ чергова монографія дослідниці – “Жанна Д’Арк: військовий лідер” [294]. У передмові автор відзначила, що “свідомо обрала характеристику Жанни як військового лідера, а не протофеміністки чи святої”, оскільки кар’єра Жанни як воїна, солдата, окремо від діянь “Орлеанської діви” взагалі в історіографії не розглядалася [294, с. 2–3]. К. Де Вріс старанно аналізує вплив авторитету Жанни на хід Столітньої війни: її стратегію боротьби, те, як вона подолала “психологію поразки у французькій армії” [294, с. 42], вплив її перемог на нормалізацію життя.

Одночасно вона ставить питання: “Чому солдатів Франції в бій вела жінка, якщо немає аналогів у інших періодах Столітньої війни і взагалі середньовічної війни як такої, і як вона змогла перемогти? “Англіїці нази-

вали її повією, а її власні війська довіряли їй без будь-яких доказів її військових здібностей”. Вона виявила найкращі риси “військового лідера чоловіків” [294, с. 232–234].

Інша (у співавторстві з Р. Д. Смітом, визнаним на Заході експертом з середньовічної артилерії) праця К. Де Вріс “Артилерія Герцогів Бургундії. 1363–1477” [422], це одне з перших сучасних досліджень середньовічної артилерії – за словами авторів, “одного з найважливіших відкриттів пост-класичного світу” [422, с. 9–10]. Автори констатують, що за часів герцогів Валуа була створена потужна Бургундська держава – неймовірно багатий і незалежний край. Централізований апарат і канцелярія залишили по собі значний пласт документів, включаючи рахунки і облік матеріальних витрат магістрів артилерії при герцогах Бургундських. Багато з цих документів було переписано (дубльовано) у ХІХ ст., завдяки чому сучасні історики чимало знають про вклад герцогів у розвиток і вдосконалення, а також застосування вогнепальної зброї та порохової артилерії у ХV ст. – періоді, коли Європа переживала глибокі суспільно-політичні зміни (занепад лицарства) з огляду на нововведення у військовій справі.

Монографія іншої англійської дослідниці – С. Роуз “Кале: Англійське місто у Франції (1347–1558)” [411] заповнює існуючу лакуну стосовно комплексного вивчення історії м. Кале (важливої для англійців військової бази на континенті). Автор називає здобуття Кале Едуардом ІІІ “подвигом, який стався невдовзі після його перемоги при Кресі і розніс його славу як воїна до найвіддаленіших закутків усієї Європи” [411, с. 5]. Зрозумілою стає не лише військове і політичне значення міста для Англії, але і його ключова роль в англійській економіці. Автор широко цитує джерела (аналіз нових джерел до військової кампанії при Кале (1346 р.) здійснив свого часу і Г. Дойдж [298]) з середини ХV ст. до останніх років англійського управління Кале. Це, зокрема, забезпечує більш повне уявлення про “імпульсивне життя міста, його юрми придворних, солдатів і купців, що насолоджувалися

можливостями пожитися, наданими цим англійським містом у Франції” [411, с. 67].

С. Роуз аналізує “нову лінію нового режиму” [411, с. 122], запроваджену Едуардом III. Окремо підкреслено й військово-стратегічне значення цього порту для Англії, подано склад та чисельність військового гарнізону міста у різні періоди Столітньої війни. Причини поразки Англії у війні автор вбачає, насамперед, у “колапсі англо-бургундської коаліції та відродженні Франції” [411, с. 245].

Частково проблеми військової організації Англії та Франції часів Столітньої війни С. Роуз торкнулася й у монографії (у співавторстві з М. Кекевіч) “Британія, Франція та Імперія. 1350–1500” [410, с. 171–194]. У розділі “Війна” основну увагу дослідниці сконцентрували на військовій організації та фінансуванні, стратегії й тактиці сторін конфлікту, теорії та практиці лицарства. Окремо проаналізовано роль війн у вихованні духу патріотизму серед населення. Однак виклад є дещо непослідовним, оскільки відразу після розгляду англійської військової організації станом до 1420 р. йде частковий аналіз реформ французького війська часів Карла V Мудрого (70–80-ті роки XIV ст.), а далі відбувається стрибок до аналізу реформ Карла VII (починаючи з 1445 р.) та їх наслідків (в тому числі податкової системи, на яку ці реформи опиралися).

Подібне дослідження здійснив і Д. Грумміт. Його стаття присвячена англійській присутності в Кале часів Генріха IV (1399–1413) [327], а в монографії [328] проаналізована історія військового гарнізону Кале, від часу здобуття міста Едуардом III (1347 р.) до моменту його втрати (1558 р.). Автор окремо наголошує на тому, що це останнє англійське володіння на континенті, яке збереглося після завершення Столітньої війни, було своєрідним комерційним, культурним і військовим континентальним кордоном Англії [328, с. 7]. Це перше повномасштабне дослідження, яке розглядає гарнізон Кале як військову силу, гарант англійської присутності. На

прикладі широкого джерельного матеріалу Д. Груммітт торкається питань природи військової служби в гарнізоні: кадрового поповнення і обслуги, проблем платні і матеріально-технічного забезпечення, озброєння і тактики, стану фортифікації, професійного рівня англійських лицарів та найманців, відносин з цивільним населенням. Д. Груммітт також аналізує ефективність англійської зброї, порівнюючи її з аналогічними європейськими зразками.

Автор зайвий раз підтверджує поширену в історіографії думку про надзвичайне значення Кале для Англійської корони. Він доходить висновку про те, що “Англія не відставала від європейських конкурентів північного заходу у військових технологіях та їх ефективності” [328, с. 275–276]. Загалом же, гарнізон Кале Д. Груммітт розглядає у ширшому контексті європейської військової справи 1346–1558 рр.

С. Боффа проаналізував стан військової справи і озброєння у Брабанті у 1356–1406 рр., у період посиленої модернізації територіально дрібними учасниками Столітньої війни своїх військових формувань [258].

Час від часу з’являються в британській історіографії й праці, присвячені окремим видатним постатям часів Столітньої війни. З-поміж них вирізняється монографія Річарда Верньєра “Квітка лицарства. Бертран дю Геклен і Столітня війна” [447]. Бертран дю Геклен (пом. 1380) був найзнаменитішим французьким воєначальником і солдатом Столітньої війни. Він прославився як лідер партизанського загону у Бретані (1341–1364 рр.) і як конетабль (1370–1380 рр.) відіграв головну роль у відновленні військової міці Франції при Карлі V.

Аналізуючи його кар’єру, автор наголошує, зокрема, що “його сходження від бідного поміщика з Бретані, соромливого й малограмотного, до одного з найвидатніших полководців Столітньої війни” відбувалося поступово. Він близько двадцяти років воював у нерегулярній війні у своїй рідній провінції, перш ніж став лицарем і був помічений французьким

королем Карлом V як “потрібний Франції” та отримав чин капітана [447, с. 231].

Дю Геклен брав участь у військових кампаніях в Нормандії (про це також: [261, с. 463–464]) та Андалусії. Здобув низку перемог у сутичках із загонами Едуарда Чорного Принца та Джона Гонта. Його тіло було поховане поряд з королями у королівській базиліці Сен-Дені. Підсумовуючи, автор називає дю Геклена “останнім гідним героєм старого французького духу”, “квіткою лицарства, солдатом солдатів, патріотом і визволителем своєї країни” [447, с. 249–250].

Вагомим є доробок англійської історіографії стосовно розгляду окремих битв. Так, Е. Рігг здійснив критичний аналіз окремих середньовічних поем, присвячених битві при Кресі (1346 р.) з метою виявлення в них “пропаганди війни” як суспільної доктрини [405, с. 169–211]. Ч. Хібберт розглядає битву при Азенкурі (25 жовтня 1415 р.) як “один з великих триумфів британської зброї” [334]. У битві, яка тривала майже три години, виснажені і вичерпані англійські війська перемогли уп’ятеро–шестеро переважаючу їх кількісно англійську армію, втративши при цьому не більше 100 чол. убитими при 7–10 тис. убитими у противника [334, с. 34–35]. Аналізуючи розгром кількісно більшого війська менш чисельним, Ч. Хібберт досліджує командирський склад обох сторін, особливо підкреслюючи особисті риси Генріха V як лідера і військового стратега.

Варта уваги й монографія Дж. Баркер “Азенкур: Генріх V і битва, яка створила Англію”, написана з використанням широкого кола джерел, яка відкидає і спростовує ряд міфів та легенд, пов’язаних з битвою при Азенкурі. Автора цікавить не лише основний військовий аспект битви – протистояння між англійськими стрільцями і сильноброньованими французькими лицарями, а й економічне становище маєтків французької знаті та моральний стан французького суспільства у найближчі роки після поразки [248].

Проблематикою Азенкурської битви займається й Б. Корнвелл [283]. Автор, зокрема, зазначає, що “битва при Азенкурі була однією з найпомітніших подій в середньовічній Європі”. Б. Корнвелл ставить її поряд з такими відомими в історії англо-французького суперництва битвами, як Гастінгс, Ватерлоо та Трафальгар, і називає “англійською легендою” та “французькою катастрофою” [283, с. 4–5].

Зауважимо, що докладний аналіз стану армій в основних переможних для Англії битвах Столітньої війни свого часу здійснив К. Розеро [412–413]. Праця іншого військового історика – М. Беннетта [257] – практично стала посібником про битву при Азенкурі, в якому докладно охарактеризовано командування, тактику та стратегію сторін, військове оснащення та наслідки битви.

Пол Найт докладно проаналізував стан англійського війська у 1416–1453 рр. [353]. Принагідно він розглянув спонукальні причини до походу Генріха V Ланкастера до Франції (1415 р.), завоювання ним Нормандії (1417 р.) П. Найт, зокрема, зазначав, що коли у 1422 р. Генріх V помер, а його місце зайняв (формально при регентах) малолітній Генріх VI, англійське військо на континенті поступово почало втрачати свій моральний дух, що прямо вплинуло на події 1429–1431 рр. (подвиги Жанни д’Арк і відновлення бойового духу французького війська). Надалі англійська армія переходить до стану занепаду, що призведе до остаточної поразки у війні і вигнання англійців з Франції [353, с. 7–8]. Автор наголосив на тому, що цей останній період війни часто ігнорується англійською історіографією, що традиційно віддає перевагу битвам при Кресі, Пуатьє і Азенкурі, але насправді – це була вирішальна фаза конфлікту. П. Найт також докладно проаналізував склад і комплектування армії, організацію командування та озброєння [353, с. 43].

В окрему групу слід виділити компактні та добре ілюстровані монографії з серії “Людина зі зброєю” (Men-at-Arms). Так, Т. Віс у праці

“Середньовічні європейські армії. 1300–1500” [451] висловлює цікаву думку про те, що постійні війни, які мали місце в Європі у XIV–XV ст., були “горнилами, в яких формувалися сучасні європейські нації” [451, с. 3]. Паралельно з цим відбувався розвиток національних армій, створених дедалі частіше на професійній найманій основі для захисту кордонів і незалежності. Разом з тим, Т. Віс зазначає, що протягом цього періоду старий феодальний спосіб комплектування армії все ж зберігався й був ліквідований поступово [451, с. 3]. Автор докладно характеризує організацію, озброєння і постачання армій основних країн Європи часів Столітньої війни, широко доповнюючи текст ілюстративним матеріалом.

Частково військова тематика присутня й у іншій його праці – “Середньовічна геральдика” [452], де Т. Віс зазначає, зокрема, що герби спочатку використовували тільки королі та високородовита знать, але до середини XIII ст. їх використання поширюється й на нижче дворянство та дрібних лицарів [452, с. 3–4]. Автор досліджує походження і появу середньовічної геральдичної традиції, супроводжуючи текст численними ілюстраціями.

Праця Н. Майкла “Армія Бургундії. 1364–1477” [366] охоплює період, відколи Іоанн II Добрий за мужність і відданість проголосив свого молодшого 14-річного сина Філіпа герцогом Бургундським (1364–1404), першим з дому Валуа. Н. Майкл розглядає функціонування та організацію бургундської армії з часу її формування до часу останнього з бургундських герцогів – Карла Сміливого (1467–1477).

М.Говард, досліджуючи явище війни як звичай, систему, розвинуту в надрах західноєвропейського суспільства, на чимало традиційних питань має до певної міри несподіваний погляд. У нього еволюція засобів ведення війни тісно переплетена з суспільними процесами – війни формують характер суспільства, а останнє в свою чергу формує новіші та досконаліші мілітарні принципи [62; 340].

Столітня війна добре висвітлена у другому томі праці Ч. Омена “Мистецтво війни в Середні віки” (1278–1485) [388], а також у “Атласі військового мистецтва в середньовіччі (768–1487)” за редакцією Н. Хупера та М. Беннета [337].

З-поміж праць, у яких тема лицарства та організації війська зустрічається лише у контексті більш широких економічних перетворень у Англії часів Столітньої війни, слід, насамперед, згадати монографії Дж. Болтона “Англійська середньовічна економіка. 1150–1500” [259] та Ч. Дієра “Організація життя в середньовічній Англії: народ Британії. 850–1520” [297]. Суспільне розшарування та становище окремих станів у часи Столітньої війни добре характеризує монографія Д. Нардо “Лорди, дами, селяни і лицарі: роль класу” (Лондон, 2006) [370].

Допоміжним матеріалом слугує праця М. Хьюстона “Середньовічний костюм у Англії та Франції у XIII–XV ст.” [339].

Ю.Борискін, підсумовуючи у своїй статті аналіз сучасної британської історіографії, доходить висновку про те, що за останні десятиліття вона суттєво поповнилася низкою нових досліджень з історії Столітньої війни. Серед них маємо і традиційні для цієї проблематики напрямки (“доба” Едуарда III, аналіз окремих найвідоміших битв, біографії видатних постатей цього періоду, військове мистецтво, зброя та озброєння XIV–XV ст.), і нові, як-от, пошуки слідів Столітньої війни у регіонах, які традиційно вважалися неохопленими нею (Піренеї та Апенніни). Концептуально нових підходів при цьому не виявлено. Дослідження здебільшого відбуваються у руслі традиційної історіографії з намаганням узагальнити чи переосмислити окремі її моменти [41, с. 112].

1.1.3. Українська історіографія

Доробок українських історіографів обмежується лише поодинокими публікаціями, причому власне часами Столітньої війни у нас донедавна не

займався ніхто. Львівський історик В. Ададуров у монографії “Історія Франції (королівська держава та створення нації від початків до кінця XVIII ст.)” [3] відвів цьому періоду один розділ, подаючи загальний аналіз перебігу й завершення конфлікту.

Деякі аспекти кризи лицарства проаналізував одеський дослідник Б. Сушинський, котрий у 2002 р. видав “Всесвітню історію лицарства” [182]. Однак, при ближчому розгляді його праця виявилася фрагментарно зібраним компілятивним матеріалом швидше про масонство, ніж про лицарство (давнє та “новітнє”). Якщо ж йдеться про епоху середньовіччя, Б. Сушинський черпає матеріал з праць відомих західноєвропейських істориків (Ж.Руа [176], Ж. Флорі [193] та ін), відтак самостійного значення для нас ця праця не має. Лише двічі у ній автор між іншим згадує про Столітню війну [182, с. 193, 580].

За останній час опубліковано серію матеріалів, присвячених Столітній війні та лицарству, в спеціалізованому військово-історичному журналі “Солдат”, зокрема статті Т. Герчинко, присвячені битві при Азенкурі (1415 р.) [60], та в альманасі “Новий солдат” [111], який видає військово-історичний клуб “Ветеран” у м. Артемівську Донецької області. Однак як Т. Герчинко, так і В. Кисельов (автор-упорядник матеріалу про найважливіші битви Столітньої війни) не вказують джерельну та історіографічну базу публікацій, що значно применшує їх наукове значення.

Лише Ю. Борискін у ряді статей [41–44] торкався проблем, дотичних до теми дисертаційного дослідження. Так його цікавила еволюція лицарського обладунку часів Столітньої війни, еволюція вогнепальної зброї та етапи її введення й посилення ефективності, її вплив на становище лицарства як військової касти. Розглядаючи ці питання, він принагідно торкався й історіографії проблеми. Окремо Ю.Борискін охарактеризував ряд невідомих раніше й не так давно введених у науковий обіг джерел [43, с. 3–14].

1.1.4. Російська (“радянська”) історіографія*

Тематикою Столітньої війни в радянській історіографії вперше зацікавилася А. Люблінська, котра розглядала її крізь призму народних повстань XIV–XV ст. [127, с. 63–71].

У 1982 р. (на початку свого наукового шляху) російська дослідниця Н. Басовська вперше охарактеризувала французьку та англійську історіографію Столітньої війни [15, с. 212–224], а згодом повторно звернулася до цієї теми в окремих статтях [19; 21–23] та монографії “Столетняя война” (Москва, 1985), проаналізувавши також радянську історіографію цього військового конфлікту [21, с. 173–178]. При цьому автор зазначала, що до неї “Столітня війна не була предметом спеціального дослідження і не можна стверджувати про існування якогось самостійного сюжетного напрямку”, однак вже тоді з’явилася низка статей радянських істориків з окремих її аспектів. У дусі часу Н. Басовська також змушена була писати про те, що радянські медієвісти – А. Люблінська [128, с. 122–143], Ю. Писарев [162, с. 82–83; 103, с. 4–6], Н. Хачатурян [201–202], Н. Мелік-Гайказова [137], В. Райцес [174] “виявляли більш цільне розуміння Столітньої війни, аніж буржуазні автори” [21, с. 174]. Вищезгадана монографія Н. Басовської та її доповнене видання “Столетняя война: леопард против лилии” [28], а також низка статей, тез та рецензій [13–18; 20; 22–27; 29] на сьогодні залишаються найбільш фундаментальним та повним дослідженням Столітньої війни в російській історіографії. У контексті теми нашого дослідження заслуговують на окрему увагу її статті, присвячені проблемам співвідношення війни та миру в середньовічному суспільстві [25; 27], ролі

Примітка.

Зауважимо, що дослідження російських істориків стосовно окремих галузей та напрямів військової справи часів Столітньої війни буде проаналізовано у відповідних розділах роботи.

правителя у період національно-визвольних війн [26], національній свідомості мас [22–23].

У 2004 р. М. Зайцева у своєму дисертаційному дослідженні здійснила докладний аналіз історіографії останнього періоду Столітньої війни у своїй кандидатській дисертації на тему “Англійське суспільство на останньому етапі Столітньої війни: 20-30-ті роки XV ст.” [81]. Наприкінці XX ст. англійське суспільство періоду Столітньої війни та причини поразки Англії у ній також досліджували Є. Кузнєцов [113–118], О. Гутнова [66, с. 58–76], В. Золотов [84–85].

Окремо тут слід акцентувати увагу на статтях Ю. Писарева, присвячених ролі служилого лицарства та міщанства в суспільно-політичному житті Англії у XIV ст. [162–163]. На початку XXI ст. у цьому напрямку працювали Є. Калмикова [92–93], Т. Мосолкіна [146] та С. Цатурова [208–209].

Проаналізувавши стан військової справи та лицарства як військової касти часів Столітньої війни, у 1968 р. Д. Миронов захистив кандидатську дисертацію, присвячену способам комплектування англійського війська у XIII–XV ст. [142], однак у монографію це дослідження, на жаль, не переросло.

Кризу лицарства у часи Столітньої війни розглядали у своїх статтях М. Корнілов [105] та А. Каплан [94]. Так, А. Каплан в цілому дійшов висновку про те, що “цілковите розкладання еліти лицарського прошарку залишило глибокий відбиток і на рядовому лицарстві, яке в роки найважчої національної катастрофи продовжувало жити за рахунок феодалного грабежу”. Далі він додає, “що майбутнє лицарства як військового стану було пов’язане з військовими реформами Карла VII, спрямованими на створення постійної армії” [94, с. 22]. А. Левандовський [121], як і В. Райцес [174], аналізуючи історизм постаті Жанни д’Арк, також частково розглядав і стан лицарства у 20–30-х роках XV ст. А. Шевеленко охарактеризував

деякі пов'язані з військовим оснащенням лицарства ремісничі технології з виготовлення зброї та обладунку (лучники, стрільники, мечники тощо) у XIV–XV ст. [215, с. 140–152].

У 1998 р. М. Павленко видав невеликий посібник “Європейське лицарство” [156], який є ознайомлювальним матеріалом загального характеру. Такого ж плану, хоча більше за обсягом, є видання авторства В. Устинова “Столетняя война и Война Роз” (Москва, 2007) [189], яке є швидше енциклопедичним довідником стосовно згаданих у титулі військових конфліктів.

Сучасна дослідниця О. Акімова, проаналізувавши васально-сеньйоріальні зв'язки у Франції [4, с. 66–78] підійшла до проблеми суспільно-політичної самосвідомості лицарства XIV ст., основних понять кодексу лицарської честі, таких, як благочестя тощо [5, с. 125–127; 6].

Російська історіографія (і “дореволюційна” – Л. Зедделер [82], М. Міхневич [143–144], П. Гейсман [59], і “радянська” – здебільшого у вигляді колективних монографій чи матеріалів [51–53; 55] та сучасна – П. Гуменюк [65], Є. Разін [172], А. Строков [181]) традиційно багата на колективні праці, присвячені військовому мистецтву доби середньовіччя, у яких помітне місце займає аналіз військової справи XIV–XV ст. та змін у ній, що відбулися у цей період.

Змістовний аналіз розвитку військової справи в добу середньовіччя містить монографія В. Золотарьова “Історія західноєвропейських армій” [83]. Про це йдеться й у першому томі “Історії війн” (у трьох томах) авторства Н.Н. Головкової [87], а також у першому томі дослідження І. Резька “Історія війн та конфліктів” [175].

У статті Д. Уварова подано докладний аналіз військової справи першого періоду Столітньої війни (1337–1347 рр.) з головним акцентом на битву при Кресі (1346 р.) [188, с. 35–44].

Низку цікавих проблем, пов'язаних зі Столітньою війною та лицарством, охоплено й у окремих статтях авторів, котрі безпосередньо військовою історією не займаються. Так проблему впливу Столітньої війни на останньому її етапі на становище англійського селянства розглядав Є. Космінський [106]. Ситуацією французького селянства у XIV–XV ст., як і соціодемографічними процесами, спричиненими військовими знищеннями та втратами у Франції, займався і Ю. Бессмертний [34–36].

Н. Хачатурян, аналізуючи виникнення станової монархії у Франції, а також Генеральних Штатів як станово-представницької інституції (XIV–XV ст.), принагідно торкалася проблеми розшарування в середовищі дворянства (лицарства) [201–202]. Н. Богодарова вивчала рівень освіченості англійської знаті XIV–XV ст. [40, с. 172–178].

Окремі дослідження, як-от монографія С. Плешкової, присвячена купецькому капіталу у Франції XV ст. [164], добре висвітлює фінансовий базис війни, роль купецтва у постачанні війська необхідними товарами.

Вартою уваги є й стаття А. Черних “Зброя і закон” [211, с. 214–233], у якій автор розглядає морально-етичні та суспільно-політичні засади носіння й застосування зброї у середні віки.

Допоміжним матеріалом слугують й узагальнюючі праці російських дослідників з історії Англії [46; 212], Франції [91], та Західної Європи в цілому [96] (таку ж функцію виконують і окремі праці західноєвропейських істориків: англійських – Б. Вілкінсона [450], К. Стефенсона [424], Г. Тревельяна [438–439], польських – Г. Зінса [454] та Я. Башкевича [251].

У цілому російській (“радянській”) історіографії притаманний розгляд Столітньої війни у сукупності військово-політичних та соціально-економічних процесів (часто у дусі колишньої марксистської історіографії), інтегральний аналіз цих процесів та виявлення нерозривного взаємозв’язку.

Коло розгляду проблеми практично обмежується вищезгаданими публікаціями. Ще на часі окреме порівняльне дослідження причин кризи традиційного для середньовіччя лицарського війська та початків переходу західноєвропейських армій на професійну основу.

1.2. Аналіз джерел

Дослідженню та аналізу джерел до історії Столітньої війни традиційно відводилося чимало місця у працях фахівців з цього питання: англійських – К. Фаулера [191; 315; 431], Д.Севарда [419], Ч. Оллменда [232], А. Керрі [287]; французьких – Ф. Контаміна [104; 274–282], Ж. Фав'є [190, с. 603–619; 305]; російських – Н. Басовської [21, с. 150–173; 27, с. 288–289].

1.2.1. Французькі джерела

Досліджуючи історичну думку у Франції XIV ст., російські історики Н. Мелік-Гайказова [137, с. 2] та А. Хлопін [206, с. 154], у 70-х роках XX ст. дійшли висновку про те, що з часу початку Столітньої війни у Франції різко зросло зацікавлення історією і спостерігався певний розквіт історичних жанрів. На відміну від історіографії попереднього періоду, з характерною для неї схильністю до всесвітньо-історичних хронік і енциклопедичних компіляцій, новий історіографічний напрям тяжів до сучасності, до аналізу подій свого часу і нещодавнього минулого [137, с. 23].

Столітня війна в очах французів, її сучасників, була сповнена подій “дивних і сумних”. Вона приголомшувала людську уяву такими катаклізмами, як, наприклад, тривала англійська військова присутність, епідемія чуми – “Чорна смерть” (1348–49 рр.), Жакерія (1358 р.) [206, с. 154–155].

Однак, як справедливо зазначає Н.Басовська, хоча “англо-французький конфлікт справив значний вплив на хід європейської історії, на локальному рівні, рівні свідомості простих людей, ця війна залишалась справою вищих верств суспільства, справою королів та вельмож. У свідомості звичайних англійців та французів зберігалось переконання у тому, що війна, як така, не впливає на їхнє життя; люди, котрі жили в епоху Столітньої війни, навіть не підозрювали, що живуть у такий період” [28, с. 3].

Сучасний російський дослідник М. Анікієв вважає що саме “Столітня війна відіграла роль каталізатора для важливих процесів, що набирали сили в західноєвропейській історіографії, однак, незважаючи на це, активний розвиток історичних жанрів став помітним лише у другій половині XIV ст.”. Саме з цього часу, на його думку, “в дворянських колах стала гостро відчуватися потреба у створенні саме лицарських хронік, які були б присвячені військовим подіям нещодавнього минулого і де досягнення їх окремих учасників були б відмічені у відповідності з нормами та ідеалами, виробленими кастою воїнів”. М. Анікієв також звертає увагу на ту обставину, що “жорстокість і тривалість англо-французького протистояння потребувала від лицарства такого напруження зусиль, що епічні перебільшення та художній вимисел у розповідях про війну стали сприйматися як зайві та недоречні” [7, с. 7].

У 2005 р. у Санкт-Петербурзі (Росія) вийшло друком фундаментальне видання “Хроніки та документи часів Столітньої війни” (Санкт-Петербург, 2005) [486], до якого увійшли західноєвропейські хроніки та документи, що проливають світло на підготовчий етап Столітньої війни і її ранню стадію (до 1340 р.). Тут зібрано як французькі (здебільшого), так і англійські джерела.

Власне “французьку” частину цього видання репрезентують, насамперед*, “Правдиві хроніки” (“Vraies Chroniques”) франкомовного середньовічного хроніста з графства Генненгау – Жана Ле-Беля (бл. 1290–1370), [486, с. 6–17]. На прохання графа Жана де Бомона він написав свої хроніки, в яких розповів про події правління Едварда III у 1307–1361 рр. Цінність цього джерела полягає в тому, що Ж. Ле-Бель був сучасником та свідком більшості описаних ним подій. Задля встановлення істини він широко використовував особисті бесіди з учасниками описуваних ним подій. Всі “Правдиві хроніки” пройняті духом лицарської культури. Простежується прагнення автора до реалістичного відображення дійсності, пильна увага до деталей військового побуту, змін, що відбувалися в ідеологічній та соціально-політичній сферах життя Західної Європи.

“Правдиві хроніки” докладно розповідають про дії та вчинки реальних особистостей (королівських осіб, знаті й лицарів), дуже часто про їх спонукальні мотиви, що дозволяє проникнути в сутність уявлень лицарства. Однак Ле-Бель часто був упередженим то до однієї, то до іншої сторони конфлікту, залежно від того, на чиєму боці в той момент були його симпатії. Так образ Едуарда III на сторінках “Правдивих хронік” овіяний ореолом слави і героїзму, тоді як Філіпа VI Ле-Бель часто зображає у непривабливих тонах. Коли ж Ле-Бель переходив у табір французів, у відповідному напрямку змінювалися й його симпатії [486, с. 11].

Нетиповість “Правдивих хронік” полягає, насамперед, в тому, що Ле-Бель писав старофранцузькою мовою, а не латиною, що інколи вже до нього

Примітки:

1. Упорядники видання окремо наголошують на тому, що “перше місце в збірнику по праву” займають саме “Правдиві хроніки” Жана Ле-Беля [486, с. 6].
2. Жан Ле-Бель походив зі знаті, а його батько був членом міського муніципалітету м. Льежа (нім. – Лютіха), столиці Льезького єпископства, що входило до складу Священної Римської імперії. Хоча близько 1313 р. Жан Ле-Бель став каноніком кафедрального собору Сен-Ламбер в Льежі, він продовжував вести світське життя. У 1327 р. він супроводжував свого друга і покровителя графа Жана де Бомона (1288–1356) в поїзді до Англії, де на боці англійців взяв участь в прикордонній війні з Шотландією [486, с. 6–17].

практикували фландрські франкомовні хроністи. До нас дійшов лише один манускрипт з текстом оригіналу, виявлений французьким дослідником Полем Мейєром в бібліотеці м. Шало-сюр-Марн у 1861 р.

У Жана Ле-Беля чимало відомостей згодом запозичив інший видатний французький хроніст і поет XIV ст., ровесник початків Столітньої війни – Жан Фруассар (бл. 1337–1410)*, котрий поклав його працю в основу власних “Хронік” (“Chroniques”), які довів до 1400 р. Оскільки Фруассар не поступався Ле-Белю літературним талантом, сучасники швидко забули працю останнього [486, с. 17].

“Хроніки” Фруассара [490–491] складаються з чотирьох книг і охоплюють період з 1307 по 1400 рр. Книги поділені хронологічно: перша книга висвітлює події 1307–1378 рр., друга – 1377–1381 рр., третя – 1382–1389 рр., і четверта – 1389–1400 рр.

Як зазначає Ф. Контамін, “вірний тому, хто його оплачував, Фруассар не раз змінював політичну орієнтацію згідно з інтересами високих заступників” [280, с. 132]. Перша редакція “Хронік” відобразила його проанглійську орієнтацію, оскільки у 1361–1369 рр. він став придвірцевим хроністом англійської королеви Філіппи, дружини короля Едуарда III [475, с. 5–13]. Після переробки автором (що перейшов з 1370 р. на службу до французьких феодалів) друга і, особливо третя, редакції отримали профранцузьке забарвлення (спочатку Фруассар використовував свідчення союзників Англії, а для нових редакцій – її ворогів).

Примітка.

Жан Фруассар (Froissart) народився в м. Валансьєні бл. 1337 р. Син дрібного бюргера, що з юних років складав вірші і поеми у дусі лицарської куртуазної поезії, але славу здобув собі як військовий історик. У 1361 р. переїхав до Англії, де він перебував при дворі Едуарда III. Окрім Англії він також неодноразово бував у Шотландії та Уельсі, Іспанії та Італії. З 1377 р. (після смерті Едуарда III) оселився в Голландії. Зрештою, він прийняв духовний сан, після чого повернувся до Англії до двору Річарда II, чий падіння описав у 1399 р. Фруассар все ще працював над четвертою книгою своїх “Chroniques”, коли помер у 1410 р. (докладніше про Ж.Фруассара як військового історика див.: [280, с. 132–145].

Захоплюючись подвигами лицарів будь-якої національної приналежності, Фруассар все ж був вороже налаштований і сповнений презирства до простонароддя. Паризьке повстання 1357–1358 рр., Жакерію та інші народні рухи він або засуджував, або обходив мовчанням [490, с. 4–5].

Цінність “Хронік” Фруассара, насамперед, полягає у тому, що автор, крізь призму аналізу Столітньої війни, у описах великих і незначних військових кампаній, яким присвячено більшість розділів, головну увагу все ж приділяв лицарству, його суспільно-політичній поведінці, мотивації вчинків, а також військовій самосвідомості, майстерності та подвигам у XIV ст. У праці зокрема йдеться про передумови Столітньої війни і про її ранню фазу – 1325–1340 рр., що завершилася підписанням Есплешенського перемир'я (1340 р.).

Достоїнствами “Хронік”, що забезпечили автору величезний успіх у сучасників і нащадків, стали образна мова, жваві діалоги, портрети лицарів, велика кількість фактів, зібраних у очевидців й учасників подій [490, с. 8].

Сам Фруассар на початку своєї “Хроніки” уточнював, що пише “історію”, а не “хроніку”: “Якби я говорив: “Те-то і те-то трапилося у той час”, не розкриваючи і не роз'яснюючи причин, які були важливими, дуже суттєвими і спонукаючими, такими, що призвели до великих ускладнень, – то це буде хроніка, а не історія. Проте я ніяк не хочу обійтися без того, щоб не з'ясувати всієї справи або окремого факту...” [137, с. 23]. Пояснюючи події, Ж. Фруассар, як і більшість інших істориків тієї епохи, вже звертався не до одвічних істин, відображених в Священному Писанні, і не шукав символічного зв'язку між ними і соціально-політичними явищами, а знаходив причини останніх в мотивах, якими керувалися історичні постаті [137, с. 24].

Ж. Фруассар, маючи доступ до королівського двору і користуючись заступництвом і покровительством своїх знатних замовників, багато мандрував Британськими островами і різними регіонами континентальної

Західної Європи і збирав матеріали про війну, що тривала між Англією і Францією, а також їх союзниками. У результаті йому вдалося створити хронікальну епопею, що не має аналогів за широтою тематичного охоплення і джерельними свідченнями. Однак, з цього приводу голландський історик Й.Хейзінга зазначає: “чудовий, детальний опис Фруассаром подій з величезною кількістю подробиць представляє для нас велику цінність. Однак, ми повинні бути обережні і застосовувати розумну критику у ставленні до цього джерела – особливо в тому, що стосується різних підрахунків і обчислень, тому що тут страх середньовічної людини перед цифрами зробив свою справу” [204, с. 13].

З кінця XV ст. “Хроніки” багато разів перевидавалися, перекладалися з французької мови на латину і нові європейські мови; здійснили великий вплив на хронографію (особливо англійську) XV–XVI ст. [486, с. 12].

“Хроніки” Жана Фруассара [475] (вперше у перекладі російською мовою), що справедливо вважаються одним з найважливіших і найбільш цікавих джерел з історії Столітньої війни, опубліковано й у наш час у 2008 р.

“Хроніки” Фруассара гармонійно доповнює його історична поема, поетичний твір “Любовний полон” [474]. Фруассар створив її у 70-х роках XIV ст. Це типова пам’ятка лицарської куртуазної лірики, написана для одного з покровителів автора – герцога Венцеля Брабантського. В алегоричній формі тут описано реальну історію герцога, його військову невдачу, полонення і визволення з полону. Разом з тим це розповідь про кохання герцога до його дами. Історизм поеми виявляється у тому, що у ході викладу сюжету автор часто робить відступи, подає окремі “історії”, основані на особистих спогадах і переживаннях Фруассара або викладі відомих історичних подій. Вони цікаві для нас тим, що містять міркування про морально-етичний бік лицарства.

Повертаючись до характеризованої вище збірки джерел, звернемо увагу й на витяги з “Фландрської хроніки” (охоплює 1322–1383 рр.), написаної анонімним автором, ймовірно, мешканцем м. Арраса. Приділивши не надто багато уваги причинам Столітньої війни, хроніст відводить роль головних її ініціаторів графу Роберу д’Артуа і графу Гійому I Ено, кожен з котрих мав особисті порахунки з Філіпом VI Валуа. Цінні відомості містить це джерело й про невдалий англо-фламандський похід на м. Сент-Омер, очолений Робером д’Артуа. Хроніст неприховано зловтішається, коли повідомляє про його смерть у 1342 р. під час невдалої облоги м. Ванна у Бретані, вважаючи Робера д’Артуа “зрадником й розпалювачем війни, який не заслуговує на кращу долю” [486, с. 19].

Відображено тут і військову кампанію 1339 р. та спроби Філіпа VI захистити свої північні володіння. Причини його військових невдач автор хроніки вбачає в недолугості радників з його оточення, які спочатку повідомили королю невірні терміни висадки англійців, а згодом спотворили маршрут пересування англійських військ та ступінь їхньої готовності. Також хроніка містить цінні відомості про морську битву при Слейсі (1340 р.) та причини поразки французів [486, с. 20–21].

Французькі джерела періоду 1415–1453 рр. доволі неоднорідні й (окрім тих, що стосувалися діяльності Жанни д’Арк) є найбільш невпорядковані й розпорошені. Тут зрозумілою є менша зацікавленість французьких істориків періодом, коли Франція перебувала на межі втрати державного суверенітету та національної ідентичності. Саме тому французька історіографія традиційно тяжіє до досліджень соціально-економічних питань з історії окремих провінцій та регіонів цього періоду, й уникає військово-політичних.

У цілому ж представлені джерела відображають точки зору різних сторін, що брали участь у війні, і взаємно доповнюють одне одного. Завдяки такому вдалому співставленню створюється яскраве і достатньо повне

уявлення про те, як зароджувався і розвивався найбільший військово-політичний конфлікт епохи Середньовіччя. Видання (всі тексти якого вперше перекладені й опубліковані російською мовою) супроводжується докладними науковими коментарями і багатим допоміжним матеріалом у вигляді генеалогічних таблиць та історико-географічних карт.

У 2005 р. у перекладі на російську побачила світ ще одна відома на Заході (й не надто у нас) праця англійського історика початку ХХ ст., професора Оксфордського університету Ч. Фолкса “Середньовічний обладунок. Майстри зброярської справи” [194]. Цінність цього видання, насамперед, полягає у тому, що на підтвердження викладених тез автор подає у 14 розділі 104 типи основних тавр майстрів зброярської справи Західної Європи XIV–XVII ст., відомих за збереженими артефактами [194, с. 183–187]. У додатках він вважав за потрібне розмістити тексти окремих джерел. Найцікавішими з-поміж них є витяги з документів Зброярської компанії Лондона (1322 р.); зі статуту шоломників м. Лондона (1347 р.); з “Трактату про правила проведення лицарського турніру”, складеного Йоханом Хіллом, особистим зброярем англійського короля Генріха VI (1434 р.); з “Трактату про військовий обладунок” (1446 р.) тощо [476; 478–481].

Отже, за останнє десятиліття джерельна база для досліджень Столітньої війни поповнилася новими публікаціями. Серед них є і вже давно відомі (однак щоразу інтерпретовані по-новому), і вперше введені у науковий обіг джерела. Попри їх тематичну розпорошеність, спільним для цих публікацій є те, що всі вони суттєво розширюють наші знання про основний військовий конфлікт доби середньовіччя у Західній Європі, а деякі з них ще й дозволяють побачити його у несподіваному до цього ракурсі.

1.2.2. Англійські джерела

Англійські дослідники, для яких Столітня війна, незважаючи на кінцеву поразку Англії, є предметом національної гордості, традиційно приділяють цій проблематиці посилену увагу*. У широкому колі наукової літератури з середньовічної (військової) тематики трапляються і публікації джерел. Традиційно “Едвардинська доба” (часи правління Едуарда III) займає тут особливе місце.

Важливим джерелом для характеристики третього періоду Столітньої війни та діяльності англійського короля Генріха V Ланкастера на його тлі є “Хроніка Англії від створення до 1417 р.” Джона Капгрейва (1393–1464) – історика і церковного діяча, августинського ченця, котрий був наближеним до двору Гемфрі Глостера, брата Генріха V [498, с. 260–266]. Вартим уваги у “Хроніці” Капгрейва є, насамперед, те, що він, загалом приділяючи Столітній війні чимало уваги, все ж здебільшого сконцентрувався на з’ясуванні причин відновлення Генріхом V війни з Францією (1415 р.), аналізі військових приготувань англійського короля до широкомасштабної інтервенції на континент.

У 1997 р. вперше було опубліковано “Військовий щоденник” Едуарда III [471], який за наказом короля вів під час кампанії при Кресі (1346 р.) один з його підлеглих. Документ існує в єдиному “кембрідзькому” списку (“Корпус Крісті Колледж”, Кембрідж MS 170), що є копією документу кінця XIV ст. Текст неповний: 4 аркуші з його середини відсутні. Це джерело, зокрема, фіксує поділ англійської армії на три батальйони, що пересувалися на відстані до десяти миль один від одного. У тексті є вказівки на те, що автор (той, хто занотовував у щоденнику) перебував у оточенні Едуарда

Примітка.

У останні роки з’явилася друком низка праць, покликаних переосмислити вже існуючий доробок, а також ввести в науковий обіг нові джерела. Цьому значною мірою сприяє медієвістичний видавничий центр “Бойделл енд Бревер” (Вудбрідж, Великобританія), заснований у 1978 р. Ідея його заснування належить професорові середньовічної історії Кембрідзького університету Дереку Бреверу.

Чорного Принца (1330–1376), старшого сина Едуарда III, діям якого завжди надається вирішальне значення. Включення до щоденника текстів двох листів з листування Едуарда III і Філіппа IV Валуа також вказує на особу, яка мала вільний доступ до таких документів.

У 1998 р. була перевидана (вперше вийшла друком у 1973 р.) відома праця професора середньовічної історії Ліверпульського університету Крістофера Оллменда “Суспільство у стані війни. Досвід Англії та Франції у Столітній війні” [235]. Автор докладно проаналізував військовий конфлікт двох середньовічних держав – Англії і Франції, а також реакцію на це протистояння суспільств обох країн. “Обличчя” Столітньої війни він формує виключно з витягів з вибраних документів XIV–XV ст., які розповідають про цю війну. К.Оллменда, насамперед, цікавив соціальний аспект: думки і уявлення середньовічного люду про війну і його ставлення до неї на практиці; проблеми людських ресурсів; відбиток результатів військових дій на стані суспільства та його моралі. Важливе місце відводиться економічним передумовам та причинам Столітньої війни, які розглядаються у тісному взаємозв’язку із методами ведення цієї війни (грабежі, мародерство, викуп, контрибуція тощо).

Подані й прокоментовані автором значні текстові фрагменти документів (військових донесень, фінансових звітів, книг обліку й видатків фуражу, продовольства, зброї та озброєння тощо) цінні тим, що містять розмаїття середньовічних уявлень про війну, інформацію про організацію армій, розповідають про принади і романтику війни, її наслідки для цивільного населення, а також, зокрема, торкаються проблем миру і післявоєнного облаштування обох суспільств. Основним висновком, якого доходить автор, є думка про те, що “будь-яка війна обов’язково не закінчувалася раптово, оскільки її соціальні наслідки, як і економічні та політичні, були відчутними упродовж багатьох років після того, як вона офіційно закінчилася” [235,

с. 248]. Додатки до праці також містять об'ємний список джерел та бібліографії [235, с. 250–253].

Англійський історик К. Роджерс у виданні “Війни Едуарда III. Джерела і інтерпретації” [500] на підставі докладного аналізу існуючих джерел узагальнив доробок дослідників стосовно доби правління в Англії Едуарда III (1327–1377). Праця поділена на 2 частини, у першій з яких – “Джерелах” [500, с. 8–202] – К.Роджерс зібрав і впорядкував документи часів правління Едуарда III (бюлетені військових кампаній, адміністративні документи, витяги з 29-ти різних літописів), які висвітлюють історію успішних битв, облоги міст та інших військових здобутків Англії.

“У час, коли Едуард III зійшов на англійський престол, військова репутація королівства досягла критично низького рівня”, – зазначає автор у передмові [500, с. 6]. “Перша військова кампанія молодого короля проти Шотландії також виявилася невдалою, закінчившись перемогою шотландського короля Роберта Брюса в Першій шотландській війні за незалежність і укладенням “Ганебного миру” (1328 р.). Однак, – як пише далі К.Роджерс, – через 22 роки цей же король вже тримав у полоні в Лондоні французького короля Іоанна II Доброго і шотландського – Давида II, а англійська армія отаборилася південніше Парижа” [500, с. 7].

У цілому ж на підставі опрацьованих документів автор доходить висновку про те, що “тактику і дії Едуарда III багато в чому використали в майбутньому французький полководець Бертран Дю Геклен і французький король Карл V, задля реставрації французьких успіхів” [500, с. 202]. Цінність видання полягає ще й у тому, що більшість зібраних і використаних К.Роджерсом текстів ніколи раніше не була перекладена сучасною англійською мовою (а ціла низка взагалі ще не публікувалася жодною мовою).

Друга частина книги (“Інтерпретації”) [500, с. 202–408], що містить 8 раніше публікованих статей різних авторів, доповнює ці первинні висхідні

матеріали. У них, зокрема, аналізуються Шотландські війни, початковий період Столітньої війни, укомплектування, організація і постачання англійських армій на континенті, англійські цілі та стратегія ведення війни, наслідки Столітньої війни для французького суспільства. Сукупно з введеними в обіг новими джерелами ці матеріали забезпечують повне розкриття теми.

А. Керрі у ґрунтовному дослідженні “Азенкур. Джерела та інтерпретації” [489], написаному на базі 26-ти джерел, спробувала як переосмислити вже відомі й не раз опрацьовані, так і ввести в науковий обіг маловідомі та нові джерела до історії Столітньої війни, зокрема такої її яскравої сторінки, як битва при Азенкурі (25 жовтня 1415 р.). “Ця подія як великий військовий ангажемент зайняла окреме місце як в англійській, так і французькій свідомості, – пише автор, – відповідно як один з найбільших військових успіхів для одних, або як “проклятий день” для інших” [489, с. 11]. “Багато чорнила змарновано на цю битву, але що ми дійсно знаємо про Азенкур?”, – ставить далі питання А.Керрі [489, с. 12]. З часів написання англійським істориком Гаррісом Ніколасом “Історії Азенкурської битви” (1827–1833 рр.) це фактично перша спроба повного огляду широкого діапазону відомих джерел: від англійських і французьких книг обліку військових видатків до літературних творів XV ст. Дослідниця також аналізує перебіг битви, поданий в англійських “Історіях” XVI ст. і в літературних інтерпретаціях.

Повторна публікація Р. Барбером, автором ряду відомих на Заході праць з історії лицарства, у 2002 р. підбірки джерел “Життя і Кампанії Чорного Принца за сучасними йому листами, щоденниками і літописами, включаючи “Житіє Чорного Принца” герольда Чендоса” є розширеним і доповненим варіантом його видання 1979 р. [499].

Як зазначає Р. Барбер, “Едуард Вудсток, старший син Едуарда III, відомий як Чорний Принц, це один з тих історичних героїв, чия діяльність

вважає настільки, що видається дещо несправжньою. У 16 років він вже керував битвою при Кресі, а в 26 захопив у полон короля Франції Іоанна II Доброго при Пуатьє” [499, с. 5–6]. Хоча “подвиги” Чорного Принца свого були занесені в літопис найвидатнішим французьким хроністом Столітньої війни – Жаном Фруассаром (1337–1405), все ж останній писав на тридцять–сорок років пізніше згаданих подій.

З-поміж нещодавно введених Р.Барбером у науковий обіг джерел першорядне значення мають звіти та листи, послані у 1343–1346 рр. Едуардом Чорним Принцом додому (включно з листами його компаньйонів). Вони відтворюють потреби і труднощі проведення англійцями військових кампаній на континенті, характеризують ризик та небезпеку, а також, зрештою, виказують очевидну втомленість Чорного Принца. “Щоденники” Чорного Принца яскраво описують його військові кампанії, хід битви при Кресі (1346 р.), а також інші його подвиги, особливо за 1358–1360 рр. Вони цінні ще й тим, що, наприклад, відомий літопис “Житіє Чорного Принца” був написаний його герольдом Чендосом значно пізніше. Лише у 1380 р. Р. Барбер критично порівнює свідчення різних джерел, докладно аналізує їх у вступі й подає витяги у додатках.

У 2003 р. у оновленій і доповненій редакції побачив світ важливий середньовічний анонімний твір, відомий як “Літопис Девіса” (у 1856 р. англійський дослідник Дж. Девіс вперше відредагував і науково опрацював цей рукопис в м. Бодлейні) [487]. Хронологічно джерело охоплює часи правління англійських королів Річарда II (1377–1399), Генріха IV (1399–1413), Генріха V (1413–1422), і Генріха VI (1422–1471). Ще за життя Дж. Девіса його праця була гідно оцінена науковцями, однак варіант “Літопису”, який він опрацював, був значною мірою пошкоджений і, наприклад, розповідь про часи правління Річарда II збереглася лише у фрагментах. Це нове авторитетне видання в опрацюванні В. Маркса фактично є більш повною версією, оскільки охоплює й текст, нещодавно

віднайдений в Національній Бібліотеці Уельсу (MS 21608). Воно включає раніше невідомі зафіксовані англійською епізоди царювання Річарда II, як наприклад, бунт Уота Тайлера (1381 р.).

Цінним внеском у джерельну базу історії Столітньої війни стали й вперше введені в широкий науковий обіг листи, висловлювання та свідчення Бертрана дю Геклена (пом. 1380), які опрацював й доповнив коментарями та примітками Майкл Джонс, професор середньовічної історії Франції в університеті м. Ноттінгема (Англія) [494]. Автор зазначав, що “Бертран дю Геклен був найзнаменитішим французьким воєначальником і солдатом Столітньої війни” [494, с. 7]. Він прославився як лідер партизанського загону у Бретані (1341–1364 рр.) і як конетабль (1370–1380 рр.) відіграв головну роль у відновленні військової потуги Франції при Карлі V. Його доблесть і звитяга в окремих важливих битвах, а також сильна особистість і харизма дозволили йому стати доволі впливовою у французькій політиці особою. Однак, його образ був більш відомий за оспіваними його сучасниками віршами і поемами та став основою всіх подальших його біографій [494, с. 8–9]. Характер документів, що стосуються військової та політичної кар’єри Дю Геклена, є розмаїтим. В описуваній джерельній підбірці (62 позиції) представлено адміністративні, фінансові, особисті документи, які М. Джонс віднайшов у багатьох архівах Західної Європи. Це суттєво змінює дотеперішні уявлення про життєвий шлях Дю Геклена з традиційних літературних джерел (здебільшого, некритичних), відділяє реальну людину від історичного міфу.

Цікаві джерела також віднайшов й опублікував у 2004 р. А. Белл. Якщо про тактику і озброєння часів Столітньої війни відомо доволі багато, то про солдатське життя і побут значно менше. Тому книга А. Белла “Війна і солдат у XIV ст.” [255] певним чином встановлює баланс. Автор досліджує “мілітарну спільноту” зосередившись на записах (звітах) двох англійських королівських експедицій, здійснених Річардом Фітцаланом, графом Арун-

делом, у 1387 і 1388 рр. Аналіз цих широко цитованих джерел (тексти подано у додатках) уможлиблює ідентифікацію тих, хто служив у цих експедиціях, а також простеження етапів їхніх військових кар'єр. Ці кампанії цікаві не лише через багатство і концентрацію матеріалів, що проливають світло на військову організацію, а й тим, що політичне тло, на якому ці експедиції були здійснені, відзначалося складним становищем короля Річарда II через нападки на його фаворитів у Парламенті. Загалом праця А.Белла є чи не першим настільки ґрунтовним аналізом персоналу королівської армії часів Столітньої війни. Текст монографії супроводжується значною кількістю статистичних викладок на базі вищезазначених джерел.

Перекладена Д. Прістом і доповнена вступом та примітками Дж. Кларком, “Велика хроніка Томаса Волсінгема” [497] є одним з найбільш всеохопних і яскравих літописів, головним нарративним джерелом з військово-політичної історії Англії 70-х років XIV – 20-х років XV ст. Т. Волсінгем (пом. бл. 1422) був ченцем в абатстві Сент-Олбанс, королівському монастирі і першому сховищі (архіві) суспільних записів. Таким чином, цей хроніст був добре поінформованим і особисто спостерігав за політичними інтригами цього періоду. Окрім того, він знав монархів і багатьох дворян особисто, інтуїтивно відчував й тонко передавав мотивацію їхніх дій та вчинків.

Охоплюючи період 1376–1422 рр., “Велика хроніка” висвітлює важливий етап в історії Столітньої війни – від останніх років правління Едуарда III (1376–1377) до передчасної смерті англійського короля Генріха V (1422 р.). Т. Волсінгем яскраво описує найбільш важливі, на його погляд, події цього періоду – бунт під проводом Уота Тайлера (1381 р.), усунення з престолу й вбивство Річарда II Плантагенета (1399–1400 рр.), й зрештою, перемогу Генріха V при Азенкурі (1415 р.). Цінність публікації цього джерела полягає, насамперед, у тому, що це перший повний переклад з

латини англійською, який значно спрощує аналіз та використання “Великої хроніки” дослідниками.

Цікавим й важливим для розуміння епохи джерелом другої половини XIV ст. є так звана “Скалахроніка” (Scalacronica), яку опрацював і видав з коментарями Е. Кінг [495]. Її автор – сер Томас Грей, лицар з Нортумбрії і констебль замку Норхем, потрапивши у 1355 р. (під час однієї з розвідувальних вилазок) у полон до шотландців і перебуваючи в ув’язненні в Едінбурзькому замку, весь вільний час присвятив написанню цього літопису, що фактично був історією Великобританії “від створення світу” до 60-х років XIV ст. Більша частина його праці написана англо-нормандським (французьким) діалектом і базується на існуючих тоді і відомих Томасові Грею джерелах. Проте, найбільш цінними в ній є відомості про період від початків царювання англійського короля Едуарда I (1272–1307) до Едуарда III (які Е. Кінг науково опрацював найстаранніше). Томас Грей здебільшого описував події з власної пам’яті, а також з історій, почутих ним від свого батька, попереднього констебля замку Норхем, фактично використовуючи свій і батьків досвід у війнах у Шотландії та в Франції.

Характерно, що це був перший в Англії історичний твір, написаний представником світської знаті. Для висвітлення історії Столітньої війни “Скалахроніка” (“життєве джерело”, як називає його Е.Кінг [495, с. 7] цінна, насамперед, тим, що зосереджена на аналізі й висвітленні англійської зовнішньої політики першої половини XIV ст., в інтерпретації войовничого члена правлячої верстви. Видання містить англійський переклад тексту зазначеної хроніки і розгорнуті історичні примітки.

Археологічні джерела до історії Столітньої війни репрезентують праці відомого англійського зброєзнавця і військового історика та археолога Еварта Окшотта, визнаного авторитета в царині дослідження зброї та озброєння середньовічної Європи. Його праці регулярно перевидаються й

перекладаються різними мовами. Так, у своїй “Археології озброєння” (перевидання 1960 р.) [152] Е. Окшотт простежив розробку європейської зброї, показуючи в логічній послідовності, які зміни відбулися в обробці та застосуванні нових матеріалів згідно з постійно мінливими вимогами війни і моди. Виклад завершують додатки з вміщеною в них класифікацією, що охоплює всі типи мечів другої половини XI–XV ст. Автор також вказує на розмаїття джерел (від археологічних до епічних), можливих для використання при розкритті теми.

Інше ґрунтовне узагальнююче дослідження Е. Окшотта “Меч в добу лицарства” (перше видання – 1964 р.) охоплює історію меча від його норманських зразків до доби Ренесансу (1050–1550 рр.) [153; 386]. Е. Окшотт зазначає, що “меч був окрасою середньовічного лицаря, його невід’ємним символом, смертельною зброєю на полі бою і ознакою лицарства в тодішньому комплексному суспільному коді” [386, с. 17]. Задля очевидності датування дослідник наводить писемні джерельні та мистецькі докази, використовує досягнення археології. Детальна хронологічна типологія мечів розробляється ним як з огляду на особливості цілих мечів, так і їх окремих складових: формі голівки (навершя), хрестовини, клинка, руків’я та піхов. Все це доповнює чіткий ілюстративний та довідковий матеріал.

Третя його відома праця, що за змістом перегукується з двома попередніми, – “Нариси про середньовічний меч” [387], є солідним дослідженням (доповнене перевидання 1991 р.) походження, розробки і застосування європейського двосічного лицарського меча, з повним аналізом типології, значною кількістю фотографій і коментарів. У ній Е. Окшотт охопив ще ширший період від Великого переселення народів до Ренесансу (V–XVI ст.).

1.2.3. Окремі німецькі джерела

У XIII–XV ст. німецька школа фехтування та написані її представниками окремі трактати традиційно вважалися найкращими у Європі. Одним з таких був анонімний німецький рукопис – “Підручник фехтування” чи “Fechtbuch” (1300 р.) [501]. Найважливішим є те, що це перший посібник з мистецтва володіння мечем, який зберігся. Він відомий як “Манускрипт I.33”, що розглядає всі способи використання середньовічного меча і баклера (малого ручного щита). Цей рукопис зараз перебуває в зібранні Королівського Арсеналу в Лідсі (Англія) і за традицією, що склалася, згадується як “Підручник фехтування з Тауера”, або номер I.33 (Лондонський Тауер, Манускрипт I.33, Королівська бібліотека, Британський Музей).

Згодом Ганс Тальгоффер (1420–1490), відомий майстер фехтування XV ст. видав у 1443 і 1467 рр. свої “Готські кодекси” [492; 496], в яких описав та проілюстрував “всі можливі види зброї і битв”, тобто способи поводження з холодною зброєю, роблячи особливий акцент на володінні півтораручним мечем. Г. Тальгоффер походив зі Швабії, області Південної Німеччини. Про нього відомо мало, окрім того, що можна знайти в його манускриптах. Ймовірно він був зброєносцем швабського лицаря Левтольда фон Кенігсегга (Leutold Kenigsegg). Вважається, що значною мірою Г.Тальгоффер черпав матеріал з більш раннього підручника з фехтування Ганса Ліхтенауера (1389 р.). Поєднавши досвід лицарів та воїнів інших соціальних верств, автор подає нам уявлення про “стару” школу фехтування, побудовану ще на принципах феодального суспільства.

На думку В. Тараторкіна, праці Г. Тальгоффера “наочно спростовують загальне хибне уявлення про середньовічну битву як грубу і безсистемну, яка базувалася більше на грубій силі, ніж на вмінні” [184, с. 224]. Уважне вивчення збережених підручників з мистецтва двобою показують, що західні бойові мистецтва були такими ж складними, як і східні. Для нас

також тут важливою є тяглість у XIII–XV ст. європейських традицій навчання вправному вмінню поводження із холодною зброєю.

Багатство й різноплановість джерельних матеріалів таких архівів дає можливість детального розгляду суспільно-економічного базису Столітньої війни. Однак специфічною рисою таких матеріалів, окрім їхньої значної різноманітності, є хронологічна та територіальна всеохопність. З огляду на це історики зверталися до них у відповідності з географічним ареалом обраної для дослідження проблематики. Окремі з них також дають змогу встановити обсяги видатків на війну у XIV–XV ст.

У цілому ж, за останнє десятиліття джерельна база для досліджень Столітньої війни суттєво поповнилася новими публікаціями. Серед них й вже давно відомі (однак щоразу інтерпретовані по-новому), і вперше введені у науковий обіг джерела. Попри їх тематичну розпорошеність, спільним для цих публікацій є те, що всі вони суттєво розширюють наші знання про стан військової справи часів Столітньої війни.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ АНГЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ В СТОЛІТНІЙ ВІЙНІ (1337–1453)

2.1. Особливості організації та форм ведення бойових дій сторонами конфлікту. Структура феодальних армій

Головнокомандувачем будь-якої середньовічної армії формально вважався глава держави, племені чи клану; він же одноосібно вирішував усі питання війни та миру [428, с. 17]. Згідно з ієрархічною структурою середньовіччя під головнокомандувачем перебувало декілька нижчих рівнів командування – вищі дворяни, що займали (з поодинокими винятками) посади конетаблів та маршалів [428, с. 18]. За практикою, яка склалася ще в XI ст. й домінувала до кінця Столітньої війни, головнокомандувач не був зобов'язаний особисто вступати в бій разом з підлеглими. Він віддавав управління військом до рук досвідчених командирів, а сам перебував з резервом [445, с. 109].

Як вважає В. Тараторкін, слабкість європейських армій і, зокрема, піхоти полягала не в поганій індивідуальній підготовці воїнів, а у відсутності сильної державної влади. Кожна лицарська дружина була навчена вести бій тільки своїм складом. “Наприклад, – додає він, – якщо феодал мав на службі п'ятсот воїнів різних родів військ; вони вчилися вести переформування, прикриваючи один одного, атакувати і відступати тільки в межах цієї півтисячі. Для невеликого бою цього було достатньо. Але, якщо король збирав війська для великого походу, воїни не мали можливості пройти загальні військові збори, де вони змогли б навчитися спільним діям. Слабка королівська влада не могла створити таких умов і ввести жорстку

дисципліну. Саме тому в боях кожен великий і навіть дрібний феодал частенько діяв самостійно, на свій розсуд” [184, с. 133–134].

Армійська субординація англійського війська була покликана, насамперед, відобразити ієрархічну структуру Англійського королівства. Маловідомі лицарі командували невеликими загонами, а полки очолювали родовиті й знатні аристократи. Можливість службового росту тут (на відміну від Франції) обмежувалася багатством і впливовістю роду. Однак вище англійське командування мало не лише значно більший практичний досвід ведення війни, але й володіло теоретичними знаннями в сфері тактики [377, с. 26].

Столітня війна принесла по-справжньому революційні зміни в європейську військову справу. Армії, які домінували в Європі з середини XI ст. до початку XIV ст., в основному склалися з феодальних воїнів-аристократів, котрі за свої земельні володіння (ф’єфи чи феоди) зобов’язані були військовою службою на користь сюзерена. Як зазначає М.А. Поло де Больє, аналізуючи військову організацію середньовічної Франції, “в її основі лежала германська ідея, у відповідності з якою кожний вільний чоловік зобов’язаний був нести військову службу на користь власника права бану (права вершити владу і карати)”, а “обов’язок васалів надавати військову допомогу своєму сюзерену був основним джерелом поповнення військ у феодальній системі” цієї військової організації [165, с. 84–85]. Це, як влучно висловився К. Роджерс, “була важка лицарська кавалерія, озброєна списами та мечами, в основу якої була покладена мускульна сила людини і коня” [406, с. 241].

Ф. Контамін проаналізував стан військової справи та видатки на війну в Англії та Франції напередодні Столітньої війни. Так, в Англії часів Едуарда I (1272–1307) лише “шотландські” операції обійшлися Короні у 750 тис. фунтів стерлінгів (або 3 млн. турських ліврів). У 1298 р. в Англії лише 5 % дорослого чоловічого населення забирали до війська, яке тоді

налічувало 25,7 тис. піхотинців і близько 3 тис. кінноти (з-поміж якої не всі були лицарями). У Франції за часів Філіпа IV Красивого (1285–1314) король згідно з феодалним правом вимагав (у 1304 р.) від знатних сеньйорів 2 тис. важкоозброєних лицарів і 17,3 тис. піших сержантів з розрахунку 1 лицар від кожного дворянина з доходом не менше 500 ліврів і 6 піхотинців від 100 дворів. Феодали мали право відкупитися сумою, еквівалентною необхідній для найму такої ж кількості війська [104, с. 134].

На утримання війська збирали й окремі регіональні податки. При цьому значна частина виплачених “підданими” коштів так і не надходила за їхнім прямим призначенням. У цьому сенсі зрозумілим і недвозначним є пафос “Фландрської хроніки”, у якій стверджується, що “добрі королівські піддані чесно платять до скарбниці податки на утримання армії, а недалекі і корисливі сановники розпоряджаються цими коштами без жодної користі і навіть на шкоду королівству” [486, с. 22].

Напередодні бойових дій король листом закликав лицарів з’явитися в повному бойовому обладунку на заздалегідь визначене місце збору й у визначений час. У “призивних списках” сеньйорів вже тоді групували за місцем проживання. Однак, як зауважує Ф. Контамін, “навіть наймогутнішим феодалам тоді вдавалося зібрати крупні армії лише на декілька тижнів у році; до того ж їх зусилля взагалі могли закінчитися нічим, наштовхнувшись на виснаженість, невдоволення чи гнів підданих, для котрих війна і видатки, що її супроводжували, в християнському світі мали бути чимось винятковим, чи принаймні тимчасовим” [104, с. 134].

Тактичною бойовою одиницею феодалного війська був “спис”, у якому лицар був головною силою. “Списи” об’єднувалися у “знамена”, а останні у “полки”. За підрахунками Ф. та Л. Функенів, у XIII ст. “знамено” включало 4–6 “списів”, а полк під командою крупного феодала міг мати 5–10 “знамен”, тобто від 500 до 1 тис. воїнів. Однак ці дані мають умовний характер, бо існували й “подвійні знамена”, у які більш заможні лицарі-

баннерети приводили більшу кількість васалів [196, с. 86]. Як зазначає Е. Окшотт, знамено, під яким збиралися “списи”, виконувало ряд стратегічно важливих завдань. По-перше у поході чи в битві кожен лицар відразу міг визначити, де зараз перебуває його сеньйор, відтак це був своєрідний “епіцентр” для збору воїнів певного підрозділу. До того ж знамено вказувало напрямок руху (наприклад, нахилене вперед воно символізувало сигнал до атаки) [382, с. 25–26].

Англійський “спис” переважно складався з лицаря, декількох зброєносців, двох кінних стрільців і одного легкого кіннотника. Декілька списів об’єднувалися у загін від 25 до 80 воїнів. Загоном командував лицар, що мав на своєму древку трикутний вимпел. Командири ще більших підрозділів підіймали прапор з двома косицями. Два–три таких загони складали полк, яким у англійському війську завжди командував член королівської родини. Він же мав право підіймати власне знамено [11, с. 16–17]. У цьому контексті доречно буде зауважити, що штандарт – довге і вузьке полотнище з двома заокругленими кінцями – мали право піднімати лише королі, пери, лицарі-знаменосці і феодалні барони. Довжина такого штандарта була пропорційна його соціальному становищу його власника [111, с. 40–41].

Франція часів Карла IV (1322–1328) за королівським призовом могла одночасно виставити військо у 5 тис. лицарів та 15 тис. піхоти. Як свідчать документи французького посольства, надіслані до папи Іоанна XXII (1323 р.), загальні річні видатки на утримання такого війська (в разі потреби довготривалих бойових дій) мали скласти 1,6 млн. турських ліврів [397, с. 395–396]. За правління Філіпа VI Валуа (1328–1350) в битві при Касселі (1328 р.) королівське військо налічувало 193 “знамена” [196, с. 86].

Як зазначає М. Кін, слабким місцем феодалного способу комплектування й утримання війська було постачання усього необхідного для нього. Нагодувати й забезпечити величезну армію у поході було суттєвою

проблемою [352, с. 132]. В історіографії часто, не вдаючись у деталі і не маючи відповідних джерел, стверджується, що армія здобувала необхідні їй продукти та фураж “підножним способом” (реквізиції, мародерство). Але кількість війська у тій чи іншій області під час війни була надто великою, щоб ця область могла його прогодувати. Якщо французи не відчували особливих труднощів у зборі з населення провіанту, то англійці здебільшого возили припаси через Ла-Манш кораблями, а згодом фуражирські загони доставляли його до війська. За Едуарда III була налагоджена і чудово функціонувала відповідна система постачання, у якій було задіяно безліч людей [352, с. 133–134].

Англійське військо постійно відчувало потребу: 1) у провізії, 2) зброї, 3) конях і 4) тваринах-ваговозах. Все це ефективно постачали армії, яка не стояла на місці, а постійно пересувалася. Постачальники продовольства закуповували в Англії їжу для солдатів і фураж для коней, доставляли ці товари в порти Фландрії та Гасконі, а вже звідти у війська [352, с. 135].

М'ясну частину провіанту як правило складали засолені свинні, ялові та овечі туші; з зернових були овес, горох та боби, пшенична мука; також отримували сир і рибу. Частка цих продуктів у раціоні воїнства суттєво коливалася залежно від ринкових цін на них. Значення якісного провіанту для чіткого функціонування армії засвідчили такі епізоди Столітньої війни, як облога англійцями Харфлера (серпень-вересень 1415 р.). Коли у них почали закінчуватися продукти, до раціону включили гnilі яблука, нестиглий виноград, значну кількість заражених моллюсків і вино, яке ще не добродило. Наслідком стала смерть від дезинтерії і лихоманки значної частини командного складу, кінного лицарства і понад 2 тис. піхоти. Окрім того, близько 5 тис. воїнів довелося відправити до Англії на лікування, оскільки вони були надто ослаблені. До того ж різко зросла кількість дезертирів [352, с. 135].

Потребу у зброї частково задовольняли власними силами (лицарство), а частково шляхом закупівлі по всій країні (на прикладі Англії) і зберігання у лондонському Тауері. Особливо часто закупували й обновлювали арсенал луків та стріл до них. При цьому луки закупували поштучно, а стріли пучками – по 24 штуки у комплекті. Так, коли у 1356 р. виникла гостра нестача луків та стріл, Едуард Чорний Принц відправив до Гасконі представників, котрі мали там закупити 1 тис. луків, 2 тис. пучків стріл (відповідно 48 тис. штук) і 400 гроссів (1 гросс = 12 дюжинам) тятиви для луків [431, с. 15].

Як зазначає К. Фаулер, лондонський Тауер виконував роль головного збірного пункту і бази постачання зброї на континент. Тут працювала велика кількість ремісників-зброярів: латники, ковалі, лучники, стрільники, майстри ливарної гарматної справи. На солдатський побут і моральний дух війська також впливало вчасне надходження й таких товарів, як: пергамент, сокири, канати, коси, серпи, лопати й кирки. Предметом першої необхідності були палатки для воїнства, а також цвяхи, підводи, столове кухонне начиння й казани [431, с. 17–18].

2.2. Підґрунтя перемог Англії на початковій стадії (30-ті роки XIV – 20-ті роки XV ст.)

Оминаючи характеристику причин та передумов Столітньої війни, основні з яких стисло викладені у вступі роботи, слід зазначити, що стосовно справедливості її розв’язання навіть у прибічників Англії були певні сумніви. Так, Жан Ле-Бель, прихильник “благородного короля Едуарда Англійського”, говорячи про це, стримано писав: “Багатьом людям тоді здалося, що французький престол вислизнув з-під влади законної династії” [486, с. 11]. Однак далі, характеризуючи події початку Столітньої війни, зокрема військову кампанію осені 1339 р., він говорить: “Король Едуард виступив з брабантського міста Вільворде, щоб пройти вогнем і мечем по

королівству Французькому і зійтися у двобої з королем Філіпом де Валуа, котрий силоміць і всупереч справедливості утримував французький престол” [486, с. 11].

Думка про незаконність перебування Валуа на французькому престолі була тим формальним рушієм, який був покликаний час від часу відновлювати війну. Так, коли Генріх V 1414 р. звернувся до парламенту, то парламент прийняв зустрічне звернення до короля, у якому висловлював свою згоду з намаганням розпочати війну та повернути французьку корону: “І якщо Ви, суверенний володар, для прославлення Господа та з нашої власної прихильності, оберете розпочати наступ щодо Ваших усіх титулів чи будь-якої з Ваших вимог щодо земель за морями; і якщо Ваші вороги заперечують Вам у правах і не згідні на компроміс, ми усі віримо – з Божою милістю – що усі ваші дії у домаганні Ваших прав матимуть велику користь і хороший кінець. Ми будемо готові допомагати Вам так, як зможемо, наскільки дозволяє наша влада, і так само, як наші предки допомагали Вашим благородним предкам у подібних справах” [488, с. 47–48].

Хоча французькі лицарі на загал жваво зустріли звістку про початок війни, швидко з’ясувалося, що Франція до неї не готова. Ж. і К. Віллари причину цього вбачають у тому, що “Англія перебувала на вищому економічному, соціальному й політичному рівні”. Порівнюючи далі способи комплектування збройних сил обох сторін конфлікту, вони окреслюють суттєві відмінності у їх реалізації: “англійська армія вже не була армією феодального типу: її основну силу складала піхота, набрана з вільних селян, добре вишколених, особливо у стрільбі з лука, і дисциплінованих. Французька армія, навпаки, складалася в основному з важкоозброєних феодалів, які билися верхи, кожен сам за себе, до того ж не визнавали загальної дисципліни і були сповнені зневаги до піших воїнів недворянського походження”. Зрештою, як зазначають автори далі, “три значні поразки

французів переконливо продемонстрували переваги організації англійської армії” [47, с. 48].

У другій половині XIV – першій половині XV ст. внаслідок Столітньої війни і епідемій Франція переживала економічний спад, який виражався в зменшенні кількості населення, в скороченні ремісничого і сільськогосподарського виробництва, в пасивності торгівлі. Економічна депресія, у свою чергу, зумовила затяжний характер перебудови феодальної економіки під впливом товарно-грошових відносин, що почалася ще в XIII ст. [277, с. 125–126].

Як зазначає Дж. Денісон, англійська армія Едуарда III формувалася за цілком іншим принципом. Практично усе його військо перебувало на платні; король укладав угоди з людьми, які мали високий соціальний статус і були впливовими, набирали загони і командували ними, отримуючи за кожного солдата фіксовану, розраховану по днях платню. Така платня була доволі значною, оскільки до лав списовиків (і навіть лучників) охоче вступали середні верстви, дрібне дворянство і багаті фермери. У 1346 р. один день служби оцінювався: графи отримували 6 шилінгів 8 денаріїв, барони і баннергери – 4 шилінги, лицарі – 2 шилінги, зброєносці – 1 шилінг, кінні лучники і легкі вершники – 6 денаріїв, піші лучники – 3 денарії і валлійські піхотинці – 2 денарії [71, с. 73].

Дж. Денісон вважає основною метою такої системи необхідність залучити на службу кращі суспільні верстви; отже, у такий спосіб в Англії складалася національна армія на платній основі, більш надійна, ніж в інших країнах Європи, де ленне феодальне ополчення традиційно доповнювали чужоземними найманцями [71, с. 74].

Як приклад переваг такого війська наведемо битву при Кресі (26 серпня 1346 р.). Чисельність сторін при Кресі й надалі залишається невирішеним й дискусійним питанням історіографії. Так, Дж. Денісон стверджував, що у Едуарда III було 4 тис. кінноти, 10 тис. лучників, а

також по 10 тис. валлійської та ірландської піхоти, що мало б становити 34 тис. англійського війська й кількісно перевершувати армію французів, а це не відповідає дійсності. І валлійці, і ірландці становили в англійському війську легку нерегулярну піхоту, малопридатну для бою в першій лінії, але ефективну для розвитку стратегічного успіху і для переслідування противника [71, с. 81].

В. Кисельов вважає, що англійці мали 9–10 тис. воїнів, хоча припускає, що Едуард III міг мати в розпорядженні до 14 тис. воїнів. Під командуванням Едуарда Чорного Принца перебували: 1 тис. лицарів, 2–3 тис. лучників і 1 тис. валлійських списовиків. Ар'єргард, розташований поблизу Вадікура, під командою графів Нортхемптона й Арундела, налічував 1 тис. лицарів, 3 тис. лучників і незначну кількість валлійських списовиків. Загін короля, розташований в центрі майже біля підніжжя пагорба, налічував 700 лицарів і 3 тис. лучників. Відтак загальна кількість англійського війська становить 13–14 тис. бійців, з поміж яких 2,7 тис. лицарів (близько 20% від загальної маси) [111, с. 3].

Едуард III обрав при Кресі хорошу оборонну позицію і від початку мав намір залишатися у вичікувальному становищі. Дж. Денісон слушно вважає, що король зрозумів те, до чого свого часу не додумалися хрестоносці, а саме, що кіннота не може вести оборонний бій. Саме тому, з метою надати більшу стійкість своєму війську проти ворога, більш сильного кіннотою, він наказав своїм лицарям спішитися і стати в бойову лінію як важкоозброєні пікінери [71, с. 81].

Е. Окшотт зауважує з цього приводу, що спішування лицарів не було чимось новим. Лицарі були професійними воїнами і битися пішо для них було звичним явищем: при облозі та штурмі замків, на малопридатній для коней місцевості, у морських битвах. Атака піших лицарів на щільні лави піхоти мала аналоги в 1106 р. у битві при Тінчбреєм, а також вже в часи

правління Едуарда III – у 1322 р. при Даплін-Мурі і Боробріджі, а у 1333 р. при Халідон-Хіллі, де було розбито шотландців [384, с. 71–72].

Позаду армії Едуард III вишикував всі свої вози з запасними кіньми лицарів у один загальний вагенбург. Усе його військо було розділене на 3 частини: першою лінією командував його син Едуард Чорний Принц, другою – граф Нортгемптон, третьою – він сам. Розташування англійських лучників перед битвою до сьогодні є предметом здогадок і спекуляцій. Фруассар писав про те, що лучники були вишикувані у декілька колон [111, с. 4]. Р. Харді вважає, що лучники були розташовані на флангах [331, с. 191]. У Р. Коула читаємо: “лицарі були розташовані в центрі, лучники – по флангах, хоча, можливо, що на початку бою вони були розсипані перед фронтом”. У такому порядку англійці спокійно чекали на французів, що значно переважали їх у силах [108, с. 78]. На думку В. Кисельова, лучники початково заповнювали проміжки між загонами і, за задумом Едуарда III, мали відступити на фланги за командою [111, с. 4].

За даними хроніста Річарда з Вінклі, одного з писарів Едуарда III, французька армія налічувала 12 тис. лицарів і 60 тис. піхоти, з-поміж яких 6 тис. становили генуезькі арбалетники [269, с. 27].

Однак французька армія при Кресі (як і у наступних битвах) була “малодисциплінована, слабоорганізована і практично не мала єдиного командування” [269, с. 34]. А. Берн наголошує на тому, що її командирам також бракувало практичного досвіду. Лише король Богемії Іоанн Сліпий (1310–1346) мав за плечима три війни в Литві (1328–1329, 1337 і 1345 рр.), а також одну війну в Італії (1330–1331 рр.). Однак і він при Кресі на диво бездарно повів свій загін у самовбивчу лобову атаку і загинув [269, с. 34–35].

Схожу тезу про неорганізованість і слабку дисципліну французів знаходимо й у А. Керрі, де читаємо: “французька армія була зібрана поспіхом; якщо лицарська кіннота складалася з цвіту європейського

лицарства Північної та Центральної Франції, а чимало дворян мали досвід війни в Аквітанії, піхота, посилена генуезцями, складала в основному погано озброєне і непідготовлене ополчення” [287, с. 46]. “Оскільки зазвичай лицарські загони були імпровізованими і не вирізнялися злагодженістю дій, командирам залишалося мало можливостей для маневру. Зарозумілість і надмірне прагнення до слави робили лицарів практично некерованою масою. Саме при Кресі та Пуатьє ця обставина виявила себе у повній силі”, – зазначає дослідниця [287, с. 47].

При Кресі (як і згодом при Пуатьє) вищою посадовою особою у французькому війську формально вважався конетабль, що за своїм становищем стояв вище за “принців крові” і підпорядковувався безпосередньо королю. До обов’язків конетабля входило командування військом на марші, а також вирішення тактичних завдань на полі битви за відсутності короля. Якщо короля не було на полі бою, конетабль міг підняти власне знамено над здобутим стратегічним об’єктом (замком чи містом) і забрати собі всю здобич [311, с. 55]. Натомість роль конетабля у англійському війську, на думку К. Оллменда, була незначною – дотримання порядку у польовому таборі короля, а в мирний час – та ж функція при дворі і охорона майна короля [232, с. 107]. Щоправда, тут конетабль ще й виконував роль судді й головував у створеному Едуардом III Суді дворянської честі, куди притягували до відповідальності лицарів за скоєні злочини [232, с. 107–108].

Маршал у французькому війську мав вести армію на марші, обирати зручну стоянку для табору та ночівлі. Він же вказував лицарству у якій частині військового табору мають бути розташовані його намети [311, с. 56]. Однак насправді французьким конетаблям (як і маршалам) реалізувати свої командирські повноваження на сто відсотків вдавалося рідко. Як зазначає Ж.Флорі, “маневрування армії на марші, під час бою і в районі табору було ускладненою справою. Усні накази передавалися по

інстанції згори донизу, а у французькому війську їх доводилося ще й перекладати на інші мови, що значно ускладнювало злагодженість і синхронність дій” [311, с. 56].

Свідчення Фруассара про те, що на марші колона французів розтяглася на 12 км, також опосередковано підтверджують цей факт. Р. Коул також зазначає з цього приводу: “французька армія мала таку значну кількісну перевагу, що англійці захищалися майже по-партизанськи”, а “Едуард III хоч вів війну не по-лицарськи, зате ефективно”. Він додає, що “при вмілому командуванні французька кіннота легко розбила б англійців дощенту” [108, с. 79]. Однак Р. Коул, очевидно, сам не дуже в це вірить, оскільки тут же наводить цитату з Фруассара про те, що “французькі кіннотники, палаючи ревностями і високомірством, намагалися обігнати одне одного”, й додає, “дати за таких обставин сигнал до відступу було немислимо, навіть якщо лицарям належалося безглуздо загинути” [108, с. 79].

За підрахунками Дж. Денісона, Філіп VI мав у розпорядженні 15 тис. генуезьких арбалетників [71, с. 74], з чим важко погодитися. Аналізуючи стан іншої частини французької піхоти, він пише: “ решту його війська складало ленне ополчення, малодисципліноване й некероване” [108, с. 79]. Французи також були вишикувані в 3 лінії: перша складалася (за даними Фруассара) з 15 тис. генуезьких арбалетників, друга – з 4 тис. лицарської кінноти і численної піхоти під командою герцога де Алансона, третя – з дворян і лицарів під командуванням самого короля Філіпа VI [269, с. 65].

Арбалетники почали бій, але оскільки тятиви їхніх арбалетів намокли і ослабли від сильного дощу, то здебільшого стріли не долітали. Натомість англійські лучники, які зуміли зберегти луки сухими під одягом, відповідали їм хмарию стріл. Коли генуезці почали панічно тікати, Філіп VI віддав відомий наказ загону лицарів, що мав їх прикривати, – “топтати цей

набрід” . Почалася бійка вже між генуезцями і французькою кіннотою, яка призвела до остаточного безладу [335, с. 476].

В. Кисельов вважає свідоме побиття союзників-арбалетників ще одним міфом історіографії, початково створеним Фруассаром. Він пояснює ситуацію тим, що у генуезців найпоширенішою емблемою був червоний хрест, іноді розташований на білому фоні. Тому не дивно, що у битві їх просто могли сплутати з англійцями, що мали схожі кольори [111, с. 4].

Англійські лучники продовжували посилено стріляти, а валлійська та ірландська піхота втрутилася у справу, завдаючи страшних ударів своїми довгими ножами, цілком придатними для рукопашного бою. Згодом французькі вершники обійшли фланги англійських лучників і налетіли на спішених лицарів. Атака була такою енергійною, що друга лінія англійців була задіяна у поміч першій. У вирішальний момент битви Едуард III притримав останню лінію, оскільки вже передбачав загальний успіх, а також для надання впевненості своєму війську [377, с. 51–52].

Результатом битви, як відомо, була переконлива перемога англійців, і головна честь у ній належала лучникам; лицарі також довели, що вони могли з успіхом битися в пішому строю. На думку Дж. Денісона, саме ця битва – “час відродження піхоти” – з багатьох причин повинна бути відзначена як епохальна в історії військового мистецтва, і перш за все завдяки застосуванню піхоти. Це відкриття зробило переворот у військовій справі і з того часу така тактика постійно вдосконалювалася [71, с. 81].

Аналізуючи причини цієї поразки французів, історики частково покладають провину на короля Філіпа VI. Так, Е. Ковілл вважає, що тут виявилася його стратегічна недалекоглядність (королю радили напередодні битви почекати один день і зібрати всі війська, які на той момент ще перебували на марші). Е.Ковілл також вказує на іншу, не менш важливу, обставину – король втратив контроль за пересуванням противника (після переправи

англійців через Сомму) і дав йому самому обрати стратегічний плацдарм для майбутньої битви і добре закріпитися на позиціях [285, с. 33–34].

Б. Тачмен у своїй фундаментальній праці “Віддалене дзеркало: важке XIV століття” пояснює причини поразок французів тим, що “у Франції, на відміну від Англії, розрив між лицарською армією і пішим військом був надзвичайно великим”. “Французи, – на її думку, – робили ставку більше на лицарський кодекс, ніж на тактичне планування” [426, с. 344]. Дійсно, у французів (на відміну від англійців [482] чи бургундців [470]) саме поняття попереднього “плану битви” було відсутнє.

Безперечно, головним героєм хронік початкового періоду Столітньої війни постає англійський король Едуард III, постаті та діяльності котрого в історіографії приділено чи не найбільше уваги [31–32; 110–112; 163; 188; 239; 242–243; 245; 314; 324; 357; 389; 427; 500], починаючи з Жана Ле-Бея, котрий, співставляючи військовий геній Едуарда III з безталанністю Філіпа VI, демонстрував читачам своїх хронік неспроможність французького короля, насамперед, як військового лідера. Так, коли англійці восени 1339 р. вже плюндрували північ Франції, всі очікували від Філіпа VI рішучих дій, однак “король Франції, дивлячись як палять і спустошують його королівство, – справа досі нечувана, мав перейти через річку і дати їм бій... Проте він зі своїми радниками розсудив інакше” [486, с. 12].

Натомість Едуард III у Ле-Бея – хоробрий і вмільний полководець, що гідно зустрів “всі труднощі й біди, негаразди й страхи першого і цього другого походу [кампанії 1326–1327 рр. – *Авт.*]”. При цьому ця похвала лунала з вуст “найбільш доблесних воїнів” англійського війська і “тих, хто найбільше пережив на своєму віку” [486, с. 12]. М.Н. Анікієв вважає, що Ле-Бель свідомо створює образ ідеального правителя-лицаря, який сам виховує в собі вольові якості шляхом подолання труднощів і перешкод, щоб в часи

поступового занепаду лицарських ідеалів дати приклад для наслідування молодими дворянами [486, с. 14].

Лицарські ідеали та пов'язана з цим культотом лицарська культура після поразки французів при Кресі (1346 р.) суттєво похитнулися. Особливо важко сприйняло це більш консервативне французьке лицарство. Його моральній самооцінці було завдано відчутного удару. “Якщо при Кресі всі французькі загони ще відчайдушно атакували противника, то вже через десять років при Пуатьє знайшлося немало тих, хто відмовився брати участь в атаці, ганебно покидаючи поле битви”, – зазначає Р. Коул. Самого Філіпа VI скликані ним того ж року в Парижі Генеральні Штати прямо звинуватили у “приниженні французького лицарства й втечі з поля бою” [108, с. 80].

В. Грін вважає, що для Англійського королівства та для Плантагенетів ці перші успіхи, навпаки, означали зміцнення престижу королівської влади, яку підтримував зростаючий авторитет парламенту [326, с. 67]. Це стимулювало подальший розвиток і зміцнення політичної системи станової монархії, що набула чітких рис саме у першій половині XIV ст. Так, згідно із “Статутом”, прийнятим англійським парламентом у 1352 р. у Вестмінстері [483], вперше в англійському праві та законодавстві вводилося поняття “державної зради”, до якого входили й злочини військового характеру.

Важливість цього нововведення у контексті нашого дослідження полягає, насамперед, у тому, що якщо в більш ранній період злочини проти особистості та інтересів корони розглядали, насамперед, як порушення васальних відносин підданими короля, як особиста зрада монархові, то тепер виникало нове поняття – “державної зради” як злочину, спрямованого не тільки проти особистості короля, але і проти інтересів держави [483].

Відповідно до цього “Статут” 1352 р. визначає першим і найважчим видом державної зради посягання на життя короля, королеви і спадкоємця

престолу, а також військові дії проти короля з боку кого-небудь з його підданих. Державним зрадником вважався будь-хто, хто “підняв війну проти пана короля в його королівстві, або був прихильником ворогів короля всередині країни, надаючи їм допомогу і підтримку в нашому королівстві, або поза ним” [483]. Цікавим є те, що при цьому статут не розглядає як “державну зраду” збройні конфлікти і військові дії, які ведуть один проти одного піддані короля, якщо ці дії не порушують інтересів останнього (хоча, здавалося б, такі міжусобиці, порушуючи мир у країні, повинні підривати престиж центральної влади). “Якщо будь-який чоловік (житель) цього королівства відкрито або таємно виступить кінно на чолі озброєних людей проти будь-якого іншого чоловіка, з метою вбити, пограбувати, або захопити його в полон і тримати до тих пір, поки останній не сплатить викупу, то король і його Рада не вважають, що за такий вчинок слід судити, як за державну зраду”, – говориться далі у статті 2 “Статуту” [483].

Таке обмеження поняття “державної зради” дозволяє припустити, що до середини XIV ст. військові зіткнення між феодалами, що провіщували справжні феодалні війни XV ст. (наприклад, Війну Червоної та Білої Троянд), вже були звичним явищем.

Очевидно у французів також існувало подібне явище. Хоча, завдяки слабкості Генеральних Штатів, виключною прерогативою карати військових зрадників володів король. Тут показовою є доля конетабля Франції графа д’О. Потрапивши 26 червня 1346 р. під Канном у полон до англійців, він не зумів зібрати необхідної суми для власного викупу, тому провів у Англії 4 роки. Коли ж він повернувся на батьківщину (1350 р.), то був страчений за наказом Іоанна II Доброго саме за звинуваченням у “державній зраді” [111, с. 2].

Ще одна характерна перемога англійців – битва при Пуатьє (або Мопертюї) 19 вересня 1356 р. – показує подальший розвиток військового

мистецтва і дає можливість переконатися, що значення піхоти ще більше зросло. Французьке військо складалося з 60 тис. чол. під командою короля Іоанна II Доброго, тоді як у Едуарда Чорного Принца було всього 8 тис. чол. Однак він, на думку Дж. Денісона, “показав себе найбільшим тактиком свого часу”. В. Кисельов також говорить про 6–8 тис. війська у англійців. Характерною ознакою цієї битви він вважає той факт, що “як і при Кресі, вся англійська армія діяла в пішому строю” [111, с. 7].

Р. Барбер вважає, що рактично усі вжиті Едуардом Чорним Принцом при Пуатьє заходи виявилися корисними і ґрунтовними, були проведені надзвичайно вправно. Він зайняв дуже міцну позицію на пагорбі, вкритому кущами, підступи до якого були дуже крутими; єдина дорога йшла по вузькому дефіле між огорожами. Дефіле це по всій довжині було густо зайняте лучниками; спішені лицарі вже традиційно зайняли місце поруч з лучниками. Обоз і коні були поставлені позаду в укріпленому вагенбурзі, так, як це було вчинено при Кресі [246, с. 111].

У вирішальний час битви Едуард Чорний Принц зумів змінити план дій і, незважаючи на кількісну меншість, перейти в наступ. У цьому швидкому рішенні проявився його геній, а у виконанні плану – видатна для того часу тактика. Він відрядив 600 вершників, підтримуваних сильним загоном лучників, в обхід пагорба, який захищав їх від поглядів ворога, проти лівого флангу і навіть тилу другої лінії французів, які були вже трохи дезорганізовані втікачами першої лінії. Разом з тим, він посадив всю кавалерію на коней і одночасно з обходом провів шалену атаку на фронт супротивника. Несподівані флангові та тиллові атаки англійської кінноти змусили французьку піхоту, незнайому з подібними маневрами, тікати. Французькі лицарі за таких обставин спішилися, щоб відбити атаку (ймовірно, наслідували тактику англійців при Кресі), але не витримали удару і були відразу зметені [246, с. 111–112].

К. Бартлетт зауважує, що французи не врахували тієї обставини, що при Кресі англійці основний акцент зробили на обстрілі лучниками позицій ворога. У даному ж випадку спішування французької кінноти на рівному місці, без лучників, було абсолютно безцільним і марним маневром, тим більше, що у них було достатньо кавалерії, щоб пускати свіжі сили, поки вони не відкинули б противника. До того ж у майбутньому вони повторять такі помилки ще у незначних битвах при Кошерелі і Оре (1364 р.), а також при Нажері (1367 р.) [250, с. 22–23].

На думку Д. Ніколе, “парадоксальним наслідком цієї битви стала поразка кількісно більшого і якісно кращого, однак незлагодженого у власних діях війська у власній країні”. “Причому, – додає він, – англійське військо Едуарда Чорного Принца страждало від нестачі продовольства і було значно слабшим” [377, с. 89].

Б. Тачмен також висловлює здивування, коли йдеться про поразку французів при Пуатьє. “Французька армія короля Іоанна Доброго була розбита англійським загоном, який ще напередодні готовий був здатися в полон”. Шукаючи причини цієї поразки, дослідниця акцентує на тому, що “французи знову не врахували можливостей англійських лучників, як і при Кресі, французи при Пуатьє страждали від поганого зв’язку, недостатньої дисциплінованості дворян і кричущої відсутності координації” [426, с. 153–154].

Кількість полеглих при Пуатьє вагається в межах 2 тис. французьких лицарів, тоді як кількість вбитих англійців настільки мізерна, що хроністи навіть не вважали за потрібне її подавати (однак тут не слід забувати про кон’юнктурний суб’єктивізм Фруассара) [380, с. 86].

Відтак битва при Пуатьє стала зразком вищого тактичного мистецтва, глибокого розуміння властивостей взаємодії піхоти і кінноти, а також правильного і своєчасного застосування родів військ з боку Едуарда

Чорного Принца. Результатом знову стала поразка кількісно і якісно більшого війська.

“Після Пуатьє” провінції Франції доклали всіх зусиль, щоб звільнитися від англійського володарювання й захистити себе: обкладали себе додатковими податками, на ці кошти вербуючи найманців. Так, Лангедок утримував 10 тис. війська, у тому числі 5 тис. важкоозброєних жандармів, 1 тис. кінних сержантів і 4 тис. арбалетників та щитоносців-павезьєрів. На думку Дж. Денісона, тут вартий уваги той факт, що при цьому міщани виклопотали собі право вступати до кінних частин, що доти поповнювалися виключно дворянами. Відтоді й французьке військо стало багатостановим, оскільки складалося з дворян, середніх та нижчих прошарків населення [71, с. 75].

Як зазначає А. Люблінська, після поразки при Пуатьє з’ясувалося, що “король в полоні, скарбниця цілком порожня, армії фактично немає, а для подальшого ведення війни і викупу полонених потрібні величезні кошти”. До того ж ганебна здача в полон та втеча французьких феодалів з поля бою, як і неспроможність боронити свої землі, викликали хвилю обурення у низів суспільства. Слабкість королівської влади призвела до того, що з березня 1357 р., на підставі прийняття “Великого березневого ордонансу” (програми вимог до короля) Генеральні Штати взяли під контроль комплектування й утримання армії, як і решти державного апарату [127, с. 64–65].

Тоді ж Етьєн Марсель, купецький старшина Парижа, звертаючись листом до дофіна Карла, прямо звинуватив короля у тому, що той “абсолютно не турбується про постачання фортець, обернених проти ворогів; однак дуже поспішив захопити ті, звідки нам могло б надходити продовольство, і що гірше, поставив там людей, які не бажають нам жодного добра” [47, с. 51]. Ж. і К. Віллари також звертають увагу на те, що частково дозвіл на формування спонтанних піших військових загонів

французьких селян та міщан був отриманий вже згідно з “Великим березневим ордонансом”, у якому, зокрема, йшлося про те, що “бідний люд має отримати захист від насильства найманих солдатів”, він “має право чинити збройний опір всім, хто захотів би їх бити, чинити їм насильство і образи” [47, с. 50]. Результат не забарився: показовими тут стали події 1358 р., коли селянський загін (близько 200 осіб), очолений ватажком на прізвисько Гран Фере (“Великий Фере”), захопив замок поблизу Рівекура в долині р. Уази й тривалий час відбивав атаки сусіднього англійського військового гарнізону [47, с. 56].

У цьому аспекті, як зазначає Н. Хачатурян, історіографія традиційно недооцінює роль Генеральних Штатів, формально основною функцією яких було вотування податків – це право витікало з феодалного права на грошову допомогу, згідно з яким сеньйор (король) зобов’язаний жити за рахунок доходів з домену і може вимагати зі своїх васалів грошової допомоги лише в надзвичайних випадках: під час ведення затяжної війни, посвячення в лицарі старшого сина тощо. Найважливішим приводом для введення податків була, природно, війна і необхідність утримання армії [201, с. 157].

Остання з трьох найбільших битв Столітньої війни, на якій варто зупинитися, розглядаючи проблему, відбулася 25 жовтня 1415 р. при Азенкурі (історіографія битви об’ємна: [31; 60; 75; 111; 234; 248; 257; 270; 274; 283; 334; 343; 482]) між англійською армією Генріха V Ланкастера (що особисто брав участь у битві) і французами під спільним командуванням конетабля Франції д’Альбре, герцогів Орлеанського та Бурбона (французький король був відсутній на полі бою). М.Беннетт вважає, що хоча конетабль був за рангом старшим воєначальником, до його думки інші не прислухалися, і він, очевидно, не мав жодного впливу на розвиток ситуації. До того ж більшість французьких воєначальників і їх найближче

оточення, засліплені кількісною перевагою, нерозсудливо виступили у перших лавах своїх підрозділів і були відразу ж убиті [257, с. 32].

В. Кисельов зазначає з цього приводу, що “упродовж перших періодів Столітньої війни спостерігаємо дивний контраст у поведінці вищих чинів французької та англійської армії. У англійців завжди були сильні головнокомандувачі – граф Нортхемптон, король Едуард III, Едуард Чорний Принц, король Генріх V – всі вони були компетентними і рішучими, не схильними сприяти опозиції, здатними виробити зрозумілі й тверді рішення. Як наслідок їх поважали й любили власні піддані”. Аналізуючи співставність лицарських ідеалів і військової дисципліни, він додає: “вони не менше за інших шанували кодекс лицарської честі, але не дозволяли йому брати гору над здоровою стратегією і ефективним управлінням армією” [111, с. 42]. Натомість у французькому війську “великою бідою були слабкі командири; це впливало, насамперед з того, що посади конетабля та маршала займали представники певних кіл високородовитої знаті, для котрих не обов’язково було вміти командувати військовими підрозділами” [111, с. 42].

У англійців при Азенкурі було близько 10 тис. війська проти майже 100 тис. французів (за оцінками окремих літописців того часу). Найбільш точні підрахунки кількісних показників ворогуючих сторін при Азенкурі здійснив А. Берн. У праці “Битва при Азенкурі” він наводить цифри, 20–30 тис. французів і 6 тис. англійців, на підставі докладного аналізу європейської історіографії цього питання (завдяки чому із його висновками погоджується чимало істориків) [31, с. 83–87]. Як зазначає В. Кисельов, “середньовічні історики були не надто сильні у таких підрахунках, тому навряд чи коли-небудь остаточні дані стануть нам відомі, а величезні цифри наводилися ними швидше для збільшення драматичного ефекту, ніж для точності” [111, с. 36].

Ч. Хібберт підрахував, що 60% французького війська при Азенкурі складала важка кіннота і 40% – піхота (вишколені гарнізонні війська, відізані з великих міст та замків, італійські найманці й феодалні рекрути) [334, с. 12]. На його думку, французькі воєначальники були впевнені, що значної кількісної переваги достатньо, щоб виграти битву. Конетабль д'Альбре навіть відмовився задіювати 6 тис. генуезьких арбалетників з міської охорони Парижа [334, с. 13].

Тут знову, як і при Кресі та Пуатьє, лучники відіграли вирішальну роль [331, с. 198]. Генріх V, як і його попередники, насамперед, виграв битву стратегічно, виявивши чимало мистецтва і таланту, розташовуючи своє військо: він поставив його на міцні позиції, приєднавши обидва фланги до гаїв. Попереду флангів він влаштував дві засідки: одну з 200 лучників, іншу з 400 лицарів, і ті, й інші повинні були в розпалі бою несподівано атакувати супротивника з тилу і флангів [331, с. 199]. У цьому він пішов за прикладом свого великого дядька Едуарда Чорного Принца, котрий першим в добу середньовіччя діяв у такий спосіб.

Англійська армія була розділена на три загони; лучники стояли попереду лицарів, в одній лінії по фронту і у вигляді клину на флангах. У цій битві у їх спорядженні було зроблено нововведення, яким став загострений з обох кінців кіл, який вони вбивали перед собою в землю (нахилом вперед) і таким чином охороняли себе проти кінноти (рогатини пізнішого часу); верхній кінець цієї зброї був окутий залізом і тому становив реальну перешкоду для вершників. Ці кілки вбивалися дуже швидко і так само швидко могли бути вийняті і знову вбиті при зміні позиції. Подібні штучні перешкоди використовували свого часу шотландці під проводом В. Уоллеса у їхніх війнах з англійцями. Відтак Азенкур також слід вважати “новим словом” в сенсі покращення пішої служби та посилення піхоти стосовно кавалерії [71, с. 84].

М. Беннетт вважає, що, очевидно, французи знали або здогадувалися, що нестача живої сили в англійців означала те, що резервів у них немає, і загальною атакою по фронту сподівалися зв'язати всі війська противника, після чого один успішний прорив англійського строю перетворював бій на їхню перемогу [257, с. 64–66]. Також цікавим є задум атаки на обоз. Однак кінні загоны не зв'язували якимись вказівками, їм надавали повну свободу дій на полі бою. Кіннота отримала завдання нейтралізувати саме лучників. Отже, французький план був таким:

1. Знищити лучників з допомогою кінного загону де Рамбюра, який з'являвся з-за французького строю, швидко переходив у наступ і врізався в правий фланг супротивника;

2. У той же час атака в тил англійців мала внести сум'яття в їхні лави;

3. Скоординувавши атаки кінноти з просуванням піхоти, спішені латники в центрі і звичайні піхотинці на флангах, під прикриттям своїх стрільців і арбалетників, вступали в бій з англійцями, не наражаючись на небезпеку обстрілу противником [482].

У такому випадку французи мали всі шанси на перемогу. Укладачі плану намагалися врахувати і можливі несподіванки, які могли виникнути на полі бою. Низка деталей плану була запроваджена в життя при Азенкурі. Проте зростання чисельності французів зробило його нездійсненним на практиці (так, стрільці були розташовані не попереду крил армії, а позаду них) і, ймовірно, сприяло невдачі й поразці [482].

Схему самої переможної для англійців битви можна окреслити як заслугу англійських лучників, примножений несподіваною атакою з засідок кавалерії. Ф. Контамін акцентує на тому, що втрати французів убитими, пораненими та полоненими були настільки великими, що кількість вбитих і полонених, навіть взята окремо, була більшою за всю англійську армію, тоді як втрати англійців були порівняно незначними [274, с. 181–182].

Р. Коул, аналізуючи військовий аспект битви, пише про очевидність кризи та початків занепаду лицарства: “З того часу, як кінний лицар став схожим на металічний кокон вагою у 70 фунтів сталі, а під ним вбивали коня і він ставав безпомічним, впавши на землю, з ним міг впоратися навіть піхотинець з дубиною”. З цього він робить оригінальний висновок про те, що “при Азенкурі з довгого англійського лука був забитий останній цвях у домовину французького феодалізму” [108, с. 85].

Схожу думку зустрічаємо й у Е.Джакоба: “Англійські лучники, озброївшись мечами, дубинами і сокирами кинулись добивати французьких лицарів; з великою прудкістю вони збивали їх з ніг, розбивали на шматки їхні захисні лати, розрубуючи їх в найслабших місцях”. Чимало лицарів не були вбиті англійцями, а задихнулися у своїх обладунках або захлинулися в рідкій багнюці під тягарем тіл їхніх бойових побратимів”. Відтак захисні лати для багатьох з них стали пасткою [343, с. 95–96].

Втрати сторін у битві при Азенкурі на сьогодні більш-менш відомі і не викликають суперечностей. Французи втратили 8–10 тис. і близько 1,5 тис. лицарів було взято в полон. Серед них такі видні воєначальники, як герцог Бурбон, граф д’О, граф Вендом і Річмонд, маршал Бусіко і найтитулованіший з-поміж них – герцог Карл Орлеанський, який перебував у полоні до 1436 р. і був викуплений за 240 тис. екю, давши слово ніколи більше не воювати проти Англії. Англійські втрати вбитими склали близько 500 осіб [334, с. 165].

На думку багатьох дослідників (історіографія цього питання доволі широка), битви при Кресі, Пуатьє та Азенкурі завдали смертельного удару лицарству і його тактиці. Війська почали поступово набувати більш чіткої організації, значення піхоти зросло. Почали звертати увагу і на властивості місцевості. Безладні поодинокі поєдинки двох шеренг лицарів відійшли у минуле. На думку А. Керрі, на руїнах феодальної системи і на тлі кризи

лицарства почала виникати нова система, близька до постійних професійних армій [287, с. 218].

Слід зауважити, що постійна наймана армія не передбачалася французькою політичною системою, базованою на феодалному праві, і більше того – істотно їй суперечила. Адже визнання необхідності постійної армії неодмінно спричинило б і визнання потреби стягування постійних податків на її утримання, що позбавляло короля необхідності підтвердження грошової допомоги і тим самим сильно зменшувало політичну і фінансову роль Генеральних Штатів. Але, обираючи між суспільним спокоєм і власною пихою, представники Генеральних Штатів 1439 р. втували прямий податок на утримання армії, надавши Карлу VII право стягувати його протягом необмеженого часу аж до закінчення війни з Англією [201, с. 158–159].

2.3. Реорганізація французької армії за Карла V та Карла VII (60-ті роки XIV ст. – 50-ті роки XV ст.) як запорука успіху

А.Люблінська зазначає, що саме за Карла V (1364–1380) було здійснено низку важливих реформ і у сфері оподаткування для потреб війни, і в самій армії. Зокрема, було посилено артилерію, збільшено кількість найманих загонів, посаду конетабля зведено в ранг головнокомандувача усієї армії. Уникаючи великих битв, французам вдалося поступово витіснити англійців із раніше зайнятих ними південних областей [127, с. 66–67].

Р. Коул також віддає належне Карлові V, ставлячи йому в заслугу, насамперед, наближення до себе таких людей як бретонець Бертран дю Геклен, котрі “зрозуміли, що правила ведення війни змінилися”. Витримавши певний тиск з боку власних лицарів, Карл V, на думку дослідника, цілковито зосередився на тактиці перманентної війни і партизанських рейдів, яка виявилася правильною і дозволила до 1374 р.

відвоювати більшість втрачених територій і навіть увійти у “англійську” Гасконь [108, с. 82–83].

Кінець XIV ст. знаменував собою новий період в історії Англії. Перемир'я з Францією 1396 р. лише формально завершило другий етап Столітньої війни. Внутрішньополітичне становище Англії та сприятливі зовнішні обставини зумовили зміну правлячої династії (Плантагенетів на Ланкастерів), що значно вплинуло як на засади її внутрішньої політики, так і зумовило корінний переворот у стосунках з європейськими державами, зокрема із найближчим сусідом – Францією. Саме завдяки Ланкастерам став можливим перелом і у тактиці ведення Столітньої війни [446, с. 17–18].

Зміни у самому способі ведення війни та спроби її чіткої регламентації простежуємо в статутах, що з'являються як висновки після ряду ганебних поразок французького війська при Кресі та Пуатьє. Так, “Великий Ордонанс”, затверджений 13 січня 1374 р. французьким королем Карлом V, що був першою спробою регламентувати питання дисципліни й субординації під час бойових дій, вважався настільки важливим, що ще наприкінці XV ст. адмірал Луї де Гравіль зберігав його копію. 17 липня 1385 р. й англійський король Річард II (“зі згоди та схвалення” найвпливовіших воєначальників королівства, як зазначено у документі) видав в Даремі “Статути, приписи і звичаї, які слід виконувати війську”. Згодом, за Генріха V, у 1419 р. були видані нові доповнені “Статути і приписи, які повинні виконуватися під час війни”. Документ був складений в латиномовному та англійськомовному варіантах, отже, мав бути загальнодоступним [104, с. 136].

Ф. Контамін додає до цього, що принаймні з кінця XV ст. виникає звичай оголошувати в кожній армії після її збору щось на кшталт загального указу з переліченням правил дисципліни. Філіп Клевський, сеньйор де Равенштейн писав у своєму трактаті “Повчання з основних пунктів

військового мистецтва”: “Нехай польові оповіщення обговорюються в штабі, а потім викладаються на папері і вручаються маршалові війська для оголошення Вашими [королівськими. – *Авт.*] армійськими офіцерами і сурмачами, де це буде потрібно, і стількома мовами, скільки буде народів у Вашому [королівському. – *Авт.*] війську” [104, с. 136–137].

Він вважає, що домінування у європейській практиці XIV–XV ст. саме трактатів з військового мистецтва (над відповідними трактатами з мореплавства, сільського господарства, ремесел чи торгівлі) є показовим і свідчить про значення війни в житті суспільства та держав.

На думку П. Буллі, саме “критична ситуація, що склалася у Франції як в політиці, так і у військовій галузі у першій чверті XV ст., змусила Карла VII провести військову реформу, що докорінно змінила французьку, а згодом і європейські армії” [268, с. 244]. До 1444 р. французькому війську вдалося вигнати англійців з більшої частини Франції і зрештою укласти з ними тривале перемир’я, яке умовно вважається кінцем Столітньої війни (1453 р.) [268, с. 245].

У 1445–1446 р. король здійснював військову реформу, згідно з якою початково 15 (згодом їх кількість зросла до 20-ти) ордонансних найманих рот (по 100 “списів” у кожній) мали складати ядро французького королівського війська. Всі 15 новосформованих рот були кінними. Цей регулярний військовий контингент, який набирали переважно із дворян, був важкоозброєною кіннотою [484, с. 440]. Окрім цієї кінноти, що мала назву “бан” (тобто “знамено”) і яку набирали з безпосередніх васалів короля, до контингенту включали ще й артилерійські підрозділи, підрозділи лучників і піхоту. У випадку крайньої необхідності король міг скликати “ар’єрбан”, тобто ополчення з васалів своїх васалів [77, с. 231].

Деяке відхилення від цього правила зустрічається в указі, виданому в грудні 1445 р., яким гарнізон м. Пуату кількістю у 200 списів був

розділений на 3 роти: перша – сенешалья Пуату – 110 списів, друга – маршала де Ложака – 60 списів, і третя – Флоке – 30 списів [71, с. 68].

Дж. Денісон причину військової реформи Карла VII вбачав, насамперед, у вивільненні значної кількості найманців, що були у французькому війську і раптово стали зайвими (через що їх довелося розпустити). Через це у короля виникло природне побоювання, що необхідність добувати собі їжу та непривичаєність до “цивільної” роботи перетворить колишніх найманців на зграї злодіїв і бандитів. Саме, щоб уникнути цієї небезпеки і разом з тим зміцнити внутрішній порядок і збільшити авторитет короля, Карл VII вирішив “обрати кращих солдатів зі свого війська і скласти з них постійну армію”. План тримали в таємниці, доки провінції не отримали наказ мати своїх стрільців постійно напоготові до виступу, при можливості підкріпивши їх місцевими жителями, і посилено патрулювати всі великі шляхи, щоб утримати розпущених солдатів від грабежів і не дозволяти їм з’єднуватися в “банди” [71, с. 69].

Схожу думку зустрічаємо й у Ф. та Л. Функенів, котрі зазначають, що це нове королівське ополчення також включало близько 9 тис. колишніх розбійників “великих банд” (ще відомих як “арманьяки”), котрі мали славу “головорізів та буянів” і займалися мародерством упродовж Столітньої війни” [196, с. 88]. До того ж кожна рота мала свого капітана, часто походженням з цих же “бандитів”. Такими були син графа Арманьяка, котрого називали бастардом Бурбоном, Гійом та Антуан Шабанни, Сентрай і Ла Гір. У аналогічних ордонансних ротах та загонах герцога Бургундського капітанів називали на італійський манер – “кондотьєрами” [196, с. 89–90].

Окремою королівською прокламацією всім незарахованим до складу нових ордонансних рот солдатам було наказано негайно ж відбути на батьківщину (за місцем призову), не дозволяти собі на шляху ніяких насильств, не віддалятися від головних доріг і не збиратися в зграї. За не-

виконання всього цієї постанови передбачалася смертна кара. Всі ці заходи були добре продумані й реалізовані, оскільки більшість розпущених солдатів спокійно, упродовж декількох тижнів, повернулася до своїх домівок [71, с. 69].

Ф. та Л. Функени також акцентують увагу на тому, що завдяки реформам, проведеним Карлом VII, у французькому війську сталися важливі структурні зміни, особливо коли король встановив стандартний склад “списа” – 6 осіб (усі кінні): лицар-баннерет (або “жандарм” – *homme d’armes*), його зброєносець (кутільєр), 2 лучники (*archers*) і слуги (*valet*). Баннерет мав виключне право носити хауберт – накидку, що спадала на плечі і на кольчугу. Його особливою відзнакою було знамено – “баннієр” (інша назва “гонфанон”) [484, с. 440].

За підрахунками Ф. Контаміна, якщо вважати вірним, що чисельність всіх 15 рот становила 1500 списів, а кожен спис складався з 6-ти осіб, то в 15 ротах було 9 тис. кінноти. Також при кожній роті перебувала понаднормова кількість охочих з дворян, які служили без платні, з надією зайняти наявні відкриті вакансії. В повному списі (*lance fournie*) було 13 коней, сам лицар мав їх 4, стрільці і зброєносці – по 2, слуга – 1 [275, с. 312]. Штаб кожної роти становили: капітан, лейтенант, прапорносець (*guibon*), прапорщик (*enseigne*) і вахмістр (*marechal des logis*). Офіцери обиралися з найбільш знатних, багатих і досвідчених солдатів роти, всі з яких були дворянами. Платня надходила не безпосередньо від короля, хоча військо було прямо і виключно йому підпорядковане. Місцева влада тих міст, де стояли солдати, повинна була піклуватися про їхні утримання і платню, для чого усі міста, містечка і села були обкладені відповідним податком [275, с. 313].

У дореформенний період, коли баннерет відправлявся на війну, це означало стати під знамено”. Збіднівши, він втрачав право “баннієра” і перетворювався на “лицаря-башельє” (лицаря без васалів), що був

змушений служити під чужим знаменом. Звичайним “башельє” вважали дворянина, який ще не отримав лицарського титулу і займав місце у ієрархії нижче за “лицаря-башельє”, котрий здебільшого і навчав того військовому мистецтву. З такого “башельє” Бертран дю Геклен зробив карколомну кар’єру, коли Карл V призначив його головнокомандувачем королівського війська [196, с. 88]. Наприкінці Столітньої війни окремі лицарі-баннерети приводили з собою на службу не менше 25-ти воїнів [196, с. 86].

Головним наслідком цієї реформи було посилення військової дисципліни. Відтепер капітани особисто відповідали за всі порушення і провини, вчинені їх людьми. Всі роти стояли гарнізонами в різних містах країни по декілька, з метою посилити дисципліну, тримати в більшій покорі солдатів і полегшити військовий вишкіл кількох частинам одночасно.

Не менш вагомим виявилось впровадження постійної королівської армії для внутрішніх суспільно-політичних процесів. Влада короля поширилася по всій країні і жителі міст та сіл отримали можливість спокійно займатися своїми ремеслами й сільським господарством, не боячись нападу розбійників. Завдяки цілковитій безпеці промисловість також отримала поштовх до подальшого розвитку.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ЗМІНИ У ВІЙСЬКОВІЙ СТРАТЕГІЇ ЧАСІВ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

3.1. Занепад лицарства як домінуючої військової сили

Історія лицарства ґрунтовно висвітлена у історичних працях загального характеру – українських: Б. Сушинського [182], російських: М. Корнілова [105], В. Павленка та Р. Ніколаєва [156], В. Шпаковського [218], С. Жаркова [77–79], С. Лучицької [126], Ю.Малініна [132–133], а також колективній монографії “Вершники війни. Кавалерія Європи” (Москва, 2005) [8]; французьких – Р. Феду [307], Ж.Флорі [193], П. Мікеля [140], Ж.Руа [176], М. Блока [38], М. Дефуно [72]; англійських – Ф. Гіса [318], Е. Хопкінса [338], Е. Айтона [241], М. Кіна [99; 365], А. Брайянта [45], Дж. Кларка [433], Е. Окшотта [152–155, 382–386], С. Турнбулла [440], П.Р. Косса [284], а також у спільній праці К. Граветта і А. МакБрайта [321] та польській – Ф. Кусяка [354, с. 148–209].

До XIII ст. лицарі відчували себе певним всесвітнім орденем (завдяки Хрестовим походам та виникненню військово-чернечих орденів (докладніше про їх структуру і функціонування див: [90], кастою, для якої несуттєвими є територіальні кордони та підданство. Виробився певний кодекс лицарської честі. Вбивати рівного собі, хто б і звідки він не був, ставало негідним вчинком. Його слід було “пошкодувати зі страху перед Богом і задля братерства по зброї” . Відтак “перемогти”, насамперед, означало збити з коня, взяти в полон і, головне, – отримати викуп [284, с. 12–13].

Дж. Денісон зазначає, що переваги створювала сама система бойової підготовки майбутніх лицарів – навчання в мирний час було найсуворіше і регулярне, гімнастичні вправи були надзвичайно важкими; можна сказати,

що ще ніколи особиста хоробрість і персональний вишкіл не перебували на такому високому рівні, як у часи лицарства. Чи не єдиним прагненням з ранньої молодості було довести фізичну силу і спритність у верховій їзді та володінні зброєю до вищої досконалості; єдиним заняттям всього життя було приготування до війни і прагнення до видатних подвигів; відтак розваги мирного часу також складала частину цього плану – і полювання і лицарські турніри містили елементи “умовного” бою [71, с. 61–62].

Війна для лицарської касты ставала лише масовим турніром. Як слушно зауважує з цього приводу К. Роджерс, “війна у феодальній системі Західної Європи XII–XIII ст. часто була більше схожою на спорт, ніж на серйозну військову справу” [406, с. 242]. Ж. Ле Гофф на підтвердження цієї тези наводить слова лицаря Бертрана де Борна (XIII ст.): “Любо бачити мені щити, яскраво-червоні та блакитні, прапори і прапори, всіх кольорів; любо розбивати палатки, ставити курені і багаті павільйони, ламати списи, протикати щити і розрубувати воронені шоломи, бити і отримувати удари. І мене охоплює радість, коли я бачу в поході в бойовому порядку збройних кінних лицарів. Мені подобається, коли скакуни женуть людей і худобу; мені подобається, як вони спрямовуються вперед всі разом, войовнича сила [...] Мені подобається, коли сеньйор першим кидається на приступ, безтурботно, на коні і в обладунках, щоб надихнути своїх людей власним прикладом доблесної хоробрості. Кажу вам, ніщо не приносить мені такого задоволення, ні їжа, ні пиття, ні сон, як вигук “Вперед!” [122, с. 317].

Єдиним стратегічним завданням кавалерії, як вважає Е. Окшотт, було “таранним ударом прорвати стрій противника” [382, с. 37]. А далі бій відразу ж розбивався на безліч поєдинків, в яких кожен лицар вибирав собі противника і прагнув з ним схопитися. Оскільки “добрий обладунок надавав лицарю впевненості і дозволяв уникнути страху за своє життя та здоров’я, лицарі підходили до його вибору ретельно” [382, с. 38]. Він же зауважує, що саме застосування обладунку в битві вимагало багато часу на приготування,

тому битву здебільшого проводили, заздалегідь обумовлюючи місце і час, щоб сторони могли приготуватися як слід [382, с. 38].

П. Вінклер вважає таку тактику основною для європейської військової справи протягом всього XIII ст. [48, с. 85–86]. Схожу думку знаходимо й у Дж. Денісона, котрий з цього приводу доходить висновку про те, що “військового мистецтва не існувало як такого” [71, с. 62], з чим можна погодитися лише частково. Однак у іншому місці роботи він уточнює: “організація феодалного війська була заснована на принципі, який не припускав можливості застосування будь-якого тактичного мистецтва”. Вже одна та обставина, що лицарі були зобов’язані службою не більше 40 днів щорічно, змушувала короля закликати їх перед самим відкриттям військових дій, коли вже зовсім не було часу для їх згуртування. Дж. Денісон вважає це головним недоліком феодалного лицарського війська, оскільки певний ступінь маневреної спритності і тактичного мистецтва може бути досягнутий лише при постійному військовому вишколі і повинен базуватися на принципі постійних армій. Як приклад він наводить вишкіл у римському війську, особливо за часів Сципіона*, де термін служби в ті часи був від 10 до 20 років [71, с. 65–66].

Іншої думки був А. Пузиревський, котрий вважав, що хоча тактика була й примітивною, та все ж вона існувала. У більшості середньовічних битв із застосуванням важкої лицарської кінноти принаймні початковий сценарій був схожим. Після таранного удару й розриву передових лав ворога або лицарі починали окремі сутички з рівними собі самотужки, або досвідчена піхота вміло оточувала окремих лицарів і добивала їх поодиноці [171 (I), 191]. Саме тому вже в XIV ст. лицарі стали уникати глибокого

Примітка.

Сципіон Африканський Старший Публій Корнелій (близько 235 – близько 183 рр. до н.е.) – римський полководець і державний діяч. У період 2-ї Пунічної війни (218-201 рр.) завдав поразки карфагенським військам в Іспанії, розгромив армію Ганнібала при Замі (202 р.). З 199 р. – цензор і принцепс Сенату, консул у 194 р., відігравав помітну роль у політичному житті Риму.

проникнення до лав противника, відходячи на початкові позиції й завдаючи повторного таранного удару. Про таку тактику свідчить тогочасна епічна поема “Жиран з Руссільйона”: “бий, вбивай, знищуй все живе, прориваючись через ворожий стрій, а потім знову атакуй” [275, с. 323].

“Особиста хоробрість завжди вважалася вищою лицарською доблестю, а про тактичну грамотність згадували хіба що принагідно”. Ж. і К. Віллари додають до цього, що “феодалі з нетерпінням очікували війн; адже це блискуча нагода виявити доблесть, властиву дворянству. Окрім того, війни були джерелом доходів і для лицарів, що вступали до найманого королівського війська, і для інших феодалів, котрі здебільшого займалися на війні грабунками й вимаганням викупу” [47, с. 48]. Ж. і К. Віллари докоряють французькому лицарству у тому, що воно “було не в стані стати виразником національних зв’язків, оскільки сеньйор знав лише свій лен і головним завданням для себе вважав його збереження й збільшення”. Саме тому міжусобні війни, і навіть угоди з ворогом, мали місце й у найважчі епізоди Столітньої війни [47, с. 49].

Жан Ле-Бель, пишучи про початковий етап Столітньої війни, зазначав у “Правдивих хроніках”: “У ті часи сеньйори не брали до особливої уваги кінних воїнів, якщо у тих не було шоломів, увінчаних геральдичною фігурою. Тепер же [50-ті роки XIV ст. – *Авт.*] облік військ ведуть за вершниками зі списками, з панцирями, з кольчугами і залізними касками. Тому мені здається, що на моїй пам’яті часи сильно змінилися. Тепер який-небудь жалюгідний слуга може бути озброєний так само якісно і красиво, як і благородний лицар” [486, с. 14].

Мала місце й цілковита зневага кінного лицарства до своєї піхоти. Ж. і К. Віллари констатують, що “у битві при Кресі французькі лицарі в нетерпінні потоптали власну піхоту, що стояла попереду й почала втечу під градом англійських стріл” [47, с. 48]. М.В. Анікієв пов’язує ці свідчення Ле-Бея з однією з найважливіших соціальних тенденцій, які існували в ході

першого етапу Столітньої війни. Збідніння родового дворянства з одного боку, й тактичні та зброярсько-технічні нововведення у військовій справі з іншого, як і зміна самого характеру війни, яка перетворювалася на перманентну і вимагала від сторін конфлікту надзвичайного напруження зусиль, все це призвело до того, що війна перестала бути прерогативою дворянства [486, с. 14].

Вже з початку XIV ст. у Західній Європі стали помітними декілька суперечливих тенденцій: зростання ролі піхоти (міського та селянського ополчення) і стрілецьких з'єднань; одночасне замикання в собі лицарського стану, що виражалося, з одного боку, в подальшому обтяженні лат (поодинокий лицар ставав грізною бойовою міццю), а з іншого – в самоорганізації лицарства як окремої касты з власною військовою етикою [402, с. 12].

Й. Хейзінга основне протиріччя вбачає у самому лицарському кодексі честі, що остаточно оформився у XIV ст. Цей кодекс жорстко регламентував правила поведінки лицаря на полі бою і ставив його у певні рамки – виключити будь-які випадкові переваги й створити рівні умови бою, так, щоб його результат залежав виключно від особистих якостей противників [341, с. 29]. Окрім неприпустимості відступу в бою і обов'язковості прийняття виклику, кодекс вимагав заздалегідь попереджати про напад, забороняв нападати великою кількістю людей на меншу, нападати ззаду тощо. Саме в дотриманні цих правил і полягали лицарська честь й доблесть [204, с. 35]. Однак саме всупереч цим нормам діяли тодішні піхотні ополчення, далекі від них, із власною військовою філософією і баченням способів досягнення поставленої мети у бою.

Першими проявами цієї суперечності й власне початком зменшення військової ролі лицарства, на думку К. Граветта, стали декілька суттєвих поразок, завданих лицарям простолюдинами (наприклад, у “битві золотих шпор” при Куртре в 1302 р. і при Моргартені в 1315 р.) [63, с. 293]. Фран-

цузи при Куртре втратили близько тисячі лицарів, однак вони у свою чергу нещадно вбили близько 6 тис. фламандців у битві при Касселі (1328 р.). При Азенкурі (1415 р.) вже загинуло понад 1,6 тис. французьких лицарів, і близько 8 тис. іншого війська. Понад 8 тис. французів загинуло при Вернейсюр-Авр (1424 р.) [406, с. 243–244].

“Фламандські піхотинці розгромили французьких лицарів при Куртре, нещадно знищуючи їх величезними палицями, сталені їжаки списів шотландських і фламандських списовиків стали грізною перешкодою для вершників у латах. Швейцарці зробили собі гучне ім’я, повсюдно прославившись вмінням воювати піками та алебардами і створивши власний військовий підхід, швидко засвоєний німцями, а за ними й іншими народами Європи”, – зазначає К. Граветт [63, с. 293]. Більш обережні в оцінці цих перших перемог піхоти військові історики М.Беннет та Дж. Бредбері, котрі вважали, що ці події не слід називати “піхотною революцією” [54, с. 63].

Аналізуючи питання, чому піхота з простонароддя діяла саме так, М. Прествіч також головну причину знаходить у тому, що селяни й городяни були далекими від лицарських традицій. Виявляючи ще й певний соціальний протест, вони при нагоді полонених не брали [402, с. 12]. Так військові статuti швейцарців були позбавлені навіть натяку на військову етику. Військовий статут Люцерна (1449 р.) категорично забороняв брати полонених, незалежно від їхнього соціального статусу, а аналогічний статут Цюріха (1444 р.) забороняв видирати серця загиблим і розпорювати животи трупам [104, с. 310].

А. Пузиревський пояснює такі дії швейцарців та інших “піхотних” народів соціальним антагонізмом та міжстановими протиріччями. Піші воїни брали участь не лише у війнах, а й у соціальних конфліктах. “Невдоволення плебсу зарозумілістю дворянства було звичним явищем і вільно обговорювалося в солдатському середовищі”. Тому “англійські

ремісники йшли в бій не тільки за короля і батьківщину, але й для того, щоб скидати з сідел родовитих аристократів” [171 (II), 16–18]. Хоча, розуміючи умовність таких тверджень, автор сам додає далі, що “небезпечно переносити сучасні погляди на епоху середньовіччя” [171 (II), 33].

С. Жарков також акцентує увагу на тому, що вже при Куртре метою повсталого міського ополчення фламандських міст було “переслідування і фізичне знищення лицарства”. “Фламандці мали наказ стежити одне за одним і будь-кого зі своїх, хто б насмілився, виявивши благородство, бути милосердним до ворога, карати” [78, с. 230]. Внаслідок цього при Куртре було вбито більше 700 представників знатних родів (нечувані досі серед лицарства втрати), а їх золоті шпори як трофей вивішено в місцевому кафедральному соборі [78, с. 230]. Хоча з часом французькі лицарі також не менш жорстоко розправилися з фламандських ремісників після перемог над ними при Касселі (1328 р.) і Розбеку (1382 р.) [104, с. 310].

Ф. Контамін пояснює це тим, що “на противагу аристократичній війні, яка легко перетворювалася на великий напіврозважальний турнір, чи серію авантур і військових пригод, які були бажаними і цінними для лицарства, війна комун, війна народна передбачала поведінку більш жорстоку: фламандські комуні систематично знищували переможених і не визнавали практики викупу, оскільки вважали її приманкою чи виявом низькості” [104, с. 310].

Стосовно тактико-стратегічних переваг піхоти, то на думку С. Жаркова, вже битва при Куртре показала, що “хоча злагоджений стрій піхоти поки-що нездатний успішно битися з лицарською кіннотою у відкритому полі, все ж міг достатньо ефективно протистояти їй, обороняючись з опорою на природні або штучні перешкоди”. Там, де піхотне ополчення самостійно обирало диспозицію для бою (фламандці при Куртре (1302 р.), шотландці при Баннокберні (1314 р.), швейцарці при Моргартені (1315 р.)) монолітний стрій списовиків завжди перемагав [78, с. 230–231]. У цілому ж

ці битви першої половини XIV ст. показали головне – “опинившись в однаковому, заздалегідь незручному для себе стратегічному становищі, західноєвропейська лицарська кіннота виявилася вразливою перед щільнозімкненим строєм з довгодревковою зброєю” [78, с. 247].

Винятком була лише битва при Фолкірку (1297 р.), у якій командир шотландців В. Уоллес застосував проти англійців цілком новий спосіб протидії піхоти кінноті. У нього була лише 1 тис. кінних воїнів і майже 30 тис. піших лучників і списовиків, у англійського ж короля Едуарда I – 7,5 тис. важкої кінноти і близько 80 тис. піхоти [284, с. 114]. Тим не менше, незважаючи на кількісну перевагу противника, особливо в кінноті, В. Уоллес виграв битву. Шотландські хроніки зберегли докладний опис бойового порядку шотландців. В. Уоллес вишикував свою піхоту на похилій рівнині півколом, але на зразок каре: зовнішні ряди піхоти у нього склалися зі списовиків, вони стали на коліна і виставили вперед списи; всередині каре розташувалися лучники, які мали стріляти через голови списовиків. Кіннота була поставлена в резерві, ймовірно, з метою кинути її на супротивника, коли його ряди будуть зупинені піхотними каре [284, с. 115].

Однак завдяки перевазі сил англійців, досвідченості, набутій ними в битвах на материку, з одного боку, а з іншого – новизні для шотландців самої ідеї такої побудови строю і недостатньої їх стійкості, каре було прорване, а шотландське військо зазнало нищівної поразки [71, с. 79]. Все ж у описаній побудові шотландської піхоти чітко простежується прототип пізнішого змішування пікінерів з мушкетерами, який надовго прижився в європейських арміях. Окрім того, тут напевно вперше була втілена ідея каре, шахового порядку побудови та розміщення кавалерії в резерві – принципи, які діяли й після завершення доби Середньовіччя.

С.Жарков прямо пов'язує зміну в тактиці ведення середньовічних баталій на користь піхоти з тим, що проти добре захищеного латами кінного лицаря та його коня, тривалий час практично невразливих для будь-якого

виду зброї, зрештою були винайдені нові ефективні види зброї ударно-роздроблювальної дії, удари якої хоча й не пробивали обладунок, все ж ламали кінцівки та призводили до контузії лицарів. Особливу популярність серед піхоти завоювала комбінована зброя – сокира з шипом на обуху [79, с. 181–182]. “Лише з появою комбінованої довгодревкової зброї піхота посправжньому стала домінувати”, – додає історик [79, с. 182].

Не менш грізною для лицарської кінноти стала алебарда (поєднання списа і сокири на довгому древку), яку за її бойові характеристики охрестили “вбивцею лицарів” [79, с. 182]. М. Прествіч зауважує, що “коли з другої половини XIV ст. боєздатна піхота, що б’ється в щільних лавах й не боїться кінних лицарських атак, сама кидається в бій з довгими алебардами, почала бурхливо розвиватися й вдосконалювати власне бойове мистецтво, лицарі почали програвати не лише фізично, а й морально” [402, с. 12]. На це були вагомими причини – у швейцарських найманих піхотинців (ландскнехтів), наприклад, під страхом смерті заборонялося брати полонених. М. Прествіч доходить висновку про те, що роль піхоти у середньовічних арміях військові історики традиційно недооцінюють [402, с. 12]. З ним погоджується й К. Фаулер, вважаючи, що саме “успіх швейцарської піхоти (особливо у 70–80-х роках XV ст.) послужив вирішальним поштовхом до змін, за яких благородний стан втратив свою монополію” [191, с. 194].

На початковому етапі Столітньої війни французи традиційно недооцінювали роль лучників у баталіях. Англійці при Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.) саме з луків буквально розстріляли чудово захищених латами французьких рицарів. Анонімний хроніст з Сен-Дені після поразки французів при Кресі (1346 р.), пишучи у дусі тодішніх стереотипів, докоряв французьким лицарям за те, що вони “дозволили себе розбити піхотинцям і лучникам, людям мізерного значення” [78, с. 308]. “Фактично, в цій битві, – як зазначає П.Вінклер, – французи розбилися об власне ж переконання щодо непереможності рицарської кінноти і нездатності піхоти ефективно

протистояти їй” [48, с. 82–86]. Таке було б неможливе при класичній побудові “клином”, коли перед ворожими стрілками виявлялося тільки декілька вершників в найнадійнішому захисному спорядженні [48, с. 84].

Однак вже за часів військової реформи Карла VII (40-і роки XV ст.) у Франції формувався контингент вільних лучників, шляхом примусового набору з простонароддя. Такий воїн мав бути озброєним власним коштом, але звільнявся від усіх податків. Зрештою було набрано 16 тис. стрільців (по 500 у кожній роті). Їх суттєвою відмінністю від англійських лучників було те, що французькі (окрім лука й арбалета) мали вільно володіти усіма видами зброї пішого бою, на думку С. Жаркова, з наміром витворити з них в майбутньому універсальну найману піхоту [79, с. 341].

Зауважимо, що у XIV ст. західноєвропейська професійна наймана піхота існувала і за рахунок найманства, і за рахунок військових трофеїв, які завжди можна було вигідно реалізувати. Відтак природнім було намагання полонити чи вбити найбільш заможних лицарів. Наявність же вільних обігових коштів давала можливість покращувати якість власного бойового спорядження, хоча значну його частину підбирали як трофеї після завершення битви. З XV ст. цю силу зауважили й королі, бо “власне селянське опочення, що скликалося лише у разі потреби, не встигало ставати добрим воїнством” [79, с. 218].

Потреба у професійних арміях була породжена самою епохою пізнього середньовіччя. Зі зростанням міст як центрів ремесла і торгівлі, зародженням капіталістичних виробничих відносин, утворенням національних ринків, відбувалася поступова ліквідація феодалної роздробленості, створення централізованих держав. Поставала необхідність у більших арміях, підпорядкованих центральній владі. У створенні таких армій королівська влада, насамперед, спиралася на міста (ремісників та купців) [191, с. 194].

Міста володіли значним людським контингентом особисто вільних людей, зброєю і грошовими засобами. Внаслідок цього армії, озброєні вогнепальною зброєю, що з'явилася в XIV ст., були передусім арміями міст і монархій, які на них опиралися. Головним способом їхнього комплектування було скликання міського ополчення (міської міліції). Слід зауважити, що ополчення городян складалося в основному з пішого війська. У озброєнні міських військових формувань особливо цінувалися списи, залізні дубини і алебарди, призначені для ефективного бою з лицарями [191, с. 194]. “Довгий спис лицаря виявився безсилим проти лісу ще більш довгих пік піхоти”, – констатує К.Граветт [63, с. 295].

Тактика пішого ополчення в боротьбі з лицарською кіннотою зводилася до оборонних дій в глибоких і тісно зімкнених колонах – баталіях. Умілий вибір позиції утруднював дії лицарської кінноти. Так знову зростала роль піхоти. У.Черчілль зазначає з цього приводу, що англійський король Генріх V Ланкастер (1413–1422) відверто надавав перевагу піхоті над кіннотою. Перед битвою при Азенкурі (1415 р.) у нього було 5 тис. лучників і лише 1 тис. лицарів (кожного з яких супроводжували 2–3 зброєносці та декілька слуг). До того ж у ході бою він наказав спішитися й лицарям (коней відправили в тил) і битися у щільних лавах разом з лучниками на пагорбах. Саме така тактика принесла успіх і перемогу над уп'ятеро кількісною армією французів [212, с. 409–411].

Критична ситуація, що склалася у Франції і в політиці, і в сфері військової справи на початок XV ст., змусила короля Карла VII (1422–1461) провести військову реформу, що докорінно змінила вигляд французької, а згодом і європейської армії. Згідно з королівським ордонансом, виданим у 1445 р., у Франції остаточно створювався регулярний військовий контингент. Його набирали з дворян для служби у важкоозброєному кінному війську [446, с. 202–203].

При цьому, як справедливо зазначає Ж. Ле-Бель, соціальне походження професійних воїнів-найманців мало цікавило наймачів, “лише б добре воювали”. Якщо на початку Столітньої війни, головною бойовою одиницею був кінний лицар, чий герб вказував на благородний родовід, то до 60-х років XIV ст. лік вершникам вже вели за важкоозброєними воїнами (*gens d'armes*), об'єднуючи цим поняттям як сеньйорів, так і дрібних лицарів, зброєносців і професійних воїнів недворянського походження [486, с. 15].

Бельгійські історики Ф. і Л. Функени [196–197; 316] основну причину добровільного вступу лицарів до ордонансних рот вбачають у тому, що “розорившись внаслідок Столітньої війни, вчорашні задирливі сеньйори були змушені найматися на королівську військову службу; це значною мірою диктувалося відсутністю коштів на придбання відповідного знатності власника військового спорядження”. Як аргумент вони наводять факт набору до “Великих ордонансних рот” (1439 р.), коли за відсутність доброго екіпірування королівські комісари відсіяли на конкурсній основі чимало збіднілих лицарів. Доволі висока платня у таких ротах складала 31 лівр на “спис” (лицар у повному озброєнні та 5 його підлеглих – субальтернів). Ця “відсіяна” частина лицарства згодом влилася у “Малі ордонансні роти” (1449 р.) з характерним прізвиськом “роти малої платні” [197, с. 30]. При цьому вони зауважують, що ніколи жоден навіть найбільш бідний лицар не став би добиватися для себе служби серед “піших”, “придатної для простолюдинів і малоземельних” [197, с. 30].

К. Фаулер вбачає легкий перехід значної частини лицарства на професійну основу у тому, що воно “монополізувало на свою користь військовий престиж: можливість битися в лавах важкої кінноти сама по собі служила засобом просування соціальною драбиною, а носіння зброї на службі у короля поступово стало розцінюватися як приналежність до благородного стану”. Порівнюючи становище найманої кінноти з піхотою,

К. Фаулер додає: “Піхотинці, навіть якщо вони мали краще екіпірування і зброю й отримували платню, все одно вважалися допоміжною силою; вигідніше було бути невідомим важкоозброєним воїном у кінному загоні, ніж капітаном піхотного загону” [191, с. 193–194].

А. Куркін, навпаки, вважає, що “французьке лицарство, як військова корпорація, втратило свій професійний імунітет і теоретично було скасоване саме завдяки королівським ордонансам 1445–1447 рр.; те ж відбулося в 1471 р. і з бургундським лицарством, – додає він. “При всій своїй зовнішній схожості лицарське знамено і рота жандармів були абсолютно різні за внутрішнім змістом” [119, с. 7].

О. Акімова наголошує на тому, що “значенням соціальної функції лицарства до певної міри можна пояснити і тенденцію до зміщення ціннісних орієнтирів у практиці найму військових загонів у бік суто професійних якостей. Під час війни, особливо після фактів поразок, їм починають приділяти підвищену увагу. Однак, оцінювати цю тенденцію як “дискредитацію” лицарства чи прояв його кризи не слід, – додає дослідниця. В цілому ж, на її думку, військова професія в пізньому середньовіччі продовжувала асоціюватися з прерогативами лицарства, так само як і функція захисників суспільства, до яких лише додалася функція захисників королівства [6, с. 18–19; 4, с. 67–68].

Не таким категоричним є і Ф. Контамін, говорячи про зміни в організації армій, що відбувалися протягом XIV ст. і значне поширення служби на контрактній основі. На його думку, це зовсім не означало занепаду старовинного дворянства (лицарства). У Франції і в Англії воно все ще становило значну частину кавалерії, яка, як і раніше, вважалася кращою і найбільш високооплачуваною складовою війська [275, с. 135]. Хоча він сам у розділі “Гроші. Платна служба та найманство”, називає гроші “майже обов’язковим посередником між владою та воїнами” [104, с. 105].

Мету військової реформи Карла VII Ф. Контамін вбачає у тому, що “більшість лицарства фактично, і навіть юридично, залежала від принципів і магнатів”, тому король спробував підпорядкувати собі право вести будь-яку війну і мати владу над всіма воїнами королівства; поняття “війна короля” і “війна королівства” зрештою мали стати синонімами [104, с. 188–189]. Завдяки цьому в Французькому королівстві спостерігався ріст кількості професійного найманого війська, яке вже у останній чверті XV ст. налічувало 20–25 тис. осіб. (1% дорослих чоловіків країни при терміні служби від 18 до 25 років) [104, с. 190].

Істотно вплинуло на занепад лицарства та еволюцію військового мистецтва й масове оснащення армій вогнепальною зброєю – спочатку як облоговою, а згодом і як польовою артилерією (з новіших видань докладніше про розвиток артилерії див.: [207]). Це призвело до виникнення і розвитку в другій половині XV ст. лінійної тактики. З удосконаленням і все більшим впровадженням вогнепальної зброї колони почали витягуватися по фронту. Легка кіннота відділилася від важкої і займала самостійне місце в бойовому порядку [78, с. 368].

М. Беннет та Дж. Бредбері вважають символічним те, що стара тактика кавалерійського лицарського удару виявила свою неспроможність у останній битві Столітньої війни – при Кастильйоні (1453 р.), де французька артилерія просто розстріляла атакуюче лицарське військо англійського полководця Дж. Талбота [54, с. 66]. На цьому ж акцентує С. Жарков [78, с. 369].

Відповідно до змін у структурі армії, поступово змінювався й алгоритм бойових дій: тепер, коли зустрічалися два ворожих війська, насамперед починався артобстріл, що супроводився риттям укріплень для своїх гармат і укриттів від ворожих ядер. Характерним у цьому сенсі є епізод (1465 р.), який зустрічаємо у “Мемуарах” Ф. де Комміна: “Граф Шароле розбив табір вздовж ріки, оточивши його возами і артилерією” [484, с. 27]:

“Люди короля почали копати траншею і споруджувати із землі і дерева вал. За нею вони поставили могутню артилерію, багато хто з наших вирив окопи біля своїх будинків” [484, с. 31]. У всі сторони від табору висилалися дозори, що досягали іноді 50-ти списів, тобто 300 чол. [484, с. 32]. 28 жовтня 1467 р. бургундський герцог Карл Сміливий, що мав найпотужніший на той час артилерійський парк в Європі, у битві при Брюстемі розбив 18-тисячне військо м. Льежа лише гарматами, майже без допомоги кавалерії [196, с. 128]. При цьому доля битви, яка розпочалася артилерійською перестрілкою, вирішила більш прицільна стрілянина бургундських гармат, через що льежці покинули позиції і почали тікати, – зауважує Ф. Контамін [104, с. 217].

З цього приводу К.Граветт зазначає: “у XV ст. німецьких лицарів постійно громили простолюдини-таборити, що навчилися грамотно застосовувати артилерію та ручну вогнепальну зброю у ході Гуситських воєн”. Автор далі припускає, що “можна було б виготовити куленепробивні лати, але вони за масою у декілька разів перевершували б звичайний обладунок. Сама собою вага вказувала шлях – залишати потовщення лише для прикриття життєво важливих органів, тому кулі легко пробивали звичайні лати, що захищали кінцівки, і залишали жахливі рани, тоді як рухливі гармати демонстрували на полі бою здатність до завдання величезних втрат важкій кавалерії” [63, с. 295]. Такої ж думки і Т.Ньюарк, що вважає неопцієнним для напрямків розвитку стратегії ведення війни досвід таборитів під проводом Яна Жижки, котрий у 1419 р. навчив селян в Богемії битися нарівні з лицарською кіннотою [89, с. 94].

М. Беннет та Дж. Бредбері говорять, що “зброярі пізнього Середньовіччя знайшли відповідь на посилення бойової потуги нових арбалетів і на масоване застосування великих луків, вдосконалюючи захисне спорядження людей та коней, що вдихнуло нові сили у лицарську кінноту, що намагалася відродитися”. Однак “лати, зроблені з розташованих під нахи-

лом листів сталі з хитромудрим рифленням, що витримували потрапляння стріли з арбалета чи лука, все одно погано захищали від куль, випущених з вогнепальної зброї” [54, с. 71]. Коли з 40-х років XV ст. ручна вогнепальна зброя витіснила на полях битв Європи луки і арбалети, перебравши на себе їх тактичні функції, панування кавалерії неминуче дійшло кінця [54, с. 130]. Основні причини занепаду лицарства Т. Ньюарк також вбачає у вдосконаленні гатунків вогнепальної зброї, після чого “стала очевидною необхідність реорганізувати кавалерію і використовувати нове озброєння” [89, с. 162].

С. Жарков погоджується з тезою про те, що XV ст. стало часом занепаду лицарства, а “усі спроби повернути важкій лицарській кінноті панівне становище на полях битв були приречені на невдачу в умовах остаточно сформованої важкоозброєної професійної піхоти, яка поступово перетворювалася на “царицю полів”, – додає дослідник [78, с. 392].

Відтак, зважаючи на вразливість лицаря перед вогнем гармат і першими гатунками ручної вогнепальної зброї, перед довгими списами піхоти, сам сенс його перебування на полі битви втрачався. “Лицар як великий каток у латах перетворився на безнадійний анахронізм”, – зазначає К. Граветт [63, с. 295; 322, с. 45].

Схожу думку зустрічаємо й у Ж. Руа у його відомій праці “Історія лицарства”: “середньовічне лицарство стало зникати, бо віджило своє і виконало все, що від нього вимагалось; з’явилися нові віяння, нові вимоги, на які воно було вже нездатне відгукнутися”; “його важке озброєння вже нікуди не годилося, бо був винайдений порох, вогнепальна зброя набула поширення, тому непотребом стали важкі мечі та потворні палиці” [176, с. 236]. Він також додає, що “лицарство занепало внаслідок зловживань та деяких змін, що відбулися у військовій і політичній системі Європи” [176, с. 241].

Розглядаючи далі морально-етичний бік занепаду лицарства, Ж.Руа вбачає витoki цього явища значно раніше, у часи існування духовно-лицарських орденів. Історик зазначає, що “на жаль, і в такі цілком моральні й благородні установи, як лицарські ордени, закрадалися і мирська озлобленість, і мирські заздрощі, і мирське користолюбство; не всі члени цих закладів свято і беззаперечно виконували покладені на них обов’язки; чимало з них кривило душею”. Як приклад він наводить долю Ордену тамплієрів (офіційно ліквідованого 1312 р.), що з духовно-лицарського перетворився на військово-фінансову корпорацію [176, с. 235].

Й.Хейзінга також вважає, що “у XV ст. закладені лицарством у попередні століття норми світської етики зазнали різних змін, так чи інакше пов’язаних зі свідомими трансформаціями і переоцінкою моральних цінностей”. “Але наскільки глибокими не були б зміни, – зауважує він при цьому, – лицарська етична спадщина ніколи повністю не знецінювалася. Значною мірою її життєстійкість забезпечувалася етичними нормами, покликаними до підтримання особистої гідності, честі і гордості” [203, с. 70–71].

Подібних поглядів дотримується й Ю. Малінін, говорячи, що разом з християнською мораллю лицарська етика була найважливішою складовою середньовічної етичної свідомості. Вплив лицарських уявлень, на думку історика, залишався доволі сильним й у пізньому середньовіччі, з його незвично високим соціальним престижем лицарства [130, с. 195–213; 131, с. 51–71; 132, с. 70–94].

Російський історик І. Гусев наголошує з цього приводу: “Якщо в етичному кодексі лицарства поняття лицарської честі початково означало почесні і славу, то з XV ст. – вже внутрішні духовні риси благородної людини. Хоробрість перед обличчям смерті і прагнення дорого продати своє життя виявилися вже під час занепаду лицарства в Європі, коли окремі

елементи лицарської етики трансформувалися в кодекс поведінки дворянства” [90, с. 139–140].

У часи Столітньої війни втеча і полонення більш сильним противником не вважалися ганьбою, оскільки полонений лицар міг розраховувати на відповідне до себе ставлення і завжди існувала можливість його викупу з полону [90, с. 140]. Право здобичі, право нападу, вірність присязі залагоджувалися правилами, які застосовували на турнірах і на полюванні. Трактат з військового права “Дерево Битв”, написаний в розпалі Столітньої війни бенедиктинцем Оноре Боне* для французького короля Карла VI (1380–1422), на прикладі біблійних текстів та статей канонічного права мав на меті врегулювати ці питання. Тут знаходимо розмірковування на кшталт: “Чи слід віддавати позичену зброю, якщо її загублено у битві? Чи можна розпочинати битву у святковий день? Коли краще битися – після трапези, чи натще? Як уникнути полону?”. Як приклад практичного вирішення останнього питання наводиться епізод, коли два капітани сперечаються перед командиром за приналежність полоненого. Перший аргументував свої права тим, що раніше поклав полоненому руку на рамено, тоді як другий аргументував це словом лицаря, яке полонений дав йому особисто, бажаючи здатися у полон саме йому [177, с. 239].

Цей кодекс якраз був покликаний повернути лицарство до його морально-етичних витоків та канонів честі, від яких, як бачимо з опису Ж.Фруассаром полонення під час битви при Пуатьє (1356 р.) французького короля Іоанна II Доброго (1350–1364), відбувся певний відхід. Характерно, що коли король, піднявши праву рукавичку догори, оголосив про свою задачу в полон лицареві Дені де Морбеку з Артуа (після попередньої

Примітка.

Оноре Боне був бенедиктинцем, доктором канонічного права, пріором Селонне в єпархії Амбрен. У 1386–1387 рр. він завершив написання свого трактату, написаного на основі трактату італійського юриста Джованні ді Леньяно “Про війну, про покарання і про поєдинки (De bello, de represaliis et de duello)” (1360 р.) [див.: 104, с. 135].

домовленості з ним про це), “його ледь не розчавили англійські солдати, які думали в цю мить лише про величезний викуп” [78, с. 334].

Хоча процедура здачі в полон й була докладно регламентована, все ж її часто порушували. За традицією лицар, що брав у полон іншого лицаря, відповідав за його безпеку, а той давав слово честі, що не втече, не сплативши викупу. Насправді мали місце випадки, коли полоненого вбивав інший претендент, або полонений лицар, забувши про дане слово, за першої слушної нагоди тікав без сплати обіцяного. Вже при Пуатьє англійці, переслідуючи ворога до стін міста, вбивали, насамперед, тих французьких лицарів, за яких отримати викуп було неможливо [78, с. 334].

Ф. і Л. Функени вважають, що “практика викупу за полонених лицарів (лицарями ж і встановлена) була справжнім лихом для середньовічних способів ведення війни, оскільки лицар та його “спис” не були зацікавлені в загальній перемозі, а лише кидалися захопити якомога багатших полонених; а доля поранених лицарів і неспроможних сплатити викуп була сумною” [197, с. 118].

Відомий та неодноразово коментований істориками суперечливий епізод битви при Азенкурі (1415 р.), за що Дж. Кіган у праці “Лик битви” назвав її “кривавою бійнею і неприхованим звірством” [183, с. 134], коли Генріх V наказав нечуване досі – перебити полонених французьких рицарів, що смиренно сиділи у таборі англійців. При цьому, як констатують М. Беннет та Дж. Бредбері, “англійські лицарі відмовилися” і виконання наказу взяв на себе загін із 200 лучників (зауважимо – простолюдинів) [54, с. 62]. Д. Сьюард з цього приводу слушно зауважує, що відмова лицарів “була не виявом кастової солідарності, і навіть не жалістю, а страхом втратити такий величезний викуп” [183, с. 153].

Однак, якщо розібратися у ситуації більш докладно, побачимо, що це був вимушений крок з боку короля як командувача армії. Сприймавши французьких мародерів та селян, які в тилу грабували королівський обоз, за

регулярні війська, Генріх V вважав, що його оточують, а полонені за таких обставин легко перетворяться знову на воїнів. Бачимо, що традиція лицарського слова честі (коли лицареві достатньо було підняти догори руку як гарантію сумирного поведження у полоні [183, с. 153]), тут не спрацювала до кінця. Було перебито чимало французької знаті, яка здалася в полон у сподіванні викупитися з нього.

Вражає сам опис цієї страти, зафіксований автором “Хроніки Тюдорів”: “Вони були заколоті мечами, зарубані алебардами, забиті бойовими ціпами і випотрошені у найлютіший і жорстокий спосіб”. Як повідомляв згодом очевидець цієї бійні лицар Жільбер де Ланнуа, “частину полонених спалили живцем у хатині, в якій їх тримали”. Хроніст Варен з жахом підмічає, що “все це було вчинено холоднокривно” (“de froit sang”). Живими залишали лише тих, за кого можна було отримати солідні суми викупів, зокрема герцогів Бурбонського та Орлеанського (повернувся до Франції з полону лише у 1440 р.). “Бійню ж король припинив після того, як зрозумів, що кидає гроші на вітер, бо жодної небезпеки від третьої шеренги французів немає” [183, с. 153]. Однак “весь наступний після битви день був витрачений на пошуки непомічених раніше живих [лицарів], котрих можна було взяти в полон, а також на добивання смертельно поранених, покалічених і тих, за кого одержати викуп було неможливо” [183, с. 155]. Надалі тих з “азенкурських” знатних полонених, за кого викуп затримувався, солдати за безцінь продавали купцям в Кале, а останні їх збували як звичайних дворових слуг в Англії [183, с. 156].

Характерно, що англійська історіографія (особливо біографи Генріха V) традиційно знімає провину з короля за цю криваву розправу над лицарями, покликаючись або на те, що сучасні цим подіям англійські хроністи не засуджували короля (!), або на “традиції часу” [183, с. 153]. Насправді ж, як слушно зауважує Д.Сьюард, ще у XV ст. “згідно з традиціями побиття полонених беззбройних дворян, які відповідно до загально визнаних

законів лицарства вправі були очікувати на виплату викупу за своє життя, якщо вони здались у полон офіційно [за правилами. – *Авт.*], вважалось страшним злочином”. На думку автора, цим вчинком Генріх V, який публічно постійно стверджував про те, що він “справжній лицар”, сам розвіяв свій міф [183, с. 154].

У. Черчілль вважає, що все ж для такої надмірної жорстокості не було підстав [212, с. 412]. І. Гусєв пов’язує появу практики масового вбивства полонених лицарів із змінами в ідеології ведення війни. “Вбивати полонених і тримати їх тривалий час як в’язнів почали тоді, коли війна з рицарського заняття перетворилася на загальнонаціональну і міжконфесійну” [90, с. 140]. Таку ж думку знаходимо й у Ф. Контаміна: “держава у багатьох випадках виявляла зацікавленість у тому, щоб по можливості вести тотальну війну без жодної пощади противника”. “У часи Столітньої війни англійська монархія декілька разів подавала приклад неприборканої жорстокості, а згодом Людовік XI, як і Карл Сміливий, віддавали своїм військам накази спустошувати все і без жалю вбивати всіх ворогів” [104, с. 309].

Ще разючіші зміни у рицарському кодексі щодо полонених бачимо в період війни Червоної та Білої Троянд у Англії (1455–1485), де фактично відбувалося взаємовинищення лицарського дворянського середовища. Так після битви при Тоутоні (1461 р.) “полонені лицарі не могли розраховувати ні на що, окрім смерті”. Зрештою всі вони були перебиті (“окрім графа Девонширського та бастарда Ексетера”, котрим дарували життя на один день!) [212, с. 458]. Схожим чином відбувалися й інші основні битви цієї війни – при Сент Олбансі (1455 та 1461 рр.), Нортгемптоні (1460 р.), Мортімер-кроссі (1461 р.) і Босворті (1485 р.), де домінувала важкоозброєна довгодревковою зброєю лінійна піхота і лучники, що з нею взаємодіяли. Наслідком стало цілковите винищення цвіту англійського лицарства [79, с. 339].

Можливість пожитися за рахунок слабких не лише спокушала, а й змушувала багатьох з-поміж самих лицарів вдаватися до розбою. Так, чимало німецьких лицарів, що жили у бідності, не нехтували банальним грабунком на широкому шляху, прикриваючись давнім, доволі обтічним у трактуванні, “правом помсти за образи” [63, с. 296]. Світогляд і стиль життя багатьох з них вже тоді був далеким від лицарського ідеалу. “Жорстокість і звірства були звичним явищем навіть серед вищого дворянства, що втрачали людяність, коли йшлося про чоловіків, жінок та дітей зі стану ворога” [78, с. 334]. У XV ст. колишні ідеали куртуазної любові у своїй основі були витіснені більш приземленими поглядами. Наприклад, вважалося, що кохання заважає лицареві виконувати його роботу [63, с. 293].

Д. Ружмон звертає увагу на ту обставину, що після Азенкура (1415 р.) різко зросла кількість лицарських турнірів, що було прямою ознакою занепаду лицарства, яке “відходить від брутальних та матеріальних реалій в світ літератури, свят та символічних ігор”. “Військова засада лицарства вичерпала себе – воєнна тактика давно вже відмовилася пристосовуватися до його правил. Хоча вже у XIV–XV ст. війна мала вигляд таємних наблизень, вторгнень та набігів, все ж на зламі цих століть завдяки гребеням шоломів та гербам, хоругвам та бойовим вигукам битви зберігали ще особливий характер та видимість спортивних змагань. Однак упродовж XV ст. почала домінувати війна пішо й у шеренгах. На думку автора, характерним тут є впровадження ландскнехтами в бою східного барабана, “гіпнотичний та негармонійний звук якого символізує перехід від епохи лицарства до епохи нового мистецтва війни” [177, с. 239].

Не слід нехтувати тут і суто професійно-етичним боком проблеми пізнього лицарства. Поступово частина його “з гарячих бійців перетворилася на витончених придворних, обізнаних у тонкощах етикету, що ніколи не бували на полях справжніх баталій” [78, с. 293]. Стало очевидним,

що саме по собі рицарське звання небагатого варте у військовій справі, якщо тільки не йдеться про людину з добрим вихованням і підготовкою, що звично служить офіцером у армії. Вже в середині XV ст.. Жан де Бюей писав, що “вишкіл і тренування, а не слава лицарського роду – ось основа вміння воїна діяти в бою і досягати успіху на війні” [78, с. 295]. Так, Філіп де Коммін малює дуже непривабливу картину військового професіоналізму феодалної бургундської кінноти в битві при Монлері (1465 р.): “Приблизно з 1200 цих кавалеристів не більш, ніж 50, як я вважаю, вміли тримати спис напереваги і заледве 400 були в кірасах, а слуги всі були беззбройними, бо довгі роки не знали війни” [484, с. 17].

А. Куркін наголошує на тому, що у XIV–XV ст. європейське лицарство втрачає і свої станові межі. Так, патриціат італійських комун і нідерландських міст, сприймаючи лицарську атрибутику як елемент якоїсь витонченої гри, обзаводиться власними гербами і гордими девізами. У той же час багато дворян починають нехтувати обрядом посвячення у лицарі, а оволодіння лицарським мистецтвом зводити до нерегулярних вправ у кінній виїзді і фехтуванні. Тим не менш лицарські ідеали зуміли надовго пережити своїх творців [119, с. 8].

Окрему позицію у питанні кризи лицарства у XIV–XV ст. займає О. Акімова. Помилку у підході до розгляду цього питання вона, насамперед, вбачає у тому, що “як правило, XIV ст. потрапляє у сферу інтересів істориків разом з XV ст. і розглядається як єдиний історичний період, який найчастіше називають епохою занепаду лицарства” [6, с. 3]. “Дослідники, – на її думку, – демонструють як приклади жадібності та безпринципності лицарів грабіжницькі рейди в ході Столітньої війни і насильство. Однак такі звинувачення адресувалися лицарству і більш ранніх періодів. Безумовно, Столітня війна оголила непривабливі сторони поведінки лицарства, дала свідчення його стратегічної і військової неспроможності. Це однаково справедливо для XIV і XV ст., але є відмінності. Жодна з “лицарських епох”

не залишила стільки легендарних імен, як XIV ст.: Едуард Чорний Принц, Жоффруа де Шарні, Готьє де Моні, Карл де Блуа, Бертран дю Геклен, Жан ле Менгр де Бусіко, Джон Чандос, Джон Гонт герцог Ланкастер, королі Іоанн Богемський, Едуард III і Іоанн Добрий – все це учасники Столітньої війни, що дали новий поштовх “моді на лицарство”. Ще один важливий аргумент: прихильність до лицарських ідеалів висловлює безліч авторів історичних і літературних творів XIV ст.” [6, с. 3].

С. Плєшкова окремо виділяє економічний чинник, вважаючи, що “оскільки роки Столітньої війни понизили торгівельно-ремісничу активність у Франції, державна служба вийшла на перший план. З одного боку, таку службу заохочувала Корона, що вбачала в ній інструмент централізації країни та абсолютизації влади. З іншого – експлуатація державного апарату і особливо його фінансових органів починає формуватися як одна із специфічних рис розвитку французького суспільства в XIV–XV ст., що вбачало в цьому невичерпне джерело збагачення [164, с. 103].

3.2. Посилення ролі піхоти та інших допоміжних підрозділів

У західноєвропейській історіографії військової справи XIV–XV ст. традиційною є недооцінка ролі піхоти на полях битв. Така практика мала місце ще з кінця XIX ст., коли К. Оман (схожу тезу знаходимо й у Г. Дельбрюка [70, с. 177–178]) вперше охарактеризував період з 1066 до 1346 рр., як час “панування феодалної кінноти” [388, с. 162].

Дж. Денісон, шукаючи причини цього явища, писав, “що важливе суспільне значення лицарства, майже цілковита невразливість його в захисному озброєнні, служба тільки нижчих верств населення у піхоті – все це сприяло розвитку високої думки про кінноту і повної зневаги до піхоти”. Однак вже тоді він стверджує, що “насправді добре дисциплі-

нована піхота, озброєна списами, завжди могла б з успіхом боротися проти недисциплінованих, погано керованих лицарів, але, коли вся Європа покладалася винятково на кінних лицарів, коли жодній особі більш-менш високого соціального рангу не могло й на думку спасти йти служити інакше, ніж у кінноті, то хто ж міг зважитися сформувавши з відповідних елементів хорошу піхоту, озброїти і навчити її?” Дж. Денісон вважає, що для цього “потрібен був час” [71, с. 61].

Окремі вчені, як-от Дж. Бредбері [264, с. 13], заперечують цю концепцію, стверджуючи, що “кавалерія ніколи не перевершувала у військовому плані піхотинців”, і що піхота відіграла рівнозначну, або навіть більшу, роль у середньовічних битвах.

Важко заперечити поширену в історіографії тезу про те, що середньовічні війни характеризуються домінуючою роллю важкої кавалерії. Однак, наприклад, Дж. Фербрюгген звертає увагу на те, що важливість піхоти при правильній організації її дій виявилася вже у битвах кінця XIII – початку XIV ст.: при Данбарі (1296 р.), Фолкірку (1297 р.), Куртре (1302 р.), Баннокберні (1314 р.), Моргартені (1315 р.) [444, с. 212].

А.М. Поло де Больє зазначає, що процес виділення піхоти в окремий (незалежний від лицарської кінноти) рід військ розпочався ще у XIII ст., коли поступово стала помітною неефективність феодальної військової машини. Розквіт міських комун покликав до життя загони муніципального пішого ополчення (міліції), а також додаткового ополчення, сформованого в селах. На її думку, у XIII ст. три вектори визначали напрямок еволюції армії: 1) зростання кількості волонтерів та найманців, 2) зменшення кількості лицарів на користь молодих дворян, що не пройшли посвяту в лицарі, 3) – найважливіший – збільшення кількості військових спеціалістів при облозі міст (мінерів, саперів тощо), а також лучників та арбалетників [165, с. 86]. До того ж саме з кінця XIII ст. з’явилася тенденція, яка порушувала саме феодальне військово-правне – військам почали видавати платню за

службу, включно з васалами, для яких раніше служба в армії була почесним обов'язком [165, с. 87]. Як бачимо, усі наведені чинники характеризують значне посилення ролі піхоти вже у XIII ст.

“Селянство, озброєне слабо і ще гірше захищене, складало в середньовічній Європі значну частку тогочасних армій. Селян використовували в ролі живого щита, прикриваючи неорганізованим натовпом напрямки, що опинялися під загрозою ворожого прориву”, – зазначає В. Кисельов [111, с. 4]. Оцінюючи ставлення лицарства до селянства, він далі зазначає: “лицарі ставилися до селян як до однієї з бід і взагалі не вважали їх за солдатів” [111, с. 4].

Дж. Фербрюгген також наголошує на тому, що на початку Столітньої війни піхота на полі бою в цілому виконувала суто оборонну або допоміжну роль. Її використовували щільним строєм, як “велику стіну” (переважно з списоносців), щоб захистити кавалерію у той час, як вона шикуюється до бою. Важливість цієї “стіни” полягала ще й в прислугуванні, у подаванні та заміні піхотинцями лицарської зброї, монтажі та поточному ремонті ними обладунку свого сеньйора, захисті сеньйора при зміні ним бойових коней, охороні обозу. Відтак середньовічна піхота завжди була органічним доповненням лицарської кінноти [444, с. 215–218]. А.М. Поло де Больє додає до цього, що “саме Столітня війна призвела до необхідності вербування найрізноманітніших верств населення, яких набирали як обслугу на час проведення битв, у тому числі й бандитів, що орудували на шляхах” [165, с. 87].

Ч. Оллменд зауважує, що “піхота часто не мала чіткого тактичного завдання і нерідко опинялася на полі бою вже після того, як наслідок битви виявляється, вже був вирішений” [233, с. 14]. Він же додає, що, наприклад, “французька піхота не вирізнялася доброю підготовкою, тому управляти нею було дуже складно, якщо взагалі можливо” [233, с. 15]. Оснащення піхотинця було примітивним, а зброєю нерідко були окремі

сільськогосподарські знаряддя (коси, бойові ціпи). На думку А. Демурже упродовж XIV–XV ст. екіпірування піших воїнів залежало від “особистого достатку, національності й прудкості та удачі в мародерстві” [293, с. 37]. До того ж, зауважує він, у Франції селян-“призовників” мобілізували насильно (шляхом феодального примусу), тому у них не було жодного бажання та мотивації воювати [293, с. 37].

Якщо порівнювати французьку піхоту з англійською, то призов до лав останньої був прискіпливим. Неможливість переправляти значну кількість на континент, де велися бойові дії, змушувала англійських монархів основний акцент робити на якість набираного війська. Елітою англійської піхоти (поруч з лучниками, про ефективність котрих йдеться у відповідному підрозділі нашого дослідження) були валлійські списовики [402, с. 387–388].

М. Прествіч іронізує, що до появи професійних піхотних підрозділів “піхота необхідна була на полі бою для створення ілюзії масовості битви” [402, с. 391].

Р. Браун порівняно кращу ефективність кавалерії також пояснює тим, що у середньовічного лицаря завдяки прислузі завжди було більше часу та можливостей у приготуванні до бою. До того ж він краще харчувався і був більш фізично досконалим та сильнішим, ніж більшість простолюдинів, що формували інфантерію. Лицар інвестував кошти, насамперед, в якісних коней, зброю та обладунок. Посилені найновіші гатунки лат робили його майже невразливим на полі бою. Мобільності йому додавав добре тренований бойовий кінь як ефективний засіб у переслідуванні переможеного ворога, при цьому уникали небажаних сутичок з повільною піхотою [265, с. 29–30].

Т. Ньюарк справедливо звертає увагу на ту обставину, що на середньовічних мініатюрах XIV–XV ст. зображені здебільшого лише одні лицарі. Однак, це стається не тому, що відсоток піхоти на полях битв був

мізерним, а через традицію зображення воїнів благородного походження. Це, на думку дослідника, спотворює реальну картину середньовічного бою і приводить окремих військових істориків до хибних висновків й традиційного применшення ролі піхоти [89, с. 92].

Хоча перші проблиски “піхотної революції” [про наукові дебати довкола цього терміну див.: 434] спостерігаємо лише з початку XIV ст., на думку Дж. Фербрюггена, “вона мала шанс наздогнати європейські війни” набагато раніше [444, с. 170]. Однак він все ж застерігає, що “важливість цих ранніх перемог не слід надто переоцінювати, оскільки піхота змогла добитися перемоги тільки завдяки особливості місцевості та тактичним помилкам своїх ворогів” [444, с. 171]. Так, фламандці при Куртре обрали позицію, яка перешкодила французькій армії сформуватися належним чином перед битвою, а коли французькі лицарі почали штурм, їхні коні застрягли у болотистому ґрунті. Саме тому їм не вдалося прорватися через зімкнуті ряди фламандських пікінерів, не могли вони й відступити, тому зрештою були перебиті [444, с. 166–167].

Ф. Лот у своїй класичній праці з історії військового мистецтва армій середньовічної Європи, що витримала вже декілька видань і досі не втратила своєї актуальності, як приклад наводить шотландців, котрі в дуже схожій ситуації розбили англійську лицарську кінноту при Баннокберні (1314 р.), і битва закінчилася для останніх поразкою [362, с. 274]. При Моргартені, додає він, швейцарці влаштували засідку австрійському війську у вузькому гірському перевалі і не дали їм шансу сформувати стрій. Ф. Лот з цього приводу слушно зауважує, що все ж французьке лицарство залишалось цілком здатним перемогти навіть стійких фламандців з їх комунальними загонами, що наочно довели вже наступні битви при Монсан-Певелі (1304 р.) і Касселі (1328 р.) [362, с. 275–278].

У тактиці піхоти часів Столітньої війни широкого застосування набуло використання довгих списів, які розташовувалися щільним

частоколом і призначалися для зупинки кавалерійської атаки ворога. Надалі надзвичайно ефективною виявилася тактика спішування лицарів в разі потреби та їх тісної взаємодії з лучниками та іншими загонами легкої піхоти [406, с. 242]. Можливо, порівняння перемог пішого строю англійців з аналогічним успіхом фламандських пікінерів та шотландських повстанців вказало шлях іншим. До довершеності ж цю тактику, як зазначає К. Роджерс, довели вже швейцарці, створивши ефективну армію піхоти [406, с. 243]. Жиль Волопас, прозваний Герольдом Беррі, писав з цього приводу у своїй “Книзі опису країн” (60-ті роки XV ст.): “Швейцарці – люди жорстокі і грубі й воюють вони зі всіма сусідами, навіть якщо нічого від них не вимагають, на рівнині і в горах, спільно можуть зібрати сорок чи п’ятдесят тисяч воїнів” [104, с. 141].

Витоки тактики та причини успіхів швейцарської піхоти Дж. Денісон намагався пояснювати географічним чинником – “гориста країна, яка допускала дії тільки у пішому строю”, однак далі більш слушно вказував на “порядок, щільність лав та мистецтво, які мають величезний вплив на успіх справи і важливіші за індивідуальну хоробрість, якої лише однієї ще недостатньо на війні” [71, с. 63].

Як тільки стала очевидною можливість перемагати кавалерію загальним пішим строєм, тактика ведення бою природно змінилася. Піхота має ряд важливих переваг у порівнянні з кавалерією. Середньостатистичний піхотинець може бути екіпований набагато менше, ніж королівський гвардієць, йому платять значно менше, він може бути навчений швидше (за винятком лучників, яким потрібні були роки навчання і добра фізична форма для прицільної стрільби), і ряди піхоти можуть бути заповнені набагато швидше за рахунок охочих з простонароддя [406, с. 243].

На думку К. Роджерса, саме графство Фландрія було прикладом того, як можна було швидко зібрати велику армію (при Куртре 1302 р.), здатну протистояти королівському лицарському війську. Основні чинники успіху

полягали у широкому виборі для набору до війська, незначних фінансових видатках на екіпірування та вишкіл, а також ентузіазмі і патріотизмі населення.

Ще одним вагомим аспектом посилення ролі піхоти стала спроможність простонароддя давати відсіч лицарському війську. Найманці, що перебували на контрактній платні, почувалися фінансово дедалі незалежнішими від своїх сеньйорів. При цьому будь-яке посилення податкового гніту викликало різкий спротив [276, с. 68–70, 313–319]. Саме цим (репресивними податками 1377–1380 рр.) було спричинене велике повстання в 1381 р. в Англії під проводом Уота Тайлера [198, с. 17–18]. Тут для нас важливим є той факт, що чимало повстанців (включно з Уотом Тайлером) мали досвід участі у битвах Столітньої війни і, як правило, були озброєні довгими луками [281, с. 169–171]. Вони не досягли всіх поставлених цілей, але непопулярні податки були скасовані.

Події в Англії для багатьох європейських правителів стали усвідомленням небезпеки, яку приховує в собі військовий вишкіл простолюдинів і яка могла стати прямою загрозою існуючій королівській владі. Дж. Бредбері припускає, що, ймовірно, саме з цих міркувань Карл VI облишив спроби всезагального примусу населення до навчань у стрільбі з лука, коли усвідомив, що загони лучників з селян, зібрані разом й з організованим єдиним командуванням, є більш потужною силою, ніж лицарська дворянська кіннота [264, с. 103].

Силу добре вишколеної професійної піхоти бачимо й на прикладі італійських професійних найманців – кондотьєрів (вихідців з селян та міських низів). Саме їх поява з найманими загонами на театрі бойових дій другої половини XV ст. багато в чому змінила “обличчя” війни. Д. Ружмон зауважує, що “ці шукачі пригод не стільки воювали самі, скільки перешкоджали іншим вбивати; будучи розсудливими дипломатами та винахідливими комерсантами, вони знали, чого вартує солдат [177, с. 240].

Як бачимо, тактика не була новою – захопити в полон і отримати викуп – однак здійснювала її вже професійна піхота.

Самі ж піхотинці, потрапивши у полон, майже не мали шансів на порятунок, через незнатність походження і відсутність коштів. Саме ця обставина, на думку Р. Барбера, змушувала швейцарців, шотландців, ірландців, валлійців та інші “піхотні” армії стояти на смерть, але не здаватися [247, с. 358–359].

Відтак військова система, базована на піхотному ополченні, почала перетворювати надлишки сільськогосподарського населення на велику кількість найманих професійних солдатів [281, с. 125], створивши необхідні передумови для формування професійних європейських армій XVI–XVII ст.

Допоміжні кінні воїни з простонароддя були практично у всіх тодішніх арміях – це хобілари в Англії, валети у Франції та генітори в Італії та Іспанії. Іспанські генітори як легка кавалерія багато в чому успадкували тактику маврів, маючи на озброєнні криві мечі фальшіони, а також дротики та списи [89, с. 96].

Так, до англійського війська хобіларів почав вербувати з числа ірландської та валлійської легкої кінноти ще Едуард I (загін хобіларів кількістю 260 воїнів) [402, с. 389]. У 1333 р. Едуард III також сформував загін кінних лучників, “об’єднавши, – як зазначає Е. Айтон, – в одному загоні бойову ефективність лучників і маневровість легкої кінноти” [241, с. 75]. З цього приводу Ж. Дюбі слушно зауважує, що “середньовічна кавалерія складалася не лише з лицарів, а термін “кінний воїн” є доволі неточним, бо всіх лицарів можна назвати кінними воїнами, але далеко не всі кінні воїни були лицарями” [227, с. 344].

Розглядаючи проблему ролі піхоти, Т. Ньюарк зауважує, що “в суспільстві, де військове мистецтво було прерогативою людини благородного походження, воїнам-простолюдинам доводилося нелегко, оскільки їх навіть не розглядали як повноцінних бійців”. Зазвичай

піхотинця вбивали не замислюючись, що різко контрастувало з шанобливим ставленням лицарів до своїх благородних суперників. Однак вже тоді будь-який повністю екіпірований воїн фігурує в джерелах як “людина зброї” (milites), незалежно від того, був він кіннотником чи піхотинцем [89, с. 96].

3.3. Найманці-союзники

На сьогодні чимало сфер організації військової справи часів Столітньої війни все ще залишаються малодослідженими. Однією з них є роль чужоземних найманців у військових формуваннях ворогуючих сторін. У французькій історіографії зазвичай міфологізується так званий “Старий Альянс” – союз Франції з Шотландією [296, с. 7]. Однак докладних досліджень ролі чужоземців у французькому війську XIV–XV ст. ця історіографія не має.

К. Оллменд причини найманства як явища вбачав у недосконалісті феодальної системи комплектування війська. Хоча кожен європейський правитель теоретично мав власну армію, на практиці це часто було не так. Було важко утримувати феодальну армію в бойовому стані терміном понад 40 днів (встановленої обов’язкової норми на користь свого сеньйора). “Феодали під час походу нерідко конфліктували й зводили задавлені поразки, а селянське ополчення, скликане примусово, особливою боєздатністю не вирізнялося й рідко схвалювало військовий ентузіазм своїх сеньйорів”, – додає дослідник [232, с. 66–67]. Саме тому, на його погляд, стабільно існувала потреба доукомплектування війська найманцями.

Свого часу Дж. Денісон запропонував вести відлік появи найманого війська в Західній Європі з часів Нормандського завоювання Англії (1066 р.), оскільки військо Вільгельма Завойовника (1066–1087), з яким він підкорив Англію, було особливим прикладом армії комбінованого типу,

хоча й базованої ще на феодалних засадах [71, с. 62]. Воно складалося з трьох частин: одна одержувала постійну платню (власне найманці), інша служила за ленним обов'язком і третя була залучена на службу обіцянкою певної частки здобичі в разі успіху. Після перемоги при Гастінгсі (1066 р.) Вільгельм Завойовник виконав свої обіцянки і вся Англія була розділена на певну кількість ленів, чимало з яких було роздано воїнам. Надалі у XII–XIII ст. наймані загони при королівських військах стали звичним (хоча ще не масовим) явищем [71, с. 62].

Ч. Оман, погоджуючись з К. Оллмендом, зауважує, що Англії ніколи не вдавалося зібрати “класичну феодалну армію”. Хоча у перші роки правління Едуарда I (1272–1307) була впроваджена військова повинність, збір армії під знамена короля відбувався мляво, а період служби був надто коротким для ведення війни в Шотландії та Уельсі. До того ж дисципліна перебувала не на надто високому рівні. Тому Едуард I лише частину війська комплектував феодалною повинністю, а частину – наймом. Саме ця практика виявилася вдалою і до початку Столітньої війни в Англії вже всі “від стрільців до графів служили за контрактом” [388, с. 24].

Однак, як підкреслює Дж. Денісон, тільки під час Столітньої війни організовані наймані війська почали займати чільне місце в європейських арміях [71, с. 63]. Як зазначає К. Роджерс, “шотландці відіграли особливу роль в піхотній революції, бо розуміли неповноцінність важкої лицарської кавалерії на власному прикладі битв зі своїми традиційними супротивниками – англійцями” [406, с. 242].

Ф. Контамін у його фундаментальному дослідженні “Війна в середні віки”, на наш погляд, дещо применшує важливість чужоземного елемента в арміях Столітньої війни. До чужоземців у нього особливе ставлення, оскільки вони є перешкодою міцній військовій дисципліні. Висновок до певної міри справедливий, оскільки, дійсно найманці занадто часто ставали

причиною дезорганізованості французького війська у найскрутніші і вирішальні моменти баталій [281, с. 251–252].

Як зауважує Ф. Контамін, історики не завжди легко відтворюють послідовність викладу того чи іншого періоду Столітньої війни, зокрема проблему найманства. Це значною мірою пов'язане з тим, що Велика французька революція знищила чимало офіційних документів, найкращих джерельних свідчень. Фінансові звіти, рахунки та хроніки не завжди дозволяють виявити присутність чужоземців в арміях ворогуючих сторін [278, с. 247].

Провідним фахівцем з проблематики найманства часів Столітньої війни вважається Браян Дітхем, котрий у 1978 р. захистив в Единбурзі дисертацію на тему “Зайнятість чужоземних найманих солдатів у французьких королівських арміях 1415–1470 рр. [296]. Проблему шотландців у Франції принагідно розглядає у своїй монографії й професор Единбурзького університету Кеннет Фаулер [191, с. 253–255].

У питанні вибору союзників англійці були більш розбірливими і прискіпливими. Так Жан Ле-Бель, перебуваючи на Британських островах й беручи участь у англо-шотландських сутичках (1327 р.), на власному досвіді переконався в цьому. “Англійці звично дуже насторожено ставляться до всіх чужоземців, які втручаються у їхні справи, тим більше в межах їх власної країни. Недарма кажуть, що задрість ніколи не помре в Англії”. Так 7 червня 1327 р. в Йорку задиристі англійські лучники спровокували справжній бій зі своїми союзниками – голландською лицарською кіннотою, і хоча остання змогла постояти за себе, все ж надалі “постійно очікували удару в спину з боку своїх англійських союзників” [486, с. 7].

Однак сам Ле-Бель зізнається, що на першому етапі війни до англійського табору союзників часто штовхали невинувато жорстокі, або непродумані дії французького короля Філіпа VI. Так, останній вчинив каральні походи у Фландрію та Брабант, “чим накликав біди на себе і свою

країну”. Грубо втручаючись у справи нідерландських правителів і демонструючи повну зневагу їх політичних інтересів, Філіп VI, на думку Ле-Беля, наперед визначив їх перехід на бік Англії [486, с. 12–13].

Не останню роль тут відіграли і дипломатичні здібності Едуарда III. Ле-Бель зазначає, що розгорнута англійським королем перед початком Столітньої війни дипломатична підготовка дала можливість збити міцний антифранцузький блок на прирейнських землях Німеччини. Навіть коли бойові дії після висадки англійських військ у 1338 р. в Антверпені (Бельгія) довелося відкласти через зволікання імперських сеньйорів під різними приводами, йому вистачило такту відкласти операцію на 1 рік задля владження несподіваних проблем з союзниками [486, с. 12].

З початку XV ст. відновлення англійського вторгнення, громадянська війна і військові поразки, змушували Французьку монархію посилити військову допомогу від своїх союзників за кордоном. Після реформ 1445 р., система ордонансних королівських рот підпорядкувала чужоземних найманих солдатів як військовозобов’язаних самого короля, надавши йому теоретичну монополію на організовану військову силу в країні [296, с. 77–78].

Королі Франції протягом багатьох років традиційно заповнювали вузькофахові прогалини у своїх арміях фахівцями, найнятими за межами королівства. Окрім власних мобілізованих селян (про що йшлося вище), піхотні лави поповнювали найманці з Північної Італії, головним чином з Генуї, а також шотландці. Ф. Контамін писав з цього приводу: “Невмілі генуезькі арбалетники спричинили різанину на схилах Кресі в 1346 р., однак навіть ця невдача не відвадила ранніх Валуа від використання їх послуг” . Ф. Контамін також слушно припустив, що можливо не варто у всьому звинувачувати дощ, який розмочив станини арбалетів. Він звернув увагу на ту обставину, що часто арбалетниками за платню підряджалися моряки та матроси генуезьких кораблів, малокваліфіковані у справі, за яку бралися,

оскільки стрільба з арбалета не потребувала особливого вишколу (на відміну від лука) [278, с. 248–249].

Р. Кацельєс, досліджуючи кар'єри окремих чужоземців у війську Філіпа VI і реорганізованій армії Карла V, а також у загонах під командуванням Бертрана дю Геклена, також виявив переважну їх більшість (генуезці, іспанці та інші) у піхотних підрозділах [271, с. 275–276]. На його думку, саме поразка під Азенкуром (25.X.1415), з її наслідковим ефектом громадянської війни, стимулювала потребу профранцузьких сил у військових союзниках і допомозі [271, с. 278].

Так, посольство, що складалося з Гуго Комбереля, члена Королівської ради, і його помічника Антуана Грільє було відправлене взимку 1415–1416 рр. до Генуї з метою вербування там арбалетників. Це було доволі делікатним завданням, оскільки Генуя формально перебувала у стані війни з Францією, але щедрі грошові гонорари майбутнім найманцям дозволили за декілька днів завербувати 660 арбалетників на чолі з 6-ма капітанами. З-поміж завербованих були такі досвідчені командири, як Якобо Дорія і Франко Спінола. Вони мали у травні 1416 р. зібратися і вирушити маршрутом Генуя-Кастилія-Франція, прибувши під Париж. У вказаний час зібралася 1 тис. генуезьких арбалетників на чолі з 9-ма капітанами. Лідером з-поміж них був досвідчений капітан Баптісте Грімальді [296, с. 81].

Один чернець з Сен-Дені зумів наwerbувати у Кастилії до 5 тис. іспанців як піші допоміжні загопи. Поповнення polegшив союзницький договір Франції з Кастилією (1406 р.), який дозволяв кастильським найманцям служити у французьких військових силах без покарання. Більшість цих кастильців того ж року брали участь у невдалій блокаді Арфлера. Згодом частина з них, під командуванням П'єра де Більбао, була переміщена у Нормандію, де успішно діяла у червні 1416 р. [278, с. 251; 261, с. 360].

На думку Б. Дітхема, труднощі у дослідженні проблеми найманства виникають ще й у тому, що хоча чимало шотландців також брали участь у війні у Франції, все ж відсутність відповідних королівських рахунків про суми виплат найманцям протягом цього періоду робить будь-які припущення про їх внесок дуже голослівними. Лише зрідка дослідникам вдається ідентифікувати окремі імена, оскільки вони фігурують в хроніках цього періоду як своєрідна анонімна маса [296, с. 81].

Роль найманців суттєво зросла, коли дофін Карл (майбутній Карл VII) “спробував поширити свою адміністрацію за межі Бурже і свого урізаного королівства” . “Від цього моменту іноземні солдати ставали значно більшими, ніж суто допоміжні сили, якими вони були в минулому; вони мали стати протягом наступного десятиліття домінуючою у французьких королівських арміях військовою силою, і інколи, переважаючим елементом”, продовжує далі Б. Дітхем [296, с. 82–83].

Думка про те, що чужоземні війська були вкрай необхідні для заповнення прогалів у французькому війську, оскільки самому дофінові Карлові не вдавалося закликати під свої знамена всіх своїх васалів, є доволі поширеною в історіографії [286, с. 136]. Частина з цих васалів просто ігнорувала королівські заклики до війська. Коли ж з поразок при Кресі та Пуатьє були зроблені відповідні висновки, вже Карл VII (тоді ще дофін) відмовився від найму традиційних італійських арбалетників, яких почали все частіше замінювати в підконтрольних дофінові гарнізонах на шотландських лучників та арбалетників [286, с. 137].

Шотландські загони масово брали участь у виснажливій кампанії влітку 1419 р. у Південній Нормандії [296, с. 83]. Сам дофін Карл стверджував, що у його війську служить (станом на 1420-й рік) до 6 тис. шотландських найманців, однак Б. Дітхем ставить цю цифру під сумнів, вважаючи її “неймовірно високим показником, враховуючи ресурси

Шотландії і ймовірність перебільшення з метою підняття морально-бойового духу війська [296, с. 83].

Однак про те, що сили були доволі значними, свідчить факт відправки у березні–червні 1419 р. до Шотландії союзних 40 кастильських кораблів, кожен не менше 150 тонн і з 4 тис. озброєних матросів на борту і загоном арбалетників (200 чол.) для відбиття можливої спроби англійців перехоплення транспорту на шляху до Шотландії. Тоді ж шотландцям (за майбутні бойові дії на континенті) наперед була сплачена заробітна плата – 119 тис. франків [296, с. 86].

На думку Б. Дітхема, зрештою шотландські сили почали складати основну масу – до 80% іноземних найманих військ, що воювали на боці Франції. У джерелах вони фігурують як “Армія Шотландії”, однак вже з серпня 1420 р. вже не згадується як раніше посада “констебля шотландської армії у Франції”. Надалі 2 головнокомандувачі – Вільям Дуглас і Томас Корпатрік – фігурують як “маршали армії Шотландії”, відповідно зростає й їхня платня [296, с. 87]. “Армія Шотландії” мала власну керівну верхівку, повністю відокремлену від решти французької військової адміністрації [296, с. 87].

Негативним боком найманства була тяга до грабежів союзницьких територій і населених пунктів. Дж. Денісон зауважує, що часто межа між поняттям “найманці” і “вільні банди шукачів пригод” ставала доволі умовною і залежала від вчасно сплачених або несплачених за контрактом грошей. До того ж до таких “банд” приєднувалися й збіднілі французькі дворяни і лицарі, які не мали спадкової землі і не знали іншої справи, окрім військової. у Франції ці “банди” часто залишалися зібраними і в мирний час і, щоб отримувати кошти до життя, обкладали жителів контрибуцією як у завойованій країні, позначаючи свої пересування вбивствами, грабежами і руйнуваннями. Спроби винищувати такі формування здебільшого виявлялися марними. Англія ж (хоча при війнах в чужих землях у англійському

війську також було чимало найманців) уникла мародерства й знищень з боку найманців чи демобілізованих солдатів на своїх острівних теренах [71, с. 76].

А. Керрі також акцентує на цій негативній рисі найманства. “Оскільки найманці жили війною, вони відчували чимало труднощів, коли війна закінчувалася; отримавши останню платню, вони як правило йшли грабувати округу, допоки їх знову не брали на службу”. У Франції це стало особливо відчутним після битви при Пуатьє (1356 р.). Він також вважає, що “банди безжальних мародерів-грабіжників були однією з найбільших бід у Франції кінця XIV ст.” [289, с. 112].

Тенденцію до мародерства від початків своєї присутності на континенті виявляли й шотландці. Так 31 грудня 1420 р. представник громади м. Тура скаржився королю у Шиноні на те, що шотландські солдати регулярно грабують околиці міста. Король запропонував містам “переглянути свою політику стосовно найманців і відшукати можливість додатково фінансувати їх, з метою уникнення грабежів”. Принаймні 2 французьких міста таку можливість знайшли, бо “і як Тур, так і Орлеан, були щедрими в їх дарунках” шотландцям [296, с. 85].

Ломбардці також брали участь у бойових діях, однак їх було небагато. За правління Карла VII їхні окремі наймані загони спроваджували через Альпи спеціальні агенти. Так у 1422 р. Тью де Вальперк як довірена особа короля, привів з Італії ломбардський загін у 250 кавалеристів; тоді ж інше французьке посольство – Жан Катеран і Антуан Досьєн, вербували у Ломбардії тих, хто знався на військовій справі, формували загони із окремих “списів” на чолі з капітанами і укладали з охочими контракт терміном на один рік. Ці списи були організовані за італійськими традиціями – 3 особи (броньований лицар, два його менш броньовані помічники і слуга, що міг бути використаний в разі потреби як

піхотинець). Платня 1 найманого італійського “списа” становила тоді 461 екю на рік [296, с. 87].

Однак ломбардці також мародерствували при проходженні через французькі міста. Так було у Ліоні у 1422 р., коли магістрат звернувся до короля з метою встановити регламентацію перебування найманців у містах чи проходження крізь них. Ломбардцям приписувалося проходити лише групами (а не поодинці) по 50 осіб, а кожен наступний їх маршрут мав обговорюватися заздалегідь [363, с. 148].

Хоча Бретань не визнавала сюзеренітету Франції стосовно себе і фактично була незалежною державою, у арміях французьких королів під час Столітньої війни служило багато бретонських дворян, що нерідко обіймали високі командні посади. Таким був Бертран дю Геклен, конетабль при Карлі V, котрий в 70-і роки XIV ст. визволив від англійців майже всю Південну Францію. Хроніст Ф. де Коммін зазначав з цього приводу: “Шановані й поважні бретонці завжди служили Французькому королівству і в минулому вони надали великі послуги” [484, с. 165]. Далі він додавав: “Коли б не велися переговори між англійцями і французами, завдяки розуму і майстерності французи завжди брали гору. І англійці кажуть, як колись вони мені сказали під час переговорів з ними, що в битвах з французами вони завжди або найчастіше виграють, а на всіх переговорах програють і зазнають збитків” [484, с. 166].

Меншою мірою найманці були задіяні в англійській армії. Природними союзниками Англії виступали й Гієнь та Гасконь, де, як зазначає А. Люблінська, “місцева знать та лицарство почувалися значно вільніше під номінальним пануванням англійців, котрі підтримували їхні сепаратистські устремління, аніж під важкою рукою французького короля” [128, с. 127].

Ф. Лот акцентує увагу і на “мовній” проблемі. Окрім шотландців, у французькому війську перебували солдати з Богемії (чехи), Іспанії,

Лотарингії та Північної Італії. Порозумітися в умовах бойових дій (навіть з перекладачами) їм було важко. Натомість у англійському війську всі командири були англійцями, а “чужоземцями” умовно вважалися валлійці та ірландці [361, с. 248–249].

Отже, створенню постійних армій у Західній Європі сприяв цілий ряд чинників як суто військово-технічного, так і морально-етичного характеру. Посилення ролі піхоти, масове використання потужних луків та арбалетів, вдосконалення ручної вогнепальної зброї та артилерії ламало традиційні стереотипи ведення середньовічних баталій. Як тільки стала очевидною можливість перемагати кавалерію загальним пішим строєм, тактика ведення бою природно змінилася. Піхота мала ряд важливих переваг порівняно з кавалерією. Над нею не тяжіли “станові” рамки та прийняті лицарством правила ведення війни. Рішучості піхотинцям додавав і соціальний антагонізм.

Внаслідок цього у XIV–XV ст. помітною стала криза лицарства, яке почало втрачати свої позиції, спочатку військові, а разом з ними й суспільні. Одночасно відбувався відхід від морально-етичних норм лицарства та кодексу лицарської честі. Становище лицарства як військової елітної касти було врятоване завдяки виникненню нового найманого професійного війська. Це, в свою чергу, призвело до появи надійної опори королівської влади і централізаційних процесів у державі.

Стратегічне наповнення періодів війни забезпечила участь у бойових діях різних соціальних верств французького народу. У боротьбі з завойовниками важливу роль відіграла партизанська війна. Також розвивалося найманство, що ставало надійним зряддям феодальних монархій. Наймані війська виявилися більш дисциплінованими в порівнянні з лицарським феодальним ополченням. Завдяки цьому більш вагоме місце посідала і піхота. Стабільною негативною рисою найманства виявилось мародерство.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗМІН У ПРОЦЕСІ ЕВОЛЮЦІЇ ЗБРОЇ ТА ОЗБРОЄННЯ У XIV–XV ст.

4.1. Бойові коні та їх екіпірування

Класичною, якщо йдеться про дослідження історії бойових коней, їхнього екіпірування та бойових властивостей, вважається праця англійського військового історика початку ХХ ст. Дж. Денісона “Історія кінноти”, яку неодноразово перевидавали [71]. У ній автор виділяє окремий період – 1290–1445 рр. як час “занепаду ленної системи і початків регулярної кінноти” [71, с. 56–65]. “Так як кожен лицар, тобто член лицарського братства, був насамперед вершником (а його зарахування до лав лицарства базувалося на тому, що він є кінним воїном), то історія кінноти не може бути повною без вивчення епохи лицарства, коли в лавах кінноти значилися всі воїни, державні люди, дворяни і полководці, коли головне прагнення кожного феодалного власника полягало в тому, щоб його визнали спритним вершником і прийняли до лав лицарства”, – зазначає Дж. Денісон [71, с. 58].

На сьогодні проблематикою займаються англійські історики – Е. Хайленд, котра є професійним тренером з кінного виїзду й істориком одночасно [333], Е. Айтон [241], Дж. Хоніг [336], Дж. Кларк [273], Принагідно торкалися проблематики, аналізуючи ширший комплекс питань, присвячених історії середньовічного лицарства, й англійські Д. Едж та Дж. Паддок [301], К. Граветт та Е. МакБрайд [63; 321–322], Е. Хопкінс [338], М. Кін [99; 351–352; 365], А. Брайянт [45; 266], Е. Окшотт [153–155; 386–387], французькі – Ж. Флорі [193; 311–313], Ф. Контамін [104] та бельгійські історики –

Ф. та Л. Функени [197]. Сучасна російська історіографія представлена працями В. Тараторкіна [184–185], С. Жаркова [78–79].

Так, Е. Айтон у своїй монографії “Лицарі і бойові коні. Військова служба і англійська аристократія за Едуарда III”, зокрема, зазначає, що “озброєний броньований лицар став однією з найпотужніших рис середньовічної цивілізації” [241, с. 12]. На думку автора, в середні віки справді саме наявність обладунку, зброї та коня визначала чоловіка як члена військового стану [241, с. 13]. Проте військова служба англійської аристократії XIV ст. ще донедавна залишалася нерозкритою темою, бо дослідники рідко зверталися до відповідних архівних джерел. Тому у праці зосереджено увагу на з’ясуванні кількості лицарства та “кінних ресурсів”, їх військовій відповідності та необхідності. Часи Едуарда III обрано не випадково – автор вважає, що саме за правління цього короля відбулися істотні зміни в організації англійської бойової машини. Е. Айтон схильний навіть вбачати в цьому “мілітарний революційний стрибок” [241, с. 307].

К. Граветт зазначає, що “для лицарів турнір протягом всієї історії середньовіччя був військовими іграми та тренуванням, частково в рамках приготувань до війни, а частково як чистий “спорт королів” [321, с. 5]. Кінь відіграв тут першорядну роль, оскільки “образ броньованого вершника та коня, блиск їхньої зброї тривалий час залишався втіленням лицарського ідеалу” [321, с. 6].

Монографія Дж. Кларка, куратора Відділу середньовіччя в Музеї м. Лондона, “Середньовічні коні та їх екіпірування (1150–1450)” [273] стала підсумком його власних багаторічних археологічних досліджень на території м. Лондона. Дж. Кларк констатує: “як транспортний засіб, а також бойовий помічник, бойовий кінь відігравав життєво важливу роль у середньовічному житті” [273, с. 11]. На прикладі середньовічного Лондона, він аналізує ціни на коней і витрати на їх утримання, найм майстрів для верхової їзди, роботу коваля. Дж. Кларк намагається встановити

середньостатистичні розміри середньовічних бойових коней на підставі знахідок середньовічних скелетів коней з Лондона [273, с. 82–87].

Ф. Контамін також називає “коня найважливішою частиною вершника” [104, с. 142]. Він вважає, що немає підстав говорити про якийсь стандартизований тип кінного лицаря періоду 1320–1500 рр., насамперед через еволюцію обладунку, про що вже вище йшлося. За якістю і стилем обладунку в середині XIV ст. легко можна було відрізнити італійського лицаря від англійського чи французького. До того ж кавалерист з титулом графа, барона чи баронета мав не лише кращу свиту, а й сильнішого, швидшого й породистішого коня. У Франції цього періоду поняття “обладунок” (*armure de fer*) було еквівалентним двом людям, один з яких був власне воїном, а інший – зброєносцем. Вже з XV ст. правила передбачали укомплектування “списа” трьома кінними воїнами – лицарем, допоміжним кавалеристом (кутільє) і пажем [104, с. 143–144].

Як зазначає Т. Ньюарк, “бойовий кінь лицаря – дестрієр, це дуже добре навчена тварина. Прийоми поведінки в бою, якими такий кінь досконало володів, до сьогодні використовуються у сучасній виїзді [89, с. 90].

Ф. та Л. Функени також акцентують на тому, що “дестрієр” був результатом чудової селекції арабських скакунів і бельгійських ваговозів. Однак до негативних його рис вони відносять надмірну агресивність (і стосовно вершника, і щодо інших коней), намагання скинути наїзника. Але його головним недоліком було те, що він швидко втомлювався; він був нездатний на швидкий галоп і віддавав перевагу повільному кроку або бігом “риссю”. Саме тому лицарі здебільшого сіддали коней лише у останній момент перед битвою. Рух риссю виснажував і самого вершника у повному бойовому озброєнні, а у лицарів Тевтонського ордену він навіть вважався покаранням [196, с. 98].

Ф. та Л. Функени на підставі аналізу музейних екземплярів кінських обладунків, даних археологічних джерел, окремих гравюр та картин, також спростовують поширений міф про велетенські розміри бойового лицарського коня – дестрієра. Його середній зріст не перевищував 1,5 метра у холці. Легка кавалерія використовувала ще більш приземистих коней [197, с. 76–78].

Саме Хрестові походи й вразливість коня перед турецькими луками спонукали лицарів застосовувати з XII ст. бардінг – спеціальний обладунок для коня. Збільшення пробивної потужності луків та арбалетів було пропорційне збільшенню площі та ваги обладунка для коня [89, с. 90].

Вартує окремої уваги й еволюція сідла, яка на думку Ф. та Л. Функенів була радше пов'язана з розвитком списа, аніж з вдосконаленнями у кінному виїзді. Розвиток кінського спорядження диктувала сама військова необхідність. Так разом із важким списом з'явилася задня лука в сідлі у вигляді “спинки крісла”, на яку вершник спирався з метою максимально збільшити силу удару, тоді як передня лука, що була справжнім щитом, захищала живіт і ноги вершника, іноді до колін. Така конструкція називалася “німецьким сідлом” [197, с. 78].

4.2. Розвиток і вдосконалення холодної зброї та обладунка

Про середньовічний обладунок та основні етапи та способи його вдосконалення написано чимало. Нещодавно історіографічний доробок (як давній, багато в чому застарілий, так і новіший, про який здебільшого йтиметься) проаналізував у своїй статті Ю. Борискін [42, с. 18–33].

Умовно історіографію цього підпитання можемо поділити на декілька груп. У працях з історії військового мистецтва чи зброї та озброєнь – німецьких істориків Г. Дельбрюка [69], В. Бехайма [455]; французьких – Ф.

Контаміна [104], спільній француза Д. Ніколе та англійця А. МакБрайта [148], англійських – А. Керрі та М. Хьюджеса [236], Д. Еджа і Дж. Паддока [301], М. Прествіча [402], С. Булла [267], Ф. Джестіца [436], а також Дж. Фербрюггена [444–445], характеристика типів обладунку та його еволюція є лише складовою загальної картини.

Значно менший доробок має історіографія, коли йдеться про вужчі наукові дослідження, зокрема, західноєвропейські: німця Г. Вайса [457]; бельгійського подружжя – дослідників Ф. і Л. Функенів [196–197]; француза – Д. Ніколе [226]; англійців – К. Роджерса [406], Г. Емблетона [302–303], Ч. Фолкса [194], К. Кліфана [102], А. Нормана [150], К. Блера [37]. Окремо тут слід згадати ґрунтовну колективну монографію Ф. Келлі та Д. Швабе “Історія костюма і обладунків. Від хрестоносців до палацових чепурунів” (Москва, 2007) [98]. Низкою праць представлена й російська історіографія – А. Бегунової [30], К. Жукова і Д. Коровкіна [80], М. Ткачука [186], присвячена власне обладунку та озброєнню лицаря.

Окрему групу складають дослідження, присвячені історії холодної зброї. Український історик Б. Мельник у 1993 р. написав змістовну статтю “Меч” [138, с. 27–41], яка фактично є стислим викладом еволюції цього виду зброї з найдавніших часів до кінця доби середньовіччя.

Російський історик К. Асмолов опублікував у 90-х роках ХХ ст. фундаментальне двотомне дослідження з історії холодної зброї [12]. Тоді ж низку оригінальних монографій опублікував В. Попенко, котрий, вивчаючи різновиди холодної зброї упродовж еволюції військової справи [166–167], зрештою здійснив цікавий порівняльний аналіз холодної зброї Сходу і Заходу [168]. Б. Трубніков вважається на сьогодні у Росії одним з провідних фахівців з класифікації та каталогізації середньовічної холодної зброї. Його “Великий словник зброї” [456], “Визначник зброї та озброєнь” [463], а також енциклопедичне видання “Зброя та озброєння усіх часів і народів” [464] вже посіли гідне місце у доробку російської військової історіографії.

Білоруський дослідник В. Тараторкін [184] докладно проаналізував історію бойового фехтування, прийомів, пов'язаних із застосуванням холодної зброї, а також принагідно описав основні типи ручної холодної зброї.

Англійська історіографія історії холодної зброї представлена працями Р. Бертона [33], А. Хаттона [200]. Середньоєвропейські мечі XIV–XV ст. з основних музейних колекцій Центрально-Східної Європи також охарактеризував свого часу польський дослідник М. Глосек [319].

Однак такі дослідження актуальні й важливі, оскільки висвітлюють окремі переломні етапи цього процесу, важливим етапом якого є Столітня війна. Коли йдеться про лицарський обладунок в цілому, то Т. Ньюарк справедливо вважає помилкою вже те, що лицарі традиційно зображаються в ілюстративному матеріалі до наукових видань у обладунках XV ст., що витворює хибний стереотип. “Насправді, – зазначає далі дослідник, – знадобилися сотні років постійного вдосконалення обладунку (починаючи від найпростішого), різних типів зброї та способів верхової їзди”. Перша така зміна, на думку Т. Ньюарка, сталася у X ст. із початками застосування стремена, що дозволило вершникові атакувати списом. Насамперед саме для вдосконалення цього мистецтва з'явилася практика лицарських турнірів, і лише другочергово – для розваг [89, с. 80].

Зауважимо, що в цілому в часи Столітньої війни озброєння та обладунки лицарів ворогуючих сторін суттєво не відрізнялися, хоча все ж існували певні характерні відмінності. Історіографія весь період Столітньої війни у контексті розвитку лицарського обладунку та озброєння поділяє на два періоди. Перший – це 1337–1400 рр., коли “змішаний лицарський обладунок пізнього періоду” [98, с. 85] еволюціонував до так званого “повного” або “білого обладунку” (*harnois blanc*), хоча цей процес розпочався з початку XIV ст. Другий – 1400–1453 рр., час, коли “білий обладунок” еволюціонував у більш вишуканий “готичний” [406, с. 249].

Інший англійський історик Е. Айтон вважає, що “багато в чому в середні віки саме наявність обладунку, зброї та коня визначали чоловіка як члена військового стану”. Відтак, на думку автора, “озброєний броньований лицар став однією з найпотужніших рис середньовічної цивілізації” [241, с. 88].

У X–XIII ст. основним елементом лицарського обладунку була кольчуга. З XIV ст. обладунок принципово змінюється й до початку XV ст. лицарів захищала вже пластинчата броня [338, с. 54]. Чимало істориків (М. Беннет та Дж. Бредбері, Ф. Контамін, Д. Ніколле, С. Жарков) традиційно вважають лицарські турніри першочерговою причиною вдосконалення захисного озброєння кінноти, яке виявилось в додаванні кованих елементів до кольчужних деталей обладунків. А це, зрештою, призвело до виникнення суцільнометалевих лат [54, с. 116]. М. Беннет та Дж. Бредбері також стверджують, що іншою “причиною їхньої появи стало як зростання ролі піхоти – “меншого народця”, так і певний відхід від “лицарських” правил ведення військових сутичок, відтак кавалерія стала більш вразливою” [54, с. 127].

Упродовж Столітньої війни відбулися суттєві зміни і в наступальному озброєнні. Коли в мистецтві виготовлення обладунків кольчужне полотно поступилося місцем металевим пластинам, стало необхідно аналогічно змінити призначення і форму клинків мечів (про це більш докладно у Е. Окшотта [152, с. 346–347]). Проти жорсткої, ковзкої поверхні лат легкі і пласкі леза, призначені для завдання ріжучих і рублених ударів, практично були безпорадні. Вони застаріли, оскільки навіть найважчі з можливих ударів відстрибували, а при колотому ударі меч просто гнувся і зісковзував, не пробивши металу. Таким чином, як зауважує Е. Окшотт, “приблизно з середини XIV ст. мода на клинки змінилася так само різко, як і мода на броню” [152, с. 347].

Після 1350 р., коли повсюдно почали користуватися пластинчастими обладунками, клинки мечів призначали виключно для колотих ударів; це

були дуже тонкі, але набагато жорсткіші й гостроконечні вироби, більш подібні на важкі і загострені смуги сталі, здатні, за свідченням французького хроніста Ж. Фруассара, “пройти прямо крізь пластини” [475, с. 478] мінімум в двох місцях обладунків [152, с. 348].

Як зазначають російські дослідники К. Жуков і Д. Коровкін, загалом період кінця XIV – початку XV ст. визначається в історіографії як час остаточного оформлення образу повного латного обладунку. З цього часу практично щороку вносилися зміни в захисне і наступальне озброєння; виробилася “особлива мода на лицарські обладунки” [80, с. 12]. Зауважимо, що більшість західноєвропейських надмогильних лицарських пам’ятників першої половини XV ст. демонструють обладунки в їхньому “чистому вигляді” [80, с. 13].

Сукупна вага обладунку сягала 45 кг, однак як з ентузіазмом зауважує російський історик В. Шпаковський, “розподілялася вона настільки рівномірно, що тренований чоловік міг в ній не лише битися верхи на коні, але й бігати і стрибати”. Цей же автор зазначає, що “з часом обладунків став не стільки способом особистого захисту, скільки предметом розкошу й показником особистого багатства” [218, с. 74–75].

Більш слушною тут буде думка Дж. Денісона, котрий писав, що “лицарі, бажаючи довести невразливість свого озброєння до вищого ступеня, врешті-решт зробили його настільки важким, що самé його носіння доводило до крайньої втоми; доходило навіть до того, що лицар, впавши з коня, не міг без сторонньої допомоги встати на ноги, і йому, щоб не задихнутися, доводилося знімати шолом”. “Ймовірно, продовжує далі дослідник, –приблизно до цього часу відноситься вислів одного німецького імператора: “захисне озброєння хоча й захищає лицаря, але все ж заважає йому завдати шкоди супротивнику” [71, с. 63].

У цілому ж посилення обладунку призвело до послаблення можливості кінного маневру, що було неодноразово доведено в ході битв XV ст.

Оскільки важке захисне озброєння коштувало дорого, воно й надалі залишалося прерогативою феодалного лицарського стану. У той же час основу війська дедалі частіше почало становити міське ополчення, а також найманці-професіонали з простонароддя. Відтак обладунок віджив своє і з військово-тактичних, і з економічних та політичних міркувань.

У цьому контексті Б.Норман справедливо докоряє хроністу Ж. Фруасару за те, що “прославляючи героїв з дворянства та їхні лицарські чесноти, він вочевидь не помічав, як низько лицарство опустилося порівняно з ідеалом” [150, с. 267].

4.3. Лук і арбалет – порівняльний аналіз ефективності

Історіографія проблеми співвідношення, застосування та бойових властивостей, переваг і недоліків двох основних стрілецьких (довогнепальних) гатунків середньовічної зброї – лука та арбалета*, причетних до визначення напрямків змін у тактиці та стратегії ведення битв у XIV–XV ст., має певні традиції.

У 60-х роках в цьому напрямку працювали, вивчаючи бойові властивості середньовічних луків, чеські дослідники Л. Гадаш та І. Віскочіл [57]. Тоді ж росіянин А. Медведєв проаналізував у одній із своїх статей еволюцію ручної металюної зброї у VIII–XIV ст. [136]. У 1980 р. побачила світ стаття англійця Р. Кайзера “Середньовічний англійський лук” [348]. У 2001–2002 рр. історіографію проблеми доповнили праці польських дослідників Р. Прондзинського “Розповіді про лучництво” [401] та Я. Янковського – “Лук. Дерев’яний середньовічний лук” [345].

Примітка.

Арбалет (фр. *arbalète* від лат. *Arcaballista* ← “*arcus*” – дуга і “*ballisto*” – кидати), або самостріл, балестра, стріломет – вид металюної холодної зброї, механічний лук.

Сучасну англійську історіографію репрезентують праці Д. Фазерстона “Лучники Англії” (Лондон, 2003) [306], Р. Харді “Лук: соціальна та військова історія” (Лондон, 2006) [331], Х. Соара – “Крива дуга: Історія лука” (Ярдлі, 2009) [432]. Зокрема Р.Харді є відомим в Англії та далеко за її межами військовим істориком та експертом з середньовічного лука. Традиційно докладно зупиняючись на перемогах англійських лучників у основних битвах Столітньої війни, він аналізує систему їхнього вишколу та побут.

Французька дослідниця В. Сердон* у своїй відомій праці “Диявольська зброя: лук і арбалет у середні віки” (Ренн, 2005) [418] окрім власне порівняльного опису історії лука та арбалета, аналізує соціально-економічні явища, зокрема статус лучників, ремісників з виготовлення стрілецької зброї та її компонентів, їх місце в середньовічному суспільстві, способи постачання нею армії і гарнізонів. Відтак ця зброя розглядається нею не тільки як вектор передових технологій в сфері виробництва, а й як суспільний чинник.

У російській історіографії на сьогодні провідним фахівцем з вивчення історії лука та арбалета вважається Ю. Шокарев завдяки його ґрунтовній монографії “Луки і арбалети” (Москва, 2001) [217]. Свого часу в окремій статті історії лука торкався і Б. Агапов [1, с. 5–22].

Як зазначає В. Сердон, у 1139 р., папа під страхом анафем засудив арбалет як смертельну (*Artem mortiferam*) – “богопротивну” (*Deo odibilem*) зброю. Незважаючи на цю заборону, арбалет став широко використовуватися, ставши одним з основних нововведень у військовій тактиці порівняно з античним періодом. Саме арбалет, на думку дослідника, “взяв безпосередню участь у появі найманої піхоти як військової сили” [418, с. 137–138]. Хоча на театрі бойових дій вже давно домінували лицарі

Примітка.

Валері Сердон – доктор середньовічної археології університету м. Ренна (Франція) та член Міжвузівського Центру історії та середньовічної археології в Ліоні. Археолог і фахівець зброї з великим досвідом, учасниця багатьох національних та міжнародних археологічних розкопок у Європі, на Близькому Сході та в Азії.

як елітне воїнство, ця зброя поступово почала відігравати ключову стратегічну роль на полі бою і в обороні укріплених пунктів.

Перевагу арбалету перед луком у французькому війську почали віддавати здавна. Так, ще французький король Філіп II Август (1180–1223) створив у своїй армії перші кінні і піші загони арбалетників. Про популярність цієї зброї у французькій армії свідчить також існування звання “гранметра арбалетних стрільців”, котрий за рангом перебував лише на сходинку нижче за Маршала Франції Ця посада була затверджена у 1230 р. і безперервно існувала до 1534 р. [217, с. 56].

У XIV–XV ст. генуезькі наймані арбалетники безперечно вважалися кращими у Європі і їх охоче наймали французькі королі. Жіль Волопас у своїй “Книзі опису країн” (60-ті роки XV ст.) у французьких землях називає мешканців герцогства Гієнь “відважними і легкими на підйом добрими воїнами, з-поміж яких всі простолюдини – арбалетники”. Він же ж далі додає: також і “у Верхній Німеччині добрі арбалетники, кінні й піші, і стріляють вони з арбалетів, зроблених з рогів і жил, арбалетів добрих, надійних і міцних, бо не ламаються” [104, с. 141].

Ю. Шокарєв акцентує на тому, що у Англії ж поява загонів найманих арбалетників викликала суспільний осуд і несприйняття через їх поведінку. Одне з рішень “зразкового” англійського парламенту часів Едуарда I (1272–1307) навіть зобов’язувало короля “вигнати з королівства всіх чужоземних лицарів, арбалетників, їх помічників та найманців” [217, с. 56]. В. Кисельов просто констатує факт виходу з ужитку арбалета з початку XIV ст. й застосування його англійцями лише при облозі фортець [111, с. 4].

Натомість у 1280 р. Едуард I створив перші спеціальні загони лучників і помітно вдосконалив їх тактику, яка до цього полягала у стрільбі із засідки. Він успішно впровадив масовану залпову стрільбу [196, с. 116].

Бачимо, що комплектування англійського війська вже з кінця XIII ст. переходить на суто національну основу, а арбалет є у ньому непопулярною

зброєю, яку витісняє англійський довгий лук. Ще до початку Столітньої війни Едуард III довів ефективність загонів лучників у війні з Шотландією (1331–1333 рр.). Показовим є той факт, що у 8-митисячній армії Генріха V Ланкастера служило лише 38 арбалетників [217, с. 57].

Якщо у французькому війську арбалетники здебільшого були генуезцями, то лучники – здебільшого шотландцями (і лише частково італійцями). Луки мали на озброєнні й шотландські дворяни, що склали гвардію французького короля та могли діяти в бою і як легка, і як важка кавалерія [89, с. 99]. Однак, на відміну від англійської армії, відсотково кількість лучників була незначною.

Дж. Денісон вказує на важливу обставину – у Франції лучниками ставали й юнаки шляхетного походження, які бажали потрапити в зброєносці і зараховувалися для цього до свити лицаря. Вони були легко озброєні, носили каску і залізні рукавиці, іноді для бою спішувалися, причому передавали коней пажам. Кінні лучники склали легку кінноту, однак у Франції така кіннота стріляла переважно з арбалетів, тому Дж. Денісон пропонує вважати їх швидше “кінними арбалетниками”. Зазвичай вони шикувалися позаду зброєносців, але дуже часто розпочинали бій у розсипному строю, попереду бойового порядку; у разі серйозного натиску на них ворога, якому вони не могли чинити належний опір, або, навпаки, коли вони помічали деякий безлад у діях противника, вони відходили назад повз фланги лицарів і залишали останнім вільне поле для дії. Іноді вони продовжували бій на флангах і завжди використовувалися для переслідування розбитого противника [71, с. 60].

Коли ж англійський довгий лук виявив себе як грізна зброя і завдяки пішому строю забезпечив перевагу англійців над французами у основних битвах Столітньої війни, сталися відчутні зміни у ставленні до лука й з боку французів. Х. Соар зазначає з цього приводу: “кінного важкого, неповороткого лицаря зрештою переміг саме піший лучник” [423, с. 21].

Ефективність англійських довгих луків довела неконкурентоспроможність арбалетів. Це, очевидно, незабаром і призвело до поширення застосування пішого строю. Почали спішуватися й лицарі, особливо після битви при Кресі (1346 р.).

Х. Соар у зазначає, що “причина поразок французької армії полягала, насамперед, у тому, що на початок Столітньої війни у Франції вже давно зникли військові загони стрільців з лука, де навіть не припускали можливість їх використання як певної військової концепції, тим більше, що функцію обстрілу позицій ворога там виконували переважно генуезькі наймані арбалетники” [423, с. 12]. “Однак, – додає далі він, – ефективність та слава, якої зажив довгий англійський лук на полях битв Столітньої війни, ще на понад століття зробить його вирішальним чинником континентальних битв” [423, с. 133–134].

Витоки довгого лука, що став найбільш відомим протягом Столітньої війни, лежать в стародавніх зразках валлійських майстрів. Х. Соар також називає “харизматичним протистояння лука з ручною холодною зброєю на першому етапі Столітньої війни і з вогнепальною наприкінці XV ст.”. Більше того, автор стверджує, що “саме лук певною мірою сформував англійський національний характер” [423, с. 232]. Це підтверджує й вже згадуваний хроніст Жиль Волопас, говорячи про англійців як народ, що “є добрими лучниками і всі є воїнами. Люди народу цього жорстокі і кровожерні; і самі вони здатні воювати у своїй країні один з одним, битви великі влаштовують, і така властивість цього королівства, що воюють вони зі всіма іншими на суші і на морі, і все, що здобувають у чужих країнах, з’являючись туди, відсилають у своє королівство і тим воно багате” [104, с. 141].

Англійський лук в ідеалі мав мати довжину, рівну зросту стрільця, яку персонально підганяли методом вимірювання відстані між кінцівками лучника, що при правильній тілобудові була пропорційною зросту людини [196, с. 118]. Англійські лучники при Кресі (1346 р.) мали по 2 пучки стріл

(48 штук). Стріли носили в колчані чи заткнувши за пояс. Зайнявши позицію, стрілець втикав частину стріл у землю перед собою, щоб швидко і ефективно можна було заряджати наступну [306, с. 32–33].

При Кресі англійський довгий лук вже був значно потужніший, ніж валлійський лук з в'яза зразка XIII ст. Відповідно такий лук мав на 25 % більше кінетичної енергії, ніж його попередник. Очевидно, що саме це посилення дозволяло пробивати лати супротивника. А цього не могли добитися у Хрестових походах навіть мусульманські стрільці з сильними складнокомпонентними короткими луками наприкінці XII ст. [444, с. 175]. Звичайно збільшення потужності луків вимагало дуже сильних лучників [244, с. 199; 264, с. 148, 157].

Вже з часів перших Плантагенетів стрільба з лука вважалася в Англії цілком законною розвагою та спортом дорослих чоловіків. Елемент змагання суттєво підіймав загальний рівень стандартів. Лучник не був загнаним селянином, а впевненим господарем і ремісником, що знав собі ціну, – зазначає К. Бартлетт [250, с. 11].

Дж. Денісон також вважав англійських лучників “без жодного сумніву найкращою піхотою XIV ст.”, оскільки це були англійські вільні землевласники, чудово навчені стрільбі з лука. Начальниками у них були дворяни, котрі аж ніяк не вважали командування піхотою за безчестя, і сам король багато дбав про організацію цієї піхоти. Вони постійно навчалися стрільбі з лука, спочатку з обов'язку, а потім це стало однією з улюблених народних розваг. Майже кожне село мало свої стрільбища, і спритність лучників вражала: вони вільно випускали до 12 стріл за хвилину, і багато хто з-поміж них міг другою стрілою влучити у випущену перед тим у мішень [71, с. 77].

Схожі тези знаходимо й у Дж. Гілмартіна, котрий акцентує на тому, що в Англії лучників набирали здебільшого з заможних селян – йоменів, котрі отримали добрий вишкіл за роки регулярних війн англійців проти

шотландців і валлійців. Причому лучники з Чешіру вважалися кращими в королівстві [330, с. 151]. На його думку, фінансово стабільний і добре екіпірований англійський лучник на початку XV ст. міг сам забезпечити себе необхідною зброєю і обладунком: луком, стрілами, мечем, бацинетом, і навіть бригантиною. Однак вартість екіпірування англійського лучника становила лише 1/40 середньої вартості обладунку англійського лицаря [444, с. 273].

Показово, що ще у 70-х роках XV ст. англійський політичний діяч та мислитель Дж. Фортеск'є (бл. 1394 – бл. 1476) писав у своєму трактаті “Про управління Англією” (“The governance of England”): “Могутність Англійського королівства значною мірою спирається на вільних лучників, котрі не є багатими людьми. І якщо б лучники стали ще біднішими, то вони не мали б можливості купувати луки, стріли, шкіряні панцирі та інше оборонне озброєння, за допомогою якого вони могли б протистояти нападникам на нас – ворогам, які можуть з'явитися з будь-якої сторони, оскільки наша країна – острів, і оскільки ми не можемо розраховувати на допомогу з боку будь-якого іншого королівства. Тому вони (лучники. – *М.К.*) не тільки повинні мати озброєння, про яке говорилося вище, але також повинні багато вправлятися у стрільбі з лука” [473]. Автор наводить на думку про те, що запорукою якісного комплектування англійського війська найманими стрільцями з лука є стабільність і добробут громад, які не повинні піддаватися надмірним утискам з боку держави, й доводитися до зубожіння, що прямо впливає на боєздатність армії.

Схожу думку висловлював і Дж. Денісон, вважаючи, що саме особиста свобода і самостійність англійських землевласників робили з них безстрашних і впевнених у собі лучників. Ці риси військового англійського дворянства намагалося всіляко в них підтримувати і зміцнювати, поводячись з ними як з військовими побратимами і нерідко злязачи в розпалі бою з коней, щоб битися пліч-о-пліч з ними у піших лавах, чим

доводили на практиці свою повагу до подібного способу битви. Натомість французьке дворянство поводитися з власною піхотою дуже суворо, всіляко утискаючи і принижуючи її в таборі і не щадячи в бою [71, с. 77–78]. При цьому сам він далі зауважує, що злагодженість дій англійської кінноти та піхоти базувалася на досвіді й врахуванні помилок їхніх супротивників. Так у битві при Халідон-Хіллі поблизу Бервіка (1333 р.) шотландська кіннота спішилася і атакувала в пішому строю, але так була мужньо зустрінута військом Едуарда III і сильно обстріляна лучниками, чим була доведена до цілковитого безладу і розбита вщент [71, с. 80]. Те ж сталося у 1332 р. при Дапплін-Мурі, коли шотландські солдати були розчавлені у натовпі після паніки й намагання сховатися від граду англійських стріл [264, с. 159].

Вперше англійці показали французам ефективність своїх лучних підрозділів у 1342 р. в битві при Морле (а не при Кресі чотирма роками згодом, як це загальноприйнято в історіографії), показавши наочно самогубність лобової атаки кінноти проти позицій, посилених численними загонами лучників. У ході битви англійська армія розташувалась на пагорбі на окраїні лісу. Передову лінію посилили вовчими ямами. Французька кіннота спільно з генуезцями спробувала атакувати, але потрапила під англійські стріли і зазнала важких втрат. Лише відступ з позицій врятував тоді французів від цілковитого розгрому [250, с. 41].

К. Роджерс зауважує, в англійському війську також були загони кінних стрільців, які їздили з місця на місце, але завжди билися пішки, так як вони не мали відповідної підготовки стрільби з коня на скаку (як наприклад кочові народи Азії), тому були швидше піхотою, ніж допоміжною кавалерією. В Англії кінь лучника коштував принаймні в десять разів менше, ніж бойовий кінь лицаря [406, с. 245].

Нові успіхи піхоти у Західній Європі також мали ряд характерних обставин. Т. Ньюарк додає до цього, що лучники перемогами при Кресі, Пуатьє та Азенкурі на практиці довели свою необхідність як важливого

компонента англійської армії [89, с. 94; 437, с. 216]. Опосередковано цю тезу підтверджує й той факт, що французи насамперед відрубували полоненим англійським лучникам вказівний і середній пальці, таким чином залишаючи їм життя, але назавжди виводячи з ладу як професійних стрільців [250, с. 47].

Все ж їхня кількість постійно зростала. За свідченнями хроніста Ж. Фруассара, англійське військо в 1386 р. налічувало 10 тис. кінноти і 100 тис. лучників. Він же стверджував, що у 1394 р. англійський король вторгся до Ірландії з 4 тис. лицарів і зброєносців і 30 тис. лучників; при цьому їм усім щотижня видавали платню, якою вони були цілком задоволені [71, с. 68]. Якщо навіть врахувати часткову схильність Фруассара до перебільшень, то все одно бачимо значне зростання кількості вільних англійських лучників порівняно з 1346–1356 рр.

У цей же час французький король Карл VI (1380–1422) надалі недооцінював роль лука, наділяючи арбалетників додатковими правами та привілеями, однак вже за наказом його наступника Карла VII (1422–1461) у Франції з 1448 р. також були створені загони “вільних лучників”. Саме Карл VII наказав саджати в Нормандії на всіх міських площах тисові дерева, деревина з яких (як і з ясеня) була найкращим матеріалом для виготовлення луків і арбалетних дуг [217, с. 69].

Цей регулярний піхотний контингент поповнювався шляхом примусового набору – по одній людині з кожних 80 господарств [217, с. 62–63]. Також кожен церковний прихід мав виставити і утримувати одного лучника (*elu*), якого обирали королівські офіцери серед кращих стрільців з лука. Такі лучники отримували шоломи, бригантини, мечі й кинджали та збиралися по неділях й святах для навчань і стрільби з лука в повному озброєнні. Вони були звільнені від усіх податків і отримували від своїх парафій, поки перебували на платні, по 4 франки на місяць. Це, на

думку Дж. Денісона, було не постійне військо, а швидше організована міліція [71, с. 70].

Людовик XI довів кількість “вільних лучників” до 16 тис. чол. і поділив їх на 4 корпуси по 4 тис. в кожному, а кожен корпус – на 8 рот по 500 чол. Дж. Денісон вважає, що хоча “вільні лучники” поодинці були добре навчені стрільбі з лука, однак за відсутності практики абсолютно не звикли до організованих дій, без будь-якого внутрішнього зв'язку, тому під час бойових дій особливої користі від них не було. Через це французькі королі знову стали звертатися до чужоземних найманців. Людовик XI, розформувавши у 1480 р. загони “вільних лучників”, першим звернувся до швейцарців і набрав на службу до 10 тис. швейцарської піхоти і значне число німецьких ландскнехтів [71, с. 71].

Тут слід зазначити, що створення “лучних” підрозділів у XV ст. було запізним, бо лук все ж поступово втрачав позиції у конкуренції з вогнепальною зброєю. Ю. Шокарев вважає, що саме з цих міркувань Людовик XI розформував такі військові з'єднання [217, с. 121]. Однак Ф. та Л. Функени наводять цитату з тогочасної “Хроніки” Жувенала де Урсіна, котрий прямо вказує на те, що “зрештою французькі лучники стали настільки досконалыми у стрільбі, що навіть почали перевершувати англійських стрільців, і у своїй масі стали сильнішими [тобто, небезпечнішими. – Авт.] за князів та дворян, що й змусило короля їх розпустити” [196, с. 124].

Ф. Контамін, не деталізуючи причини, також констатує, що французам, незважаючи на численні спроби, так і не вдалося створити кваліфіковані загони лучників [281, с. 217]. Причину цього Ф. та Л. Функени вбачають у значному відсотку в загонах лучників найманців, з-поміж яких було чимало італійців (котрих зневажливо називали “утриманцями”), бо бойовими якостями вони значно поступалися англійцям, і навіть брабантцям [196, с. 124].

Спочатку обов'язковим озброєнням вільних лучників були луки або арбалети, але згодом їх озброєння стало найрізноманітнішим (списи, алебарди, кулеврини). Можливо саме тому ще наприкінці XV ст. Ф. де Коммін називав “вільними лучниками” піхотинців взагалі, оскільки вони були звільнені від сплати податків. Він також стверджував, що “найважливіша річ у світі, для битви, це лучники” [484, с. 16]. Описуючи лучників у бургундській армії в битві при Монлері (1465 р.), він цікаво розмірковував: “на мою думку лучники є вирішальною силою, але коли їх багато, бо коли ж їх мало – вони нічого не варті; але їм не можна давати доброго спорядження, щоб не боялися втратити своїх коней чи ще щось; для цієї служби люди, які нічого не бачили в житті є більш цінними, ніж досвідчені, такої ж думки притримуються і англійці – цвіт лучників світу” [484, с. 16–17].

Стосовно кількісних показників, то згаданий вище М. О'Браєн стверджує, що при Азенкурі (1415 р.) армія Генріха V налічувала 6 тис. воїнів (з яких 5 тис. були лучниками!). Він також визначає кількість французького війська при Азенкурі – близько 30 тис. кінноти та піхоти [437, с. 217].

Ф. та Л. Функени говорять про 6 тис. лучників при Азенкурі [196, с. 120]. За їхніми підрахунками одночасний щодванадцятисекундний постріл дозволяв протягом хвилини (у середньому 5 пострілів на хвилину) випустити в ворога близько 30 тис. стріл, відповідно за 5 хвилин можна було випустити до 150 тис. стріл, що могло зупинити найбільш відчайдушного противника [196, с. 120].

Стосовно потужності та ефективності зони обстрілу в історіографії побутують доволі полярні думки. Наприклад, Т. Ньюарк, вважаючи достатньою для арбалета відстань у 200 м і мінімальну пробивну силу, починаючи з 45-ти метрів, стверджує, що легкий арбалет міг робити 8 пострілів за хвилину (а важча його модель – лише 2), тоді як лук – 12–20 пострілів за

хвилину [89, с. 98]. Це є частковим перебільшенням. Дж. Бредбері зазначає, що “хороший лучник випускав до 15-ти стріл за хвилину, а якщо його швидкострільність була нижчою за 10 пострілів на хвилину, то його просто не брали на службу” [264, с. 164].

Натомість Ф. та Л. Функени вважають “пробивною” для лат відстань у 60–100 метрів (при прямій стрільбі з арбалета) [196, с. 130]. Вони ж визначають пробивну здатність лука як 100 метрів, а також вказують на 6 прицільних пострілів англійського лучника за хвилину на оптимальній дистанції 200 ярдів (183 м), хоча стріла легко досягала й 400 ярдів. Останні показники були доведені експериментально ще у 20-х роках ХХ ст. американським істориком і лучником одночасно – С. Попом, котрий встигав випустити з експериментальної моделі англійського лука сім стріл, поки перша досягала мети [196, с. 120–124].

Ю. Шокарев також застерігає від стереотипів, які склалися в історіографії ще з кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли відомий німецький історик-зброєзнавець Э. Ленц вперше заявив, що арбалетна стріла (болт) пробивала нагрудник пластинчатого обладунка з відстані 100–125 кроків, а кольчугу з відстані у 300 кроків. Надалі в історіографії почали писати “не лише пробивав, а й наскрізь пронизував” [217, с. 121].

Однак це питання насправді набагато складніше, оскільки слід знати, який саме арбалет і з якою потужністю для цього був потрібен. Якщо взяти до уваги той факт, що захисний обладунок також постійно еволюціонував в бік посилення захисних властивостей і нарощування броні (внаслідок появи дворучних мечів, кончарів, естоків; кинджалів для пробивання лат – панцербрехерів і стилетів) то потрібен був й якісно новий тип арбалета. Ним у ХІV ст. став арбалет зі сталлюю дугою та потужним натяжним механізмом – рейково-редукторним коловоротом. Однак, коли з’являється з початку ХVІ ст. суцільнометалевий обладунок, арбалет виходить з ужитку.

Однак поспішно було б робити з цього висновок про те, що еволюція обладунка взяла гору.

Перевагами арбалета над луком були простота його застосування, оскільки прицільна стрільба не вимагала багаторічного вишколу, а також значно менші фізичні зусилля при стрільбі. Тому у середньовічних хроніках арбалет часто фігурує як “віроломна зброя, що дозволяє останньому боягузові вразити хоробрішого з лицарів”. До того ж арбалет зручний при тривалому вичікуванні у засідці, оскільки стріла перебуває в механічно зафіксованому положенні, тоді як лучник міг втримати тятиву достатньо натягнутою лише декілька секунд [196, с. 128–130].

Але за рештою тактико-стратегічних показників арбалет значно поступався лукові, насамперед, у швидкості заряджання і швидкострільності. Французький бойовий арбалет XIV ст. з коловоротним механізмом, що зберігається у колекції музею Військової академії США, має довжину станини 101 см і довжину арбалетної дуги – 107 см; він вважається “середнім”, оскільки відомі гатунки, які мають довжину станини 165 см і довжину дуги близько 150 см [217, с. 115].

Стрілець з арбалета з коловоротним механізмом натягу мав бути дуже уважним при заряджанні, щоб не заплутати ремені і правильно закріпити коробку з руків'ями на кінці прикладу, а це вимагало додаткових зусиль і часу. До того ж арбалетник був беззахисним на полі бою, тому вже з XIV ст. виникла практика загонів прикриття – павезьєрів (зауважимо, що це лише збільшувало кількість допоміжних піхотних підрозділів) [390, с. 34]. Павези – довгі щити з дерев'яних дощок, оббитих залізними смугами і яскраво розфарбованих. Захисне спорядження ж самого арбалетника складалося з каски і шкіряного колета з залізними пластинами або бригантини [390, с. 37].

При Кресі (1346 р.) генуезькі арбалетники несли на собі до 40 кг ваги, включаючи сам арбалет, військове спорядження і часто сам щит. Тому після

30-ти кілометрового маршу сили арбалетників були просто вичерпані [196, с. 130]. Недоліки стратегічного плану виявлялися також, коли арбалетники шикувалися декількома лініями для фронтальної стрільби, причому одночасна стрільба була неможливою й небезпечною. Тому перша лінія, зробивши постріл, розсувалася й поступалася позицією наступній, а це в умовах бойових дій призводило до втрати часу. Лучники ж могли робити постріли одночасно необмеженою кількістю ліній. Саме ця обставина дозволяла їм швидко нейтралізувати бойову активність арбалетників. До того ж арбалетники, що традиційно вступали у бій першими, ставали на заваді важкій кінноті і при несвоєчасному ретируванні потрапляли під копита коней своїх же лицарів. Так було при Куртре (1302 р.), Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.) [217, с. 59].

Однак при вдалій взаємодії з іншими загонами піхоти (пкінерами) загони швейцарських арбалетників внесли вагомий вклад у перемогу над лицарським австрійським військом при Земпаху (1386 р.) у війні за незалежність Швейцарії. Як піші допоміжні підрозділи їх у XIV–XV ст. використовували королі Угорщини та Польщі. У війську угорського короля Людовика Анжуйського (1342–1382) вони навіть стали елітним підрозділом висококваліфікованих професійних воїнів, а за Матіяша Хуньяді (1458–1490) їх кількість в угорському війську сягнула 4 тис. [217, с. 60–61].

Однак останній факт Ю. Шокареєв пояснює слабкістю та недорозвинутістю у регіоні перших зразків ручної вогнепальної зброї.

У Гуситських війнах (1419–1434 рр.) арбалет також виявив свої переваги. Відомі гуситські “вагенбурги” – імпровізовані польові фортеці з підвод утворювали щільнозімкнене кільце. За тактики оборони на перший план виходила влучність, а не швидкострільність чи масовість покриття певної площі стрілами за певний проміжок часу. Парадоксально, але саме війни з гуситами та ефективність арбалетів змусили німецькі територіальні князівства, а також австрійських герцогів, вводити загони арбалетників.

Так, з кожних 20-ти воїнів пішого австрійського муніципального ополчення 3 були озброєні рушницями, 8 – арбалетами, по 4 – списами і ціпами [217, с. 61].

Уся друга половина XV ст. ефективного застосування арбалетів поряд з ручною вогнепальною зброєю. Так, наприклад, зберігся опис міланським послом військового загону м. Цюріха (1490 р.). “Попереду йшли 12 кінних арбалетників, вибраних з кращих дворян, за ними рота довгих пік (пікінери) кількістю понад 500, за ними 200 стрільців з рушницями і 200 алебардників, за якими слідували 400 арбалетників, що були синами дворян з різних міст Швейцарії” [217, с. 61]. “Усе XV століття, – значає Ю.Шокарєв, – арбалети і примітивні рушниці (ручниці) існували паралельно і через недосконалість останніх було незрозуміло, якій саме зброї належить майбутнє”. Лише з XVI ст., з винайденням мушкетів, арбалет поступився своїми позиціями, а вже з середини XVI ст. від арбалетів відмовилися більшість європейських держав [217, с. 61–62].

Ф. та Л. Функени вважають, що “саме лук започаткував занепад важкої кавалерії, а згодом вже поява і поширення вогнепальної зброї пробрили лицарству смертну годину” [196, с. 126].

Отже, лук та арбалет відіграли одну з ключових ролей у зміні тактики та стратегії ведення середньовічної війни. Будучи в основному піхотними з'єднаннями стрільців, вони різко піднесли значення піхоти, а в силу специфіки вишколу й високої майстерності стали прототипом перших професійних найманих воїнів.

4.4. Еволюція вогнепальної зброї

Сучасну історіографію питання проаналізував у одній із своїх статей Ю.Борискін [44, с. 73–81].

Дослідження етапів винайдення, застосування та вдосконалення вогнепальної артилерії* має давні традиції і є особливою галуззю в історії світового військового мистецтва. На зламі XIX–XX ст. проблематикою займалися німецькі історики – М. Деккер [68], Г. Міллер [141], росіянин А. Нілус [149]. У 1941 р. у СРСР була опублікована відома на Заході праця французького генерала Ж. Ерра, учасника Першої Світової війни [76]. У “радянський час” дослідження продовжили – М. Павленко [157], Г. Четверухін [213], А. Аргенич [2], П. Червонний [210], В. Надін, І. Скорик, В. Шегерян [147]. На сьогодні у Росії проблему досліджують В. Маркевич [135] та І. Прочко [170].

У західноєвропейській історіографії цими ж питаннями займалися: англійці У. Карман [97], О. Хогг [207], італієць К. Чіппола [214].

Витоки цієї проблеми власне й знаходимо у Столітній війні. Не вдаючись у деталі невирішеної досі суперечки щодо першості винайдення порохової вогнепальної зброї**, зауважимо лише, що Західна Європа з такою зброєю ознайомилася вперше завдяки маврам Піренейського півострова на рубежі XIII–XIV ст. [104, с. 155–156]. Іспанцям, що вели безперервну боротьбу з маврами, першим вдалося опанувати практичне застосування вогнепальних гармат. Так, у 1308–1310 рр. король Арагону Фердинанд IV (1303–1312) використовував гармати при захопленні Гібралтару. Через іспанців отримали змогу ознайомитися з артилерією і французи та англійці. Джерелами в Англії її використання підтверджене у 1326 р. [104, с. 221–225], а у Франції у 1338 р., при облозі міста Пюї-Гіпона [108, с. 157]. Також широко описаним в історіографії є факт, згідно з яким у 1340 р. два лицарі – Де Карділак і Де Б’ель отримали від майстра

Примітки:

1. Власне термін “артилерія” у дослівному перекладі з італійської (*arte de tirare*) і означає “мистецтво стрільби”. У старофранцузькій (*artillerier*) означало “приготовляти, споряджати”.
2. Докладну характеристику основних суперечок і протиріч довкола цієї проблеми див.: [214, с. 9–14, 141–151].

арбалетників міста Камбре “десять гармат, п’ять з них з чавуну (суцільноливарних. – *Авт.*) і п’ять із заліза (із смуг, зварених повздовжно і скріплених залізними обручами. – *Авт.*), які виготовлені означеним майстром і призначені для охорони і захисту міста Камбре” [49, с. 161]. До 1360 р. взагалі не існувало класифікації типів такої зброї, яка фігурувала у джерелах під загальною назвою “вогняні машини”. У Франції з 1360 р. за середніми та великими зразками закріпилася назва “бомбарди”, а за малими – “бомбарделли” [151, с. 226], у Англії залишалася первісна назва – “каннон” (від грецьк. “канун” – труба, або від фран. “кан” – торстина) [54, с. 217].

Доволі поширеною є в історіографії думка про те, що перші гармати були недосконалими – їх клали на тверду основу і наводили в бік ворога; маленькі прив’язували до дерев’яного ложа з можливістю регулювання кута наведення (колісні лафети не були ще відомі). Порох засипали через отвір дула, згодом забивали дерев’яний пиж і лише тоді ядро або більш-менш круглий камінь. У XIV ст. ядра були кам’яними, металевими, свинцевими й мідними. Порох, що був низької якості (гранульований зернистий порох був винайдений лише у другій половині XV ст.) підпалювали через запальний отвір фітилем [54, с. 217].

Сучасний англійський історик О. Хогг, влучно підмічає з цього приводу, що “в Середні віки ніщо не завойовувало свої позиції повільніше, ніж гармата” [207, с. 213]. Т. Ньюарк говорить, що гармати почали постійно використовувати у баталіях лише з початку XV ст. [89, с. 118]. Російський дослідник К.С. Носов пояснює це тим, що “ефективність вогнепальної зброї початково була вкрай низькою; її вплив пояснюється головним чином психологічним ефектом, так як страшний гуркіт, яким супроводжувалися постріли, лякав і людей, і коней”. “Остані під вогнем бомбард лякалися пострілів і скидали лицарів на землю, тому ті змушені були спішуватися” [151, с. 225].

Однак відомий французький історик, проф. Ф. де Контамін, справедливо зауважує, що при цьому “сучасники швидко усвідомили, наскільки серйозно змінила військове мистецтво поява артилерії” [104, с. 155].

У джерелах початкового періоду Столітньої війни згадуються ріболди або рібодекіни – багатоствольні дрібнокаліберні, скріплені на колісній платформі, вогнепальні пристрої. При їх заряджанні спеціальна обслуга, що перебувала попереду, піднімала вгору щити. Іноді з колісного “візка війни” (інша джерельна назва рібодекіна) стирчало декілька списів, що утруднювали доступ до гармат. Французький хроніст Фруассар (1338–1410) пояснював, що “рібо” це “3 або 4 гармати, скріплені разом” – невеликі гарматні стовбури в ряд на дво – або чотириколісній платформі (возику), з прикріпленим щитом (павезою) для захисту артилеристів. К. Носов називає їх “першими зразками мобільної вогнепальної артилерії” [151, с. 228].

Рібодекіни були ефективні лише при ураженні строю противника, обороні воріт та захисті проломів у стінах. Вперше з’явившись у 1339 р., вони до середини XIV ст. стали найбільш поширеним типом зброї. Загальновідомим є факт, що англійський король Едуард III 1 лютого 1345 р. наказав хранителю Королівського арсеналу Роберту Мілденхоллу “відремонтувати й відправити за море всі гармати” [207, с. 214], й згодом “забрав з Тауера 100 рібодекінів” [151, с. 229]. У королівському указі від 4 березня 1346 р. йшлося про те, що “гармати з ядрами мають бути відремонтовані і відправлені на кораблі разом з порохом для них; 10 гармат з держакми, 5 бочок пороху, 6 свинцевих заготовок, 100 великих свинцевих ядер для тих же гармат” [207, с. 215].

Англійські історики М. Беннет, Дж. Бредбері (та ін.) у колективній монографії “Війни і битви Середньовіччя. 500–1500”, маючи на увазі останній з вищевказаних фактів, стверджують, що принаймні 10 гармат були вперше в європейській військовій практиці використані при облозі м.

Кале (1346–1347 рр.). Однак, як відомо, французький гарнізон міста під командуванням Жана де Вієнна склав зброю не через гармати противника, а за відсутності харчів та допомоги ззовні [54, с. 216]. Все ж О. Хогг звертає увагу на те, що ці 10 гармат і незначна кількість ядер, а також по півбочки пороху були таки відправлені до Нормандії. Обслугу складали по 6 інженерів, зброярів та артилеристів, котрі отримували платню – 6 пенсів на добу. А це, на думку дослідника, передбачало можливість їх використання [207, с. 215].

Більшість сучасних дослідників припускають (А. Берн, М. Беннет, Дж. Бредбері, Ф. Контамін, С. Жарков, К. Носов), що замовлені Едуардом III рібодеркіни при Кресі у 1346 р., або зовсім не брали участі, або суттєво не вплинули на хід битви. Міць нового виду зброї тут ще не була використана належним чином. “Великі французькі хроніки” (XIV ст.) і хроніст Жан де Венетт (1307-1361) стверджують, що “англійці вистрілили з трьох гармат, внаслідок чого генуезькі лучники, що перебували у перших лавах, показали ворогу свої спини”, а “Хроніки” Фруассара лише констатують той факт, що “у англійців з собою було 2 з бомбард” (bonbardieaux). Щоправда у більш пізній (скороченій) редакції ним було додано: “і вони зробили два чи три постріли по генуезцях, які сильно захвилювалися, почувши гуркіт” [207, с. 217–218]. Такий прискіпливий щодо опису подій хроніст як Фруассар, не міг би пропустити й не описати настільки важливої події, як успішне застосування нової зброї, якби воно дійсно мало місце. Саме тому Ф. Контамін доволі обережно пише, що “англійці майже напевно використали порох і випустили декілька снарядів у битві при Кресі (1346 р.), ...щоб налякати генуезців” [104, с. 157, 216]. Ще більш обтічно говорить про це російський історик С. Жарков: “в деяких текстах хроніки Фруассара згадується, що англійським лучникам допомагали гармати” [79, с. 273–274].

Історіографічну суперечку фактично започаткував, незважаючи на це свідчення Фруассара, французький військовий історик Е. Віолле-ле-Дюк у

другій половині XIX ст. Він впевнено стверджував, що “англійська армія застосовувала гармати (бомбарди) вже в битві при Кресі” [49, с. 161].

У XX ст. табір як прихильників, так і противників цієї тези суттєво зріс. Саме тому О.Хогг же, розпочавши з аналізу невідомої нам статті іншого англійського військового історика А. Берна (“Гармати при Кресі”), спробував підсумувати історіографічний доробок, співставляючи його з відомими джерельними даними. Так, О. Хогг з’ясував, що свідчення про битву при Кресі (1346 р.) залишив і видатний італійський хроніст Джованні Віллани (пом. 1348), відомий своєю прискіпливістю до деталей. Він, зокрема, писав: “Едуард III мав серед своїх лучників бомбарди, які за допомоги вогню викидали невеликі залізні шари, з метою налякати й знищувати коней; вони здіймали такий гуркіт і потрясіння, що здавалися громом небесним; ними було вбито багато солдатів і коней”. В іншому місці своєї праці “Флорентійські хроніки” він додає: “генуезці перебували під постійним обстрілом лучників і гармат; наприкінці битви вся долина була вкрита тілами вбитих стрілами та ядрами” [207, с. 218].

З цього О. Хогг зробив цікавий висновок про те, що “у битві брало участь декілька гармат незначного калібру, які вели вогонь прямим наведенням, тобто слугували в основному машинами для метання ядер. Однак їх ефект був швидше психологічний, аніж фізичний, тому що в XIV ст. результат битви нерідко визначався страхом перед невідомим і несподіваним”. “Якщо при Кресі дійсно використовувалися гармати, це рівнозначно твердженню про те, що в цей період вже з’явилася польова артилерія. Це був би перший справжній приклад такого застосування гармат, адже до того вони згадувалися тільки при облогових операціях і для захисту міст і замків”, – додає дослідник [207, с. 214].

К.С. Носов, говорячи про відсутність такого роду військ як артилерія (у її сучасному розумінні), а також шукаючи причини цього явища, як на вагомий чинник вказує на те, що здебільшого майстер, котрий виготовляв

гармату, сам її й обслуговував (наводив, стріляв тощо), а “ця цивільна публіка не вирізнялася особливою хоробрістю й за щонайменшої небезпеки кидала гармату й тікала”. До того ж європейський арсенал гармат ще наприкінці XIV ст. був незначним і його в основному складали бомбарди і вєглери – гармати, з яких стріляли переважно кам’яними ядрами. Такі гармати (навіть малих калібрів) були важкими й незручними [151, с. 231].

Траплялися й гігантські зразки, хоча ще не було встановлено належної пропорційності між вагою гармати та снаряду, а також між вагою снаряду та порохового заряду. Так, наприклад, для транспортування у розібраному вигляді бомбарди “Пастушки”, що обстрілювала Орлеан під час облоги 1428–1429 рр. та зруйнувала 3 оборонні вежі міста, була задіяна значна тяглова сила: 29 коней тягнули саме жерло гармати, а 7 – задню частину – камору [197, с. 133–134]. Епізод облоги Орлеана загалом добре висвітлений у джерелах XV ст. Аналізуючи твір невідомого автора – “Історію і роздуми про облогу Орлеана” (Орлеан, 1611), у якій останній покликається на ці джерела, Е. Віолле-ле-Дюк дійшов висновку про те, що “батарея французів завдала значної шкоди англійцям” [49, с. 162–163]. Збирання гармати з окремих частин та заряджання також займали багато часу. Її швидкострільність була дуже низькою. Великі бомбарди могли зробити не більше 4-х пострілів за день. Дальність стрільби була незначною – до 700 м. [197, с. 135].

Точніше, на основі власних досліджень, відтворює артилерійські позиції англійців при облозі Орлеана 1429 р. російський історик В. Яковлев. Він стверджує, що тут вже мала місце квадратно-редутна система з округлими виступами на кутах. У кожному редуті було по 3 гармати для перехресної стрільби. Цікавою особливістю стали бліндажні дощаті амбразури, скрізь які вели вогонь по противнику [222, с. 67].

Свого часу ще Е. Віолле-ле-Дюк писав, що “на початку XV ст. юна ще артилерія рідко використовувалася в бою, однак з середини цього століття

вже набула більшого розвитку” [49, с. 161]. Примітно, що перший французький трактат про артилерію з’явився саме у цей період (1430 р.) під виразною назвою “Книга про секрети каноніського і артилерійського мистецтва” (“*Livre de secret de l’art de l’artillerie et canonerie*”) [197, с. 126]. Французька гегемонія в Європі у галузі артилерії була започаткована видатними артилерійськими інженерами братами Гаспаром (пом. 1463) та Жаном (пом. 1469) Бюро. У 1434 р. вони стали на службу до Карла VII. Гаспар згадується як “метр артилерії”, а Жан – як головний військовий інженер; обидва також були членами Королівської ради. Їхня репутація зростала поступово – з успішними облогами й взяттям міст-фортець Монтеро (1437 р.), Мо (1439 р.), Сен-Жермен-ан-Лайє (1440 р.) і Понтуаза (1441 р.) [390, с. 422].

Окрім значного вдосконалення конструкції гармат, переходу від застосування кам’яних ядер до чавунних (завдяки чому металевий снаряд, маючи ту ж форму, ставав важчим і ефективнішим), вони вперше застосували принцип батарейного вогню, змінили тактику баталій і облог, що значною мірою сприяло перемогам полководців Карла VII на заключному етапі Столітньої війни. Особливо цікавими, в цьому плані, були Нормандська (червень 1449 – квітень 1450 рр.) та Гієнська (вересень 1450 – серпень 1453 рр.) кампанії, коли реорганізована французька армія з допомогою сильної артилерії, створеної вищезгаданими братами, звільнила решту французьких територій та завершила війну. Лише за 1450-й рік французи здійснили в Нормандії понад 60 успішних облог [261, с. 376–377]. “Моральний ефект, здійснюваний великими гарматами, був настільки значним, що достатньо було просто встановити їх під стінами міста, щоб воно здалося”, – зазначав Е. Віолле-ле-Дюк [49, с. 162]. Далі у своїй праці він писав: “слід зазначити, що Франція змогла скинути чужоземне іго за період з 1428 по 1453 рік не лише завдяки героїзму Жанни д’Арк, але і значною мірою завдяки розвитку артилерії. Бо страх, що охопив простих

людей, і різноголосся серед благородних сеньйорів, напевне, згубили б Францію, якби артилерія, що застосовувалася із знанням справи, не вдихнула нові сили в королівську владу і не оснастила її засобом для вигнання ворогів... Цей період став початком нової ери” [49, с. 164].

Показово, що найбільш обізнана російська дослідниця Столітньої війни Н.І. Басовська у своїй монографії взагалі не згадує вогнепальну зброю як фактор на початковому її етапі [21, с. 37–149 (Розд. I. “Основні етапи Столітньої війни і еволюція її характеру”)]. Вона також вважає, що про неї слід вести мову лише з літньої кампанії 1449 р., коли французький король Карл VII (1422–1461) створив 30-ти тисячну армію нового зразка, “армію у справжньому розумінні цього слова: дисципліновану, добре екіпіровану, забезпечену сильною артилерією, суворо підпорядковану єдиному командуванню короля” [21, с. 142]. Відомі бельгійські військові історики Ф. та Л. Функени також вважають, що “французька артилерія XV ст. була, ймовірно, найбільш організованою і численною для свого часу” [197, с. 128].

Наслідком стали успішні бойові дії у Нормандії та її визволення від англійців (1449–1450 рр.). 10 квітня 1450 р. у битві при с. Форміньї (поблизу Байо) саме “чітка дисципліна, єдине командування і чудове спорядження [артилерія. – *Авт.*]” забезпечили першу у Столітній війні відчутну перемогу французів над 7-ми тисячним англійським військом. Однак особливо дослідниця наголошує на “помітній ролі першокласної для свого часу французької артилерії” у завершальній битві Столітньої війни – при Шатільйоні (16 липня 1453 р.), у якій англійські війська під командуванням лорда Талбота були вщент розбиті [21, с. 146]. На вирішальній ролі артилерії у цій битві акцентують увагу й англійські історики Меттью Беннет, Джим Бредбері (та інші співавтори) у монографії “Війни і битви Середньовіччя. 500–1500”. Французька “артилерія розташовувалася на укріплених позиціях під кутом до очікуваного напрямку ворожої атаки, щоб

забезпечувати простріл з флангів; гармати завдали суттєвих втрат атакуючим військам англійського полководця Талбота”, – зазначають автори [54, с. 67].

Табір противників тези про швидкі темпи вдосконалення та ефективність застосування артилерії очолює англійський історик К. де Вріс. У колективній монографії “Столітня війна: більш широкий фокус” (Лейден, 2005 р.) автори розглядають серію невдалих облог, вчинених армією бургундців, щоб довести, що застосування вогнепальної зброї та пороху мало значно менше значення, ніж прийнято вважати. Автор акцентує на не-якості та недостатній потужності ранньої артилерії, яка “була примхлива і мінлива донезмоги” [432, с. 436–437]. Все ж дослідниця віддає належне значним видаткам герцогів Бургундії на артилерію, що неодноразово їм ставили в заслугу військові історики. Вона називає це “ранньою спробою усунути військові недоліки шляхом інвестицій у високі технології” [432, с. 443].

У іншій своїй праці – “Піхотна війна в першій половині XIV ст. Дисципліна, тактика і технології” К. де Вріс докладно аналізує 19 битв (з-поміж них і при Кресі (1346 р.), що відбулися в Англії і Європі між 1302 і 1347 рр., і загально-, і маловідомих. Дослідниця прямо пов’язує причини зміни тактики ведення війни з появою на полях битв вогнепальної зброї, завдяки чому помітно зросла роль піхоти. Однак, хоча в більшості з них, як зазначає у висновках автор, саме піхотою була забезпечена перемога, роль вогнепальної зброї, на цьому етапі ще технічно надто недосконалої, не варто переоцінювати [295, с. 217–218].

Цікаво, що схожі думки К. де Вріс (спільно з Робертом Дугласом Смітом, визнаним на Заході експертом з середньовічної артилерії) висловлює й у монографії “Артилерія Герцогів Бургундії. 1363–1477”. Середньовічна артилерія, за словами авторів, це “одне з найважливіших відкриттів посткласичного світу” [422, с. 9–10]. Автори констатують, що за

часів герцогів Валуа була створена потужна Бургундська держава – неймовірно багатий і незалежний край. Неоціненним є вклад цих герцогів й у розвиток та вдосконалення, а також застосування вогнепальної зброї та порохової артилерії у XV ст. – періоді, коли Європа переживала глибокі суспільно-політичні зміни (занепад лицарства) завдяки нововведенням у військовій справі [422, с. 187].

Отже, з одного боку вогнепальна зброя в ході Столітньої війни ще не виявила своїх основних властивостей, а арбалет і довгий англійський лук за своїми тактико-технічними даними ще перевершували недосконалу ручну вогнепальну зброю. Аркебузери рідко згадуються в джерелах; у той час вони ще не впливали на хід бою.

З іншого ж, як зазначає Ю. Борискін [44, с. 81], виникнення та розвиток вогнепальної зброї хоча й поступово, але все ж остаточно, змінили способи ведення самої війни, особливо позиційної та фортечної. У XV ст. артилерія, безперечно, пройшла значну еволюцію в напрямку вдосконалення. Сучасна історіографія, яка цю проблематику висвітлює, все ж містить ряд не до кінця вирішених на сьогодні проблем, а саме: час та місце винайдення перших гармат, з'ясування реальної ролі вогнепальної зброї у головних битвах Столітньої війни, зокрема при Кресі (1346 р.).

4.5. Військово-морські сили сторін конфлікту.

Дослідження еволюції військово-морських вмінь та навичок людства, а також основних морських битв, має давні традиції і складає особливу галузь в історії військового мистецтва. Певну роль відіграв військово-морський флот й у Столітній війні. Історіографічний доробок сучасних російських та зарубіжних дослідників, а також сучасну джерельну базу Столітньої війни було проаналізовано у окремій статті автора [див. на с. 10].

Історіографія військово-морської справи часів Столітньої війни має певні традиції. Однак, серед праць, присвячених в цілому історії військово-

морського флоту та мореплавства (з-поміж найбільш відомих: [86; 88; 199; 216; 221; 64; 330]), у яких лише епізодично йдеться про Столітню війну, слід, насамперед, виділити монографію німецького військово-морського офіцера та історика початку ХХ ст. А. Штенцеля [219], неодноразово перевидавану. У II томі своєї праці він докладно описав битву при Слейсі (1340 р.) та в загальних рисах охарактеризував стан військово-морської справи часів Столітньої війни. Цими даними історики послуговуються й сьогодні. У французькій історіографії досліджувану тематику репрезентує відома праця військового історика Ш. де ля Ронсьєра “Історія французького військово-морського флоту: Столітня війна” [408], що згодом стала частиною більш широкої його праці, присвяченої історії військово-морського флоту в цілому [409]. Автор докладно описує хід морського протистояння у Столітній війні, зокрема, подає повний список усіх французьких кораблів (202 одиниці за його підрахунками), учасників битви при Слейсі [408, с. 26–27].

З-поміж праць англійських істориків, насамперед, заслуговує на увагу збірник статей (за редакцією Дж. Хаттендорфа та Р. Унгера) “Війна на морі в середні віки та добу Ренесансу (1000–1650)”. Тут, зокрема, стаття Т. Раніана присвячена аналізу стану військово-морських сил і морських технологій часів Столітньої війни [416, с. 62–81]. У ще одній колективній монографії – “Зброя, армії та фортифікації часів Столітньої війни” (за редакцією А. Керрі та М. Хаджеса) [236] Столітня війна охоплена у всіх її аспектах, зокрема тут проаналізовано битву при Слейсі (1340 р.). З маси подібних праць вона вирізняється, насамперед, тим, що її автори, як самі зазначають у передмові, задля “більш істинного уявлення” про реалії середньовічної війни, використовують “менш очевидні” факти [236, с. 4–5], зокрема адміністративні та господарські записи й дані археологічних досліджень. В цілому ж докладний аналіз артефактів – озброєння та

фортифікації – приводить авторів до реалістичних оцінок стану військово-морських сил Англійського королівства у XIV–XV ст.

М. Беннет та Дж. Бредбері також докладно розглянули у своєму дослідженні стан військово-морських сил сторін конфлікту. Вони, зокрема, зазначають, що “історія трансформації бойових підходів до морської війни найкраще простежується на прикладі англо-французького протистояння XIII–XIV ст.” [54, с. 250–263]. Дж. Шерборн одну із статей присвятив аналізу морської битви при Ля-Рошелі (1372 р.) [421, с. 34–47]. Д. Ніколле, аналізуючи стан збройних сил Франції у Столітній війні, принагідно охарактеризував її військово-морський флот [148, с. 57–59].

Хоча у XIV ст. результат війни все ще визначався на березі, в сухопутних баталіях, усе ж відбувалися важливі зміни в галузі кораблебудування. Необхідність перевозити значні маси вантажів стала причиною появи великих вітрильників. До кінця XIV – початку XV ст. великі торгові кораблі почали будувати з трьома (і навіть чотирма) щоглами з прямим вітрильним оснащенням. Військові кораблі мали здебільшого вітрила “латинського” типу [88, с. 44].

Судячи з графічних зображень, у XIV ст. у Північній Європі найбільш розповсюдженим типом корабля був ганзейський когг [148, с. 57]. Це було високобортне, однощоглове палубне судно вантажоспроможністю до 200 тонн. Кораблі цього типу досягали 30 м завдовжки та 7,5 м завширшки. Про їх масовість свідчать археологічні знахідки фрагментів суден такого типу, що були виявлені у прибережних водах від Нідерландів до Скандинавії та Польщі. Оригінальний когг, що майже повністю зберігся, було випадково знайдено в гирлі р. Везер біля м. Бремен у 1962 р. Корабель був побудований у 1380 р., мав довжину 23,4 м і був завширшки 7 м (вантажоспроможність 120 тонн) [120, с. 74]. Когг був зручний для війни тим, що за його високими бортами зручно ховалися й вели прицільний

обстріл лучники та арбалетники, котрі здебільшого розташовувалися на кормі та на носі корабля [148, с. 58].

Англійські кораблі типу roundship (“кругле судно”) також мали високо підняті ніс і корму, але їх борти були значно вищими, ніж у когда. Це були малі торгові судна з прямим рейковим вітрилом, декількома парами весел і постійно підвішеним кермом. Вони служили, головним чином, для нетривалого прибережного плавання в районі Британських островів і на річкових шляхах [88, с. 47].

На мініатюрах XV ст. при зображенні битви при Слейсі в основному представлено інший тип корабля – неф. Це було більше за розмірами судно, заокруглених форм, вантажоспроможність якого перевищувала 200 тонн. Укріплені підвищення на носі та кормі корабля, а також площадка на верхівці щогли (“вороняче гніздо”) призначались для розміщення стрільців. Для перевезення вантажів та військового спорядження використовувались кораблі менших розмірів – вантажні кнори. Це однощоглове палубне судно завдовжки 20 м та завширшки 4,5 м [120, с. 75].

Визнаним центром французького кораблебудування була верф Кло де Кале в Руані. У цьому місті також знаходився “Галерний двір” (фактично морський арсенал), на якому зберігався запас шоломів, комплектуючих до обладунків (панцирів, гамбезонів), щитів та бацинетів, арбалетів, луків та комплектів стріл до них, а також списів [148, с. 58]. З часів Карла V (1364–1380) тут була запроваджена посада “доглядача галерного двору, обладунків та артилерії для морських справ” [191, с. 156–157].

Англійський флот комплектувався частково з реквізованих королівським наказом на потреби війни транспортних кораблів, частково в рахунок виконання повинностей портовими містами (“П’ять портів” – союз 5-ти портових міст на узбережжі Ла-Маншу – Дувр, Гастінгс, Хайт, Ромні і Сандвіч)), і частково з “кораблів короля”. Частина цих кораблів була галерами “північного типу” (на відміну від французьких кораблів серед-

земноморського типу) на 80–100 веслах. У XIV ст. цей флот базувався в Тауері та Реткліффі поблизу Лондонського мосту, а з початку XV ст. головну морську базу з доком і арсенальним складом перенесли в Саутгемптон [416, с. 233–234].

Наприкінці 30-х років XIV ст. було лише 11 “кораблів короля” (в Лондонському Тауері), Т. Раніан за 1337–1360 рр. нараховує лише 31 суто королівський (з майже 1300 різних кораблів, згадуваних у джерелах). Вони часто використовувалися для патрулювання і ескорту. У останні роки правління Едуарда III “королівських” кораблів було близько 40. Але потім їх кількість різко зменшується – з 13-ти у 1374 р. до 5-ти у 1379 р. Чотири останніх до 1380 р. також були продані [416, с. 234].

Як зазначає Д. Ніколлє, “у XIV ст. море було тим місцем баталій, де загальноприйнятих правил ведення війни дотримувалися вкрай рідко”. Найбільша військова активність спостерігалася в акваторії Ла-Маншу та Біскайської затоки. Звичним явищем тут були каперські та піратські напади військових кораблів на торгові судна. З початком Столітньої війни мали місце дрібні морські сутички англійських та французьких каперів та торговців [148, с. 57].

У грудні 1336 р. французький король Філіп VI уклав союзний договір з королем Леону і Кастилії Альфонсо XI (1312–1350), що давало йому змогу розраховувати на допомогу кастильського флоту [160, с. 110]. У 1338 р. Філіп VI застосував чималий флот, що складався з найнятих у Генуї галер та кастильських кораблів, і здійснив ряд спустошливих рейдів до південно-англійських портів, частково зруйнувавши такі міста, як Портсмут, Саутгемптон і Гастінгс, з висадкою на о. Уайт. Ці вилазки фактично припинили постачання англійських військ через Ла-Манш. Дійшло навіть до того, що були захоплені й два особистих королівських кораблі – “Едуард” і “Крістофер”. У 1339 р. Філіп VI наважився на широкомасштабну вилазку до Англії, однак шторм став на заваді, розкидавши флот французів [408,

с. 103]. Не останню роль тут відіграли причини суто соціально-економічного характеру. Коли генуезького адмірала Айтона Дорію спіймали на фінансових махінаціях стосовно недоплати морякам, частина команд генуезьких кораблів збунтувалася і відбула додому (близько 2/3 усіх французьких кораблів). Коли у 1339 р. союзників покинули й інші італійські кораблі, у французів залишилося всього 22 королівські бойові галери. На початку 1340 р. 18 з них були знищені англійцями під час рейду на Булонь (зимову стоянку французького флоту) [54, с. 257].

Позбавлені “еліти” свого флоту французи перейшли до оборони і блокади фламандського берега, де англійська експедиційна ескадра планувала безпечно пристати, оскільки Фландрія була традиційним союзником англійців. Завдання протидії англійцям на морі було покладене на так звану “Велику морську армію” (понад 200 каперських та торгових кораблів, переважно коггів). Задля утримання цієї флотилії навіть були підвищені податки в Нормандії [407, с. 172–173].

Англія ґрунтовно готувалася до війни. 23 березня Едуард III уклав союзний договір з Фландрією. Одним з пунктів зазначалося, що Англія буде “невідкладно посилати необхідну кількість кораблів з латниками щоразу, коли це буде потрібно, доти, доки не буде завершена теперішня війна”. Далі в тексті документу йдеться про те, що залоги таких кораблів мають комплектуватися на одну третину з англійців і на дві третини з мешканців Брабанту та Фландрії. Тут вказано й кінцеву мету Англійської корони – “не шкодуючи коштів на видатки і витрати”, досягти “панування нашого флоту на морі” [486, с. 303–305]. На особливому значенні для Едуарда III саме морської перемоги наголошує й російська дослідниця Н. Басовська. Вона вважає, що саме ударом з моря і ліквідацією французького флоту можна було досягти домінування на Ла-Манші і успішної війни на континенті, “у іншому випадку в тилу в англійців знаходилася б небезпечна сила, здатна перервати підвезення підкріплень, спорядження, грошей” [21, с. 39–40]. Сам

Едуард III в листі до англійського Парламенту від 30 листопада 1340 р. також пояснював причину необхідності попереджувального нападу на французьку ескадру тим, що “велика біда могла статися, якщо б ця армада напала на Англію, а також яку підтримку отримали б наші вороги шотландці, якби така допомога прийшла до них”. Далі він особливо наголошує на тому, що був готовий напасти на цю ескадру “в будь-якому місці, де б її не зустрів” [486, с. 322–323].

Всього напередодні морського походу до Франції було зібрано близько 160 кораблів різного класу, переважно приватних. Такі кораблі та їх команди призивалися на службу особливою королівською прокламацією. Декілька кораблів король спорядив за власний кошт, а решту – “П’ять портових міст”, що традиційно мали виставити значні морські сили (близько 60-ти кораблів), які ними були частково найняті, частково закуплені. Все мореплавство в англійських гаванях було призупинене і всі кораблі понад 100 тонн були призвані на королівську службу. Однак Едуард III відразу ж зіткнувся з фактами саботажу і дезертирства багатьох капітанів, котрим набридли щорічні реквізиції їхніх кораблів [500, с. 266–267]. З 1339 р. Едуард III почав озброювати цей флот, а 22 червня 1340 р. англійська ескадра, очолена особисто Едуардом III, вирушила до Фландрії [219, с. 454].

Через обміління порту Дамме Слейс* став основною гаванню міста Брюгге, яке у XIV ст. було одним з центрів світової торгівлі. Через цей глибоководний тоді порт проходив весь товарообіг з Англією, тому Едуард III був так сильно зацікавлений в його здобутті. 22 червня він вийшов в море, а біля берегів Фландрії до нього приєдналася ще північна ескадра під командуванням адмірала Роберта Марлея, так що загальна сила флоту досягла 260 кораблів [161, с. 479–480]. Щоправда, значна частина з них була

Примітка.

Анг. – Sluys; голл. – Sluis; фран. – d’Ecluse; зараз однойменне місто-порт у провінції Зеландія (Голландія).

транспортними допоміжними засобами. Оскільки Фландрія перебувала в союзі з Англією, Едуард III отримував від фламандців докладні відомості [161, с. 481].

Французький флот був поділений на три ескадри під командуванням адмірала Гюго Кір'є, скарбника Ніколя Бегюше і генуезця Егідіо Боканегро (на прізвисько "Барбавера"). Кір'є був здібним адміністратором, але до свого призначення на адміральську посаду досвіду ведення морської війни не мав. Лише генуезець Барбавера, командувач галерним флотом, був професійним військовим моряком. Саме він правильно наполягав дати бій у відкритому морі, але до нього не прислухалися [486, с. 150]. Весь флот стягнули в гирло ріки Евейн (західна притока Шельди), з метою дати бій у вузькому фарватері, "на якорях", і тут вишикували його в чотири лінії, при цьому в першій лінії стояли найбільші кораблі, зчеплені між собою ланцюгами. В тилу розташувалися також у чотири лінії галери Барбавери зі стрілками (генуезькими арбалетниками) на бортах. За даними А. Штенцеля, на кожній галері перебувало по 210 осіб екіпажу, 25 арбалетників і 80 веслувальників [219, с. 457–458].

Диспозиція французького флоту була здійснена відповідно до звичної середньовічної морської тактики боротьби в обороні. Очевидно, французи вирішили будь-що перекрити шлях англійській ескадрі. За таких обставин лише наступ англійців міг врятувати ситуацію, адже у разі відступу у відкрите море французи могли поодинці перебити англійські кораблі. Відступ також суттєво би похитнув військовий престиж да III [500, с. 268].

Сама битва при Слейсі почалася 24 червня 1340 р. Французьку стратегію визначали адмірала Гюго К'єре і Ніколя Бегюше. Вони не очікували баталії, а сподівалися до останнього, що англійці уникнуть прямого зіткнення і висадять за першої слушної нагоди своє військо на сушу. Тому французи повністю блокували гирло ріки, розтягнувши поєднані ланцюгами

кораблі на 5 км. Очевидно, що окремі досвідчені капітани також заперечували проти цього, адже такий зімкнений стрій був вразливим, бо позбавляв кораблі маневровості [160, с. 116]. “На боці англійців і вітер і Сонце і приплив”, – зазначає “Коротка хроніка Бодуена Авенського” [486, с. 150].

Ж. Фруассар повідомляє, що “кораблі з надбудовами, щільно зімкнені між собою, нагадували замки” [475, с. 243]. Історики досі не дійшли згоди стосовно того, що змусило французів обрати таку недолугу тактику побудови кораблів перед боєм, адже такий стрій у вузькому гирлі був практично приречений. Після першої ж атаки англійців передовою лінією великих кораблів, французькі “кораблі зрештою розкували, але здійнявся хаос”, – продовжує далі Ж. Фруассар [475, с. 244].

У першій з трьох ліній у англійців знаходилися наймасивніші когги, такі як флагман Едуарда III “Томас”. Домінуюча висота бортів першої лінії відіграла вирішальну роль, оскільки у англійців було вдосталь важко-озброєних воїнів та лучників сухопутного десанту [408, с. 120]. Саме при Слейсі англійські лучники відіграли вирішальну роль у здобутті перемоги, про що дослідники часто забувають під враженням від битв при Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.).

А. Штенцель налічує у французів 400 кораблів (покликаючись на “Коротку хроніку Бодуена Авенського” [486, с. 149] та анонімну хроніку Ms.4960, що зберігається в Паризькій Національній бібліотеці [486, с. 161]), однак слушно зазначає, що власне бойовими кораблями були лише близько 200, та понад 19 тис. осіб корабельної залоги (з-поміж яких лише 650 професійних солдат, менше 500 арбалетників і близько 150 латників). Завдяки союзникам (фламандці та іспанці) на день битви у них було 213 кораблів [219, с. 459]. В одному з листів Едуарда III до свого сина Едуарда Чорного Принца від 28 червня 1340 р. сам король повідомляв, що “у наших ворогів

було до 190 нефів, галер і великих барж; усі вони були захоплені, окрім 24 кораблів” [486, с. 321].

Французький морський десант складали переважно генуезькі арбалетники, котрі не могли забезпечити такої швидкострільності, як англійські лучники. Жан Ле-Бель повідомляє про “нормандців, бретонців, гасконців та генуезців” у лавах французів [486, с. 104]. Втративши значну кількість залоги своїх кораблів, французи, як останній засіб, почали організовувати метання каміння зі своїх кораблів, але для цього також були потрібні чималі людські ресурси, яких у французів просто не залишилося [219, с. 460].

Сама битва, що перетворилася на низку локальних обстрілів “борт у борт” і абордажів із застосуванням важкої піхоти, тривала, як зазначає Жан Ле-Бель у “Правдивих хроніках”, приблизно з 13-ї години й до темряви [486, с. 103]. Едуард III особисто брав у ній участь і був легко поранений в ногу [486, с. 150]. Окремі кораблі ще воювали на світанку. У той час, як англійці добивали французький флот на воді, на березі загопи їхніх союзників фламандців топили французькі човни і вбивали кожного француза, що намагався вибратися на берег [486, с. 104]. Сам Едуард III у вже згаданому листі від 28 червня 1340 р. до сина говорить лише про те, що “фламандці виявили велику рішучість, беручи участь у битві від початку до кінця” [486, с. 322].

Англійці влаштували справжню різанину на кораблях, взятих на абордаж. За різними підрахунками від 18-ти до 20-ти тис. французьких солдатів і матросів загинуло у битві. Сам Едуард III у вищезгаданому листі до сина говорить про 35 тис. латників і інших воїнів у французів, з яких лише 5 тис. вдалося врятуватися [486, с. 321]. Таку ж кількість вбитих французів (близько 30 тис.) наводить і Жан Ле-Бель [486, с. 104]. Хоча, звичайно, що ці цифри “очима переможця” та його офіційного хроніста

перебільшені. Так А. Штенцель також вважає цифру у 30 тис. загиблих французів значно завищеною [219, с. 460].

Загинули обидва французьких адмірала, причому Гюго К'єре спочатку потрапив у полон, а згодом його повісили на щоглі флагманського вітрильника "Томас" за наказом Едуарда III, коли король дізнався про його керівну участь у нападах та пограбуванні англійських портів. Лише Барбавера скористався здатністю галер вільно і швидко ходити на веслах і під час відпливу легко втік зі своїми 4 галерами мілководдям у відкрите море. Там він захопив і пограбував 2 англійських кораблі, вантажені кошовностями, на яких перебувало "багато знатних принців і багатих англійських сеньйорів" [486, с. 161–162].

Жорстокість англійців легко пояснити. По-перше це була помста за спустошення англійського узбережжя упродовж двох попередніх років, коли французький флот домінував у Ла-Манші. По-друге – на морі не надавали особливого значення кодексу лицарської честі. Французи також не шкодували навіть жінок [486, с. 207].

У англійців не загинув жоден більш-менш значний бойовий корабель (окрім декількох допоміжних транспортів), хоча втрати живою силою сягали за різними даними від 500–600 (англійські джерела [500, с. 131]) до 10 тис. осіб, як про це повідомляється у "Анонімній Бернській хроніці": "у англійців загинуло 10 тис. воїнів, та ще 200 дам, котрих король віз до Гента, щоб вони прислужували його дружині королеві" [486, с. 207]. Про те, що англійський флот також зазнав відчутних ушкоджень, свідчить той факт, що кораблі після битви ще декілька днів стояли на якорі (очевидно для ремонту). Сильно постраждав й флагманський вітрильник "Томас". Особливою гордістю Едуарда III було повернення великого нефа "Крістофер" та ряду інших значних кораблів, захоплених колись французами [486, с. 322].

При Слейсі, де англійський флот кількісно і якісно поступався французькому, військовий геній англійського короля Едуарда III виявив

себе сповна, оскільки французький флот практично був знищений. Жан Ле-Бель зазначав у своєму творі, що “благородний король Едуард поведився так самовіддано і здійснив стільки подвигів, що зумів додати бадьорості і рішучості всім іншим” [486, с. 13]. М.В. Анікієв (автор передмови до видання збірки джерел) також наголошує на тому, що “нагородою за цей героїзм стало цілковите знищення ворожої флотилії і нечуваний ріст прес-тижу англійського монарха” [486, с. 13].

“Фландрська хроніка” докоряє головнокомандувачеві французького флоту Ніколя Бегюше, котрий, вирішивши зекономити скарбові кошти на фінансування флоту (шляхом привласнення їх частини), завербував бідних рибалок та матросів, котрі мало тямали у військовій справі. Недалекоглядність і самовпевненість адмірала виявляється ще й в тому, що він не послухав мудрої поради досвідченого корсара Барбевери вивести кораблі з тісної Цвінської бухти, де їх неодмінно чекав розгром [486, с. 22].

На думку А. Штенцеля, висновки з цієї битви очевидні: 1) Перемога англійців стала можливою завдяки правильно і вміло використаній ними маневровості власних кораблів проти скутих ланцюгами французьких ліній; 2) відсутність злагодженості у діях французького командування – як наслідок, замість битви у відкритому морі, пасивна “якірна” оборона, яка дала змогу противнику самому обрати час, місце і спосіб атаки, що створило вирішальну стратегічну перевагу англійців; 3) перевага англійських довгих луків над арбалетами, як і злагодженість дій англійських лучників [219, с. 462]. У цьому сенсі недоречно було б говорити про роль корабельної артилерії у битві при Слейсі. Зауважимо, що хоча перша джерельна згадка про оснащення бойових кораблів часів Столітньої війни гарматами стосується 1338 р. (тоді одна гармата була встановлена на англійському королівському судні “Ког Всіх Святих” і стріляла мініатюрними ядрами) [416, с. 77–78], все ж вирішальним чинником перемоги англійців став довгий лук.

Р. Коул звертає увагу на соціально–економічні наслідки для Франції цієї поразки – “саме після Слейса Філіп VI змушений був ввести нові податки: спочатку податок на сіль, під який з 1341 р. потрапило усе населення країни; за ним у 1342 р. йшов і подушний податок, який для міщан та селян виявився непомерним, тому не дивно, що невдовзі вони збунтувалися” [108, с. 79].

Важко перебільшити й історичне (а в більш ширшому сенсі й геополітичне) значення цієї битви. Фактично саме з цього моменту Англія починає поступово претендувати на домінування, а згодом й домінувати на морях. Як зазначає Жан-Ле Бель, “ніколи згодом король Франції вже не мав таких значних сил на морі, а віднині повновладним володарем там став благородний король Едуард” [486, с. 104]. Н. Басовська вважає, що битва при Слейсі “остаточно порушила рівновагу і невизначеність, характерні для перших років війни; тепер ініціатива перейшла до Англії”. Про зростання таких амбіцій свідчить монета, викарбувана в Англії у 1344 р., на якій Едуард III стоїть на кораблі у позі повелителя морів [21, с. 40]. Все ж зауважимо, що хоча міць французького флоту була суттєво підірвана, французькі королі продовжували наймати для військово-морської служби іспанські та генуезькі кораблі з їх досвідченими залозами й капітанами [191, с. 158].

Коли у 1346 р. виникла необхідність здобуття англійцями порту Кале, який Едуард III взяв в облогу після битви при Кресі, і який мав особливо важливе значення, англійці знову зібрали потужний флот з 120 кораблів з 60-ма воїнами на кожному, тоді як французи не змогли виставити рівних сил [411, с. 32]. Крім того, англійський король особисто надав 25 кораблів з 410-ма матросами і за його ж рахунок було найнято ще 28 кораблів; Лондон виставив 25 кораблів з 660-ма бійцями, Брістоль – 24 кораблі з 610-ма. З тих 60-ти осіб, що склали екіпаж корабля, меншу частку склали матроси. Флот цей встановив настільки якісну блокаду

міста, що відрізав будь-яке сполучення, і у вересні, після річної облоги, гарнізон Кале здався [219, с. 461].

Після розгрому при Слейсі і перемоги при Кале, в 1350 р., англійці здобули ще одну морську перемогу, яка остаточно довела вирішальну роль англійського довгого лука. Ця битва відома під назвою “Л’Еспаньйол-сюр-Мер” (дослівно “іспанський танець на морі”), оскільки була здобута проти флоту союзної Франції Кастилії в Ла-Манші, неподалік м. Уінчелсі (графство Східний Суссекс). 29 серпня 1350 р. кастильський флот у складі 40 бойових кораблів вийшов з Фландрії і слідував до берегів Іспанії, однак був атакований англійським флотом під командуванням самого Едуарда III. Хоча іспанці були готові до відсічі, швидкострільність англійських луків і тут вирішила справу. Англійці за різними даними захопили від 14 до 26 кораблів кастильців з багатою здобиччю [54, с. 253].

А. Штенцель особливо наголошує на ролі лучників, пишучи, що “у абордажному бою екіпажі англійських кораблів, складені з добірних людей й підсилені чудовими лучниками, здобули цілковиту перемогу і битва закінчилася повним розгромом іспанців”. Втрати англійців обмежилися двома затонулими кораблями [219, с. 461].

Ж. Фруассар з цього приводу писав, у дусі лицарської традиції, що “флагманський когг Едуарда III пішов на лобове зіткнення з флагманом кастильців, отримавши при цьому значні ушкодження” [475, с. 247]. Історики легко спростовують це повідомлення, оскільки у доволі докладних звітах про стан англійського флоту цього періоду жодним чином не йдеться про ремонт флагмана “Томас”, а така подія просто не могла залишитися непоміченою.

У 1372 р. англійці зазнали й першої суттєвої поразки у морських битвах Столітньої війни, при Ля-Рошелі. Битва між англійським (Джон Гастінгс, граф Пембрук) і франко-кастильським флотом (Амбросіо Боканегра, адмірал Кастилії, Кабеса де Вака, дон Фернандо де Пеон і Родріго

Діас де Рохас) відбулася 22–23 червня 1372 р. [421, с. 34]. Англійський дослідник Дж. Шерборн пише, що граф Пембрук привів 36 кораблів (типу “неф”), згідно з “Великими Французькими хроніками”, однак тут же ж зауважує, що Ж. Фруассар пише лише про 14 великих англійських кораблів, не враховуючи “маленьких кораблів” (чи 4-х барж) з Ля-Рошелі, що прибули на допомогу англійцям вранці 23 червня [421, с. 35].

Знаючи рельєф місцевості та бойові характеристики кораблів обох сторін, Пембрук вирішив почекати наступного дня. Однак почався відплив, англійські вітрильники з глибокою осадкою застрягли на мілководді і стали легкою жертвою для генуезьких галер. Англійський флот був повністю знищений (спалений на віддалі брандерами та метанням запальної суміші), а Пембрук потрапив у полон. За англійськими джерелами нам відомо, що на борту англійського флоту перебували – 1 граф, 24 лицарі та 55 есквайрів [500, с. 133–134]. До того ж англійці везли значні кошти для виплати англійським військам в Гієні, які дісталися союзникам [421, с. 37].

Базуючись на джерелах, Дж. Шерборн зазначає, що існують суттєві розбіжності у підрахунках флоту союзників: так кастильці вислали 40 великих кораблів і 13 барж (згідно з Ж. Фруассаром); 20 галер (згідно з “Хронікою перших чотирьох Валуа”; 22 галери (згідно з “Фламандською хронікою” [421, с. 38]. Одна галера в середньому мала від 180 до 210 осіб залоги [148, с. 58]. Союзники застали англійців зненацька і спалили на березі більшість англійського флоту. Поспіхом вони обливали кораблі горючими сумішами і здалеку обстрілювали їх запаленими стрілами [54, с. 262].

Битва при Ля-Рошелі цікава, насамперед, тим, що стала рідкісною успішною операцією галерного флоту проти вітрильного – бій відбувся в гавані Ля-Рошелі, і низька осадка галер дозволяла їм легко обходити й оточувати кораблі противника.

Французи неодноразово успішно нападали на англійські порти з частковим проникненням вглиб ворожої території: Уінчестрі (1360 р.), Портсмут

(1369, 1377 рр.), Грейвсенд (1380 р.). Французькі та шотландські кораблі спільно активно діяли проти англійських у Північному морі [145, с. 58]. На щастя для Англії, у 1386 р. величезний французький флот, що складався майже з 1300 кораблів, з 60-ти тисячним десантом, який повинен був висадитися в Англії, потрапив у шторм на Ла-Манші і був майже весь знищений [219, с. 462].

З кінця XIV ст. посилюється роль корабельної артилерії. У 1386 р. англійці захопили 2 французьких кораблі, що вже були озброєні декількома гарматами. У 1394 р. каталонський бойовий корабель (союзники французів) під командуванням Франческо Фогассо, що базувався у Барселоні, мав на борту 3 бомбарди і 60 кам'яних ядер. Кожен із 40 “великих” іспанських бойових кораблів, які на початку XV ст. були споряджені на поміч французьким під Ля-Рошель, мали бути забезпечені 4 кулевринами з порохом і свинцевими ядрами, а також 2 великими гарматами, при кожній з яких мав бути запас кількістю 120 кам'яних ядер і 60 фунтів пороху [104, с. 141–142].

Однак, як зауважують автори книги “Війни та битви Середньовіччя”: хоча “у XIV ст. гармати все частіше включалися в арсенал озброєння кораблів, вогнепальна зброя ще мало впливала на боєздатність флоту; бортові гармати мали бути невеликими, бо при відкочуванні могли постраждати каноніри і саме судно, а при залповій стрільбі виникала ще й загроза перевертання” [54, с. 262].

До початку XV ст. значення військово-морських сил суттєво зросло. Країни акваторії Атлантики та Північного моря намагалися забезпечити себе потужним флотом. Так, французи замість застарілих галер перейшли на використання каракк (широких вітрильників), хоча й надалі наймали у свої команди генуезьких моряків. У 1405 р. французи висадили морський десант в Ірландії для підтримки повстання Оуена Глендоуера, а також ненадовго захопили англійський острів Уайт [75, с. 85].

У серпні 1415 р. Генріх V з армією, чисельність якої оцінюють у 1 тис. рицарів та 3–5 тис. лучників, відплив із Саутгемптона через Ла-Манш, до берегів Франції. Висадка англійської армії на територію континенту відбулась не в Кале, як очікувалось, а поблизу Гарфлера – одного з найбільш важливих портів Нормандії. Тривала і виснажлива облога Гарфлера англійським флотом задокументована в джерелах, які вказують на важке становище городян та відважну оборону міста. Генріх V здобув цей порт лише 25 вересня 1415 р., коли Гарфлер зрештою капітулював [219, с. 377].

Після висадки Генріха V на континент і англійці почали будувати великі каракки. Принаймні між 1415–1420 рр. таких було збудовано чотири. Найменший з них – 540-тонний “Трінті Рояль” (Царствена Трійця) був більшим за всі існуючі тоді аналоги, не кажучи вже про 1400-тонного “Грас Дьйо” (Милість Божа). Щоправда жоден з цих “гігантів” не брав участі у великих морських баталіях, хоча 2 з 4-х зіграли важливу роль при знятті облоги з порту Гарфлер у 1416 р. [54, с. 262]. При цьому 400 англійських кораблів знищили або захопили близько 500 французьких та генуезьких. У 1417 р. англійці здобули чергову перемогу над генуезько-французьким флотом в гирлі р. Сени [219, с. 463].

Інвентаризаційний опис 1420 р. дозволяє визначити оснащення “Грас Дьйо”. Він мав на борту 3 гармати, які тоді ще були маловипробуваною і новою зброєю. Поруч з цим на кораблі традиційно мався й чималий арсенал металюної холодної зброї, призначеної для метання на палуби противника при ближньому бої або абордажі [75, с. 86].

У часи Генріха V змінилося й ставлення до каперства. Він видав морський закон, згідно з яким морський розбій прирівнювався до державної зради. Тут доречно буде нагадати, що його предок Едуард III особисто брав участь у піратських рейдах [219, с. 463].

Слід зауважити також, що хоча гармати до кінця Столітньої війни все частіше включали в арсенали бойових кораблів, вогнепальна зброя мало

впливала на ефективність дій флоту. Бортові гармати були невеликих розмірів, бо інакше при відкочуванні після пострілу могли постраждати й борти й канонірска обслуга. Існувала й реальна загроза перекидання судна, оскільки лише з початку XVI ст. корабели почали вводити в практику гарматні гнізда і гарматні палуби, зміщуючи важкі гармати ближче до ватерлінії [54, с. 262].

Ефективнішою була берегова артилерія. У 1453 р. (рік завершення Столітньої війни) під час облоги турками Константинополя турецькі гармати успішно відбили підхід венеційського флоту, що йшов на допомогу обложеному місту. Вже тоді окремі гатунки важких гармат в стані були потопити корабель [54, с. 263].

Важливими чинниками, що вплинули на розвиток мореплавання в XIV–XV ст., були компас і різні навігаційні прилади для контролю за курсом, а також для визначення місцеположення судна при плаванні у відкритому морі. Розроблені були досить докладні зоряні каталоги; морські капітани знали напрям морських вітрів в різних районах, напрям і швидкість течій [199, с. 141].

В цілому ж, упродовж XIV–XV ст. із зростанням ролі артилерії відбувався незначний поступ у організації, оснащенні та модернізації військово-морських сил Англії та Франції як учасниць конфлікту. Але основні морські битви цього періоду й надалі відбувалися у рутинний спосіб. Вдосконаленню стратегії ведення морських баталій, насамперед, суттєво перешкоджало те, що до кінця середньовіччя традиційною у військово-морській справі залишалася тактика, за якої першочерговим завданням ставилося захопити (а не потопити) ворожий корабель.

ВИСНОВКИ

Столітня війна (1337–1453 рр.) стала тим військово-політичним конфліктом, який докорінно змінив феодальний спосіб та тактику ведення середньовічної війни і ознаменував перехід до нової доби – появи найманого постійного війська на професійній основі. Внаслідок цього мала й місце криза лицарства як провідної суспільно-політичної та військової верстви.

Ці процеси широко відображені в західноєвропейській історіографії, здебільшого у сучасній. Сучасна французька історіографія в цілому, хоча й доволі різнопланова, все ж тяжіє до психологічного переосмислення подій Столітньої війни, з особливим акцентом на людський чинник. Це узгоджується із домінуючим у наш час у західноєвропейській історіографії напрямом соціо-демографічних досліджень, навіть коли йдеться про військову історію. Характерною особливістю цієї історіографії є й те, що орієнтована здебільшого на цей напрям, вона значно поступається англійській за обсягами й широтою охоплення власне військової тематики. Впадає у вічі також більша зосередженість й акцентування на останніх, переломних й переможних для Франції, періодах Столітньої війни, особливо у період діяльності Жанни д'Арк.

В останнє десятиліття британська історіографія суттєво поповнилася низкою нових досліджень з історії Столітньої війни. Серед них бачимо і традиційні для цієї проблематики напрямки (“доба” Едуарда III, аналіз окремих найвідоміших битв, біографії видатних постатей цього періоду, військове мистецтво, зброя та озброєння XIV–XV ст.), і нові, зокрема, пошуки слідів Столітньої війни у регіонах, які традиційно вважалися неохопленими нею (Піреней та Апенніни). Концептуально нових підходів при цьому не виявлено. Дослідження здебільшого здійснюються у

руслі традиційної історіографії з намаганням узагальнити чи переосмислити окремі її моменти.

В українській історіографії власне часами Столітньої війни донедавна не займався ніхто, тому досліджувана проблематика обмежується тут лише поодинокими публікаціями Ю. Борискіна останніх років.

У значно більшому доробку російської (“радянської історіографії”), з притаманним їй розглядом Столітньої війни у сукупності військово-політичних та соціально-економічних процесів (часто у дусі колишньої марксистської історіографії), простежуємо інтегральний аналіз цих процесів та виявлення нерозривного взаємозв’язку. Військова тематика та аналіз процесів кризи лицарства посідають тут вагоме місце.

У ході Столітньої війни англійці неодноразово завдавали відчутних поразок французькому лицарському війську та окупували більшу частину території Франції. Однак у Франції не було необхідної соціальної та економічної бази задля закріплення цих досягнень, задля утвердження свого панування. Саме тому військові і територіальні успіхи англійців мали лише тактичне значення і не могли визначити результат війни в цілому.

У XIV–XV ст. суттєво занепали лицарська культура та пов’язані з нею ідеали. Особливо важко сприйняло це більш консервативне французьке лицарство, моральній самооцінці якого було завдано відчутного удару.

Близкучі успіхи англійців у ході Столітньої війни створюють хибне враження безумовної ефективності їх комбінованої тактики, особливо коли йдеться про важку лицарську кінноту. Однак ця тактика мала й суттєві обмеження. Вона була розрахована на підготовлену оборону і була успішною лише тоді, коли англійці мали час шикуватися належним чином, бажано на вершині, з флангами, прикритими природними перешкодами. Якщо ж вони встигали ще й виставити частокіл і прокопати каналу перед своїм розташуванням, прямолінійна фронтна атака кінноти на їхні позиції перетворювалась на самогубство, а шанси на успіх такої атаки в пішому

строю також були незначними. Для імпровізованих зустрічних боїв в ході маневреної війни така тактика була непридатна.

Можемо відзначити ще одну цікаву особливість англо-французьких битв Столітньої війни: великі загальнофранцузькі лицарські ополчення щоразу зазнавали відчутної поразки від значно менших кількісно англійських армій (Кресі 1346 р., Пуать'є 1356 р. та Азенкур 1415 р.), у той же час порівняно невеликим компактним загонам лицарської кавалерії вдавалось повністю розбивати такі ж англійські армії. Не слід вважати це випадковістю.

Великими феодалними арміями управляти було набагато важче, навіть досвідченим командирам. Лише на бойове шикування такого війська затрачалося чимало часу. Через це французькі воєначальники здебільшого втрачали стратегічну ініціативу. Виявила себе неспроможною військова тактика французьких королів, що під впливом поразок полягала у сліпому намаганні зосередити максимальну кількість лицарів та інших допоміжних родів військ у одному місці. Однак це тільки погіршувало керівництво таким військом і не дозволяло вдосконалити належним чином організацію єдиного командування і тактику, а саме в ній був ключ до перемоги.

Зрештою, створенню постійних армій у Західній Європі сприяв цілий ряд чинників і суто військово-технічного, і морально-етичного характеру. У часи Столітньої війни суттєво еволюціонував лицарський обладунок (у напрямку від кольчужних до суцільнометалевих лат) та захисне озброєння. Головним чинником цього процесу стало вдосконалення окремих видів наступальної зброї, аж до винайдення й застосування вогнепальної. Менш вагомими чинниками в історіографії вважають “моду” на лицарські турніри, а також зростання значення піхоти внаслідок поступового занепаду “лицарських” правил ведення війни.

Посилення ролі піхоти, масове використання потужних луків та арбалетів, вдосконалення ручної вогнепальної зброї та артилерії руйнувало традиційні стереотипи ведення середньовічних баталій. Внаслідок цього у XIV–XV ст. помітною стала криза лицарства, яке почало втрачати свої позиції, спочатку військові, а разом з ними й суспільні. Одночасно відбувався відхід від морально-етичних норм лицарства та традиційного кодексу лицарської честі, що, насамперед, виявлявся у зникненні “правильної” війни за “лицарськими” правилами та стратах під час битв полоненого дворянства.

Становище лицарства як військової елітної касти було врятоване завдяки виникненню нового найманого професійного війська, створенню “ордонансних” рот. Це, в свою чергу, призвело до появи надійної опори королівської влади, ліквідації феодальної роздробленості та централізаційних процесів у державі, а відтак до поглиблення національної консолідації та самоідентифікації.

Сама по собі наймана королівська служба, яка в пізньому середньовіччі продовжувала асоціюватися з прерогативами лицарства як “захисників королівства”, хоча й створювала відповідний базис, була ще не в стані стати виразником національних зв’язків, оскільки лицар надалі головним завданням для себе вважав збереження й збільшення власного лену.

Не менш надійним знаряддям доби переходу від феодальних до централізованих монархій ставали наймані піхотні з’єднання з просто-народдя, що виявилися більш дисциплінованими в порівнянні з лицарським феодальним ополченням. Стратегічне наповнення ними останніх періодів Столітньої війни уможливило участь у бойових діях усіх основних верств середньовічного суспільства, а відтак можемо стверджувати про найману службу як вагомий консолідуючий чинник.

Так чи інакше, у XIV–XV ст. лицарство пережило ряд суттєвих трансформацій, а його значна частина за нових умов все ж не змогла гідним, відповідним до свого кастового становища чином себе реалізувати.

У цілому ж, сучасна історіографія означеної проблеми виявляє схильність і до визнання кризи та занепаду лицарства, і до часткового чи цілковитого заперечення цих явищ. Коло розгляду проблеми практично обмежується проаналізованими публікаціями. Окреме порівняльне дослідження причин кризи традиційного для середньовіччя лицарського війська та початків переходу західноєвропейських армій на професійну основу все ще залишається актуальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Спеціальна література

1. Агапов Б. Путь лука и стрелы / Б. Агапов // Кэмпо : [журнал]. – Минск, 1992. – № 5. – С. 5–22.
2. Агренич А. От камня до современного снаряда / А. Агренич. – М. : Воениздат, 1954. – 164 с.
3. Ададуrow В. Історія Франції (королівська держава та створення нації від початків до кінця XVIII ст.) / В. Ададуrow. – Львів : Вид-во УКУ, 2002. – 412 с.
4. Акімова Е.Ю. Вассально-сеньоріальні зв'язи во Франції – ідеал і практика XIV століття / Е.Ю. Акімова // Новий век : історія глазами молодих. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 2006. – Вып. 4. – С. 66–78.
5. Акімова Е.Ю. Особенності благочестія рыцарства (по хронікам Ле Бея і Фруассара) / Е.Ю. Акімова // Вестник СГСЭУ. – Саратов, 2007. – № 18 (4). – С. 125–127.
6. Акімова Е.Ю. Основные черты социально-политического самосознания рыцарства XIV века (по сочинениям Ле Бея и Фруассара) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 “Историософия” / Е.Ю. Акімова. – Саратов : Изд-во СГСЭУ, 2008. – 27 с.
7. Анікіев М.В. Жан Фруассар и история создания его “Хроник” / М.В. Анікіев // Хроники и документы времен Столетней войны / [пер., сост., предисл., прим., указат., генеал. табл., карты М.В.Анікіева ; под ред. Ю.П.Малинина]. – СПб. : Евразия, 2005. – С. 5–20.

8. Алексинский Д.П. Всадники войны. Кавалерия Европы / [Д.П. Алексинский, К.А. Жуков, А.М. Бутягин, Д.С. Коровкин]. – М. : АСТ, 2005. – 488 с.
9. Английские лучники. 1330–1515 гг. / [авт. колл. ; отв. ред. Киселев В.И.] // Новый Солдат : военно-исторический альманах. – Артемовск : Военно-ист. клуб “Ветеран”, 2002. – № 3. – 48 с.
10. Английские рыцари. 1300–1400 гг. / [авт. колл. ; отв. ред. Киселев В.И.] // Новый Солдат : военно-исторический альманах. – Артемовск : Военно-ист. клуб “Ветеран”, 2002. – № 11. – 48 с.
11. Английские рыцари. 1400–1500 гг. / [авт. колл. ; отв. ред. Киселев В.И.] // Новый Солдат : военно-исторический альманах. – Артемовск : Военно-ист. клуб “Ветеран”, 2002. – № 18. – 48 с.
12. Асмолов К.В. История холодного оружия : в 2 ч. / К.В. Асмолов. – М. : Здоровье Народа, 1993. – Ч. 1. – 264 с.; 1994. – Ч. 2. – 352 с.
13. Басовская Н.И. Организация и характер деятельности английской администрации в Гаскони (конец XIII – начало XIV вв.) / Н.И. Басовская // Средние Века. – 1973. – Вып. 37. – С. 208–229.
14. Басовская Н.И. Период развитого феодализма в странах Западной Европы (XI – XV вв.) : учеб. пособие для студ. заочных ф-тов / Н.И. Басовская. – М. : МГИАИ, 1974. – 40 с.
15. Басовская Н.И. Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии / Н.И. Басовская // Средние Века. – 1982. – Вып. 45. – С. 212–224.
16. Басовская Ю.И. Рец. на кн. : Bourassin E. France Anglaise. 1415 – 1453. Chronique d’une occupation. – Paris, 1981. – 320 p. / Н.И. Басовская // Средние века. – 1982. – № 45. – С. 348–356.
17. Басовская Н.И. Англо-французские противоречия конца XIII–XIV вв. и страны Пиренейского полуострова / Н.И. Басовская // Социально-

политическое развитие стран Пиренейского полуострова при феодализме / АН СССР, Ин-т всеобщ. истории ; [отв. ред. Е.В. Гутнова]. – М., 1983. – С. 72–92.

18. Басовская Н.И. Политическая борьба в Англии и Франции первой половины XV в. и Столетняя война / Н.И. Басовская // Идеино-политическая борьба в средневековом обществе / АН СССР, Ин-т всеобщ. истории ; [отв. ред. Е.В. Гутнова]. – М. : Изд. ИВИ, 1984. – С. 120–140.

19. Басовская Н.И. Проблема освободительной борьбы во Франции XV в. во французской и английской историографии / Н.И. Басовская // Историография проблем международных отношений и национальных движений в странах Западной Европы и Северной Америки : [межвуз. сб.] / Моск. гос. ист.-арх. ин-т ; [отв. ред. М.Т. Панченкова]. – М. : Изд. МГИАИ, 1985. – С. 153–171.

20. Басовская Н.И. Союз Франции и Шотландии в системе англо-французских противоречий XII–XV вв. / Н.И. Басовская, Г.И. Зверева // Средние Века. – 1985. – Вып. 48. – С. 71–90.

21. Басовская Н.И. Столетняя война. 1337–1453 гг. / Н.И. Басовская. – М. : Высшая шк., 1985. – 185 с. – (Библиотека историка).

22. Басовская Н.И. Освободительное движение во Франции в период Столетней войны / Н.И. Басовская // Вопросы Истории. – 1987. – № 1. – С. 48–66.

23. Басовская Н.И. Столетняя война и рост политической активности городского сословия / Н.И. Басовская // Городская жизнь в средневековой Европе : [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т всеобщ. истории ; [отв. ред. Е.В. Гутнова и др.] – М. : Изд. Ин-та всеобщ. истории, 1987. – С. 220–238.

24. Басовская Н.И. Англия и Франция в международной жизни Западной Европы конца XII – середины XV вв. / Н.И. Басовская // Средние Века. – 1988. – Вып. 51. – С. 5–22.

25. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе / Н.И. Басовская // Средние Века. – 1990. – Вып. 53. – С. 44–51.
26. Басовская Н.И. Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность / Н.И. Басовская // Средние Века. – 1991. – Вып. 54. – С. 23–34.
27. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность / Н.И. Басовская // Цель истории – история : сб. статей / Н.И. Басовская. – М. : РГГУ, 2002. – С. 288–314. – (История и память).
28. Басовская Н.И. Столетняя война: леопард против лилии / Н.И. Басовская. – М. : АСТ-Олимп, 2002. – 428 с.
29. Басовская Н.И. “Осень Средневековья” в зеркале Столетней войны / Н.И. Басовская // Международные отношения в исследовательских практиках и преподавании всеобщей истории : тез. межвуз. круглого стола, Москва, 15 июня 2006 г. : памяти проф. ИАИ М.Т. Панченковой / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист. арх. ин-т, Каф. всеобщ. истории ; [орг. ком.: Н.И. Басовская (председатель) и др.]. – М. : Изд. РГГУ, 2006. – С. 26–30.
30. Бегунова А.И. От кольчуги до мундира / А.И. Бегунова. – М. : Просвещение, 1993. – 160 с.
31. Берн А. Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год / А. Берн. – М. : Центрполиграф, 2004. – 352 с.
32. Берн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год / А. Берн. – М. : Центрполиграф, 2004. – 333 с.
33. Бертон Р. Книга мечей. Холодное оружие сквозь тысячелетия / Р. Бертон ; [пер. с англ. Д. Лихачева]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 399 с.
34. Бессмертный Ю.Л. Предпосылки и характер крестьянских движений во Франции XIV в. / Ю.Л. Бессмертный // Французский ежегодник. – 1974. – М. : Наука, 1976. – С. 206–225.

35. Бессмертный Ю.Л. Демографические и социальные процессы во французской деревне XIV в. / Ю.Л. Бессмертный // Французский ежегодник. – 1981. – М. : Наука, 1983. – С. 124–140.

36. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в Средние века: очерки демографической истории Франции / Ю.Л. Бессмертный. – М. : Наука, 1981. – 236 с.

37. Блер К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций / К. Блер ; [пер. с англ. Е.В. Ламановой]. – М. : Центрполиграф, 2008. – 256 с.

38. Блок М. Рыцарство в средневековой Европе / М. Блок // Рыцарские ордена. С крестом и мечем / [под ред. А. Андреева, С. Шумова]. – М. : ЭКСМО ; Алгоритм, 2004. – 384 с. – С. 281–343. – (Серия : “Секты и тайные ордена”).

39. Богданович М.И. История военного искусства и замечательнейших походов. Военная история средних веков / М.И. Богданович. – СПб. : Тип. Крайя, 1854. – 453 с.

40. Богодарова Н.К. К вопросу об образованности в Англии в XIV – первой половине XV века / Н.К. Богодарова // Европа в средние века: экономика, политика, культура : [сб. статей] / [под ред. З.В. Удальцовой]. – М. : Наука, 1972. – С. 172–178.

41. Борискін Ю.В. Сучасна британська історіографія про Столітню війну (1337–1453) / Ю.В. Борискін // Воєнна історія : наук.-популярний журн. НАОУ. – К., 2008. – Вип. 6 (42). – С. 105–112.

42. Борискін Ю.В. Еволюція лицарського обладунку часів Столітньої війни: захисне озброєння англійського та французького лицарства / Ю.В. Борискін // Військово-науковий вісник. Історичні науки. – Львів, 2009. Вип. 11. – С. 18–33.

43. Борискін Ю.В. Нові публікації джерел до історії Столітньої війни (1337–1453) / Ю.В. Борискін // Військово-науковий вісник. Історичні науки. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 3–14.
44. Борискін Ю.В. Застосування вогнепальної артилерії у Столітній війні (1337–1453): історіографія проблеми / Ю.В. Борискін // Воєнна історія : наук.-популярний журн. НАОУ. – К., 2009. – Вип. 1 (43). – С. 73–81.
45. Брайант А. Епоха рыцарства в истории Англии / А. Брайант ; [пер. с англ. Т.В. Королева, М.Г. Муравьева]. – СПб. : Евразия, 2001. – 576 с.
46. Бурова И.И. Две тысячи лет истории Англии / И.И. Бурова. – СПб. : Гуманитарная Академия – Бельведер, 2002. – 544 с.
47. Виллар Ж. и К. Кризис Столетней войны (XIV–XV века) / Ж. и К. Виллар // Формирование французской нации / [ред. и предисл. А.З. Манфреда ; пер. с фр. О.В. Волкова]. – М. : Наука, 1957. – С. 47–67.
48. Винклер П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изобретению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века : [репр. изд.] / П. Винклер. – [Текст друк. за вид.: СПб., 1894]. – М. : Софт-Мастер, 1992. – 330 с.
49. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Э. Виолле-ле-Дюк ; [пер. с англ. Е.В. Ламановой]. – М. : Центполиграф, 2007. – 255 с.
50. Власть, общество, индивид в средневековой Европе / [под ред. Н.А. Хачатурян]. – М. : Наука, 2008. – 600 с.
51. Военное искусство в эпоху феодализма // История военного искусства / [авт. кол.: М.М. Кирьян, А.И. Бабин, И.М. Кравченко и др.]. – М. : Воениздат, 1986. – С. 22–30.
52. Военное искусство рабовладельческого и феодального общества : сб. материалов для воен. училищ / [авт. кол.: С.В. Липицкий,

М.Л. Альтговзен, Е.А. Прокофьев и др.]. – М. : Воениздат, 1953. – Вып. 1. – С. 44–61.

53. Военное искусство феодального общества // История военного искусства / [авт. кол.: Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др.]. – М. : Воениздат, 1984. – С. 16–23.

54. Войны и сражения Средневековья. 500–1500 гг. / [Беннет М., Брэдбэри Дж. и др. ; пер. с англ. А. Колина]. – М. : Центрполиграф, 2006. – 264 с. – (История военного искусства).

55. Войны феодального общества // Военная история / [авт. кол. : И.Е. Крупченко, М.Л. Альтговзен, М.П. Дорофеев и др.]. – М. : Воениздат, 1984. – С. 28–41.

56. Всеобщая история с IV столетия до нашего времени : в 8 т. / [сост. под рук. Э.Лависса, И.А. Рамбо]. – М., 1897. – Т. 3. – 993 с.

57. Гадаш Л. Лук и стрела / Л. Гадаш, И. Вискочил. – М. : Знание, 1960. – 182 с.

58. Гаран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX ст. – 80-ті роки XX ст.) / Л.В. Гаран. – К., 1991. – 103 с.

59. Гейсман П.А. Краткий курс истории военного искусства в Средние и Новые века (VI–XVIII столетия) / П.А. Гейсман. – [Изд. 2-е]. – СПб. : Тип. С.Н. Худекова, 1907. – 446 с.

60. Герчинко Т.В. Битва при Азенкуре, 25 октября 1415 г. / Т.В. Герчинко // Солдат : военно-исторический альманах. – Артемовск, 2003. – № 33. – С. 2–13; № 34. – С. 2–14.

61. Гизо Ф. История цивилизации в Европе / Ф. Гизо. – СПб. : Территория будущего, 2007. – 336 с.

62. Говард М. Війна в європейській історії / М. Говард ; [пер. з англ. А.В. Яковини]. – К. : Мегатайп, 2000. – 166 с. – (Серія: “Європейська історія”)

63. Граветт К. Рыцари : история английского рыцарства. 1200–1600 / К. Граветт ; [пер. с англ. А. Колина]. – М. : ЭКСМО, 2010. – 312 с.
64. Гришин Ю.А. История мореплавания / Ю.А. Гришин. – М. : Транспорт, 1972. – 278 с.
65. Гуменюк П.В. История военного искусства. Военное искусство эпохи рабовладения и феодализма / П.В. Гуменюк.– Орел : Изд. воен. ин-та правит. связи, 1994. – 210 с.
66. Гутнова Е.В. Английское феодальное государство в XIV–XV вв. / Е.В. Гутнова // Средние века. – 1987. – Вып. 50. – С. 58–76.
67. Далин В.М. Историки Франции XIX–XX вв. / В.М. Далин. – М. : Наука, 1981. – 324 с.
68. История артиллерии от ее происхождения до 1822 года, соч. Деккером : в 2 т. / М. Деккер ; [пер. с нем. С.Маркевич]. – СПб., 1833. – Т. 1. – 598 с.
69. Дельбрюк Г. История военного искусства: в рамках политической истории : в 4 т. Т. 3. Средневековье / Г. Дельбрюк ; [пер. с нем.]. – СПб., 1996. – 448 с. : ил., карт.
70. Дельбрюк Г. Рыцарство. История военного искусства / Г. Дельбрюк // Рыцарские ордена. С крестом и мечем / [под ред. А. Андреева, С. Шумова]. – М. : ЭКСМО : Алгоритм, 2004. – С. 159–280. – (Серия : “Секты и тайные ордена”).
71. Денисон Дж. История конницы : в 2 кн. / Дж. Денисон. – М. : АСТ, 2001. – Кн. 1. – 480 с.
72. Дефуно М. Жизнь рыцарства. Мечта и действительность / М. Дефуно // Повседневная жизнь времен Жанны д’Арк / М. Дефуно ; [пер. с фр. Н.Ф. Васильевой]. – СПб. : Евразия, 2002. – С. 191–228.

73. Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк. 987–1460 / Ж. Дюби ; [пер. с фр. Г.А. Абрамова, В.А. Павлова]. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 416 с.

74. Дюпюи Р. Э. Всемирная история войн : в 2 кн. / Р.Э. Дюпюи, Т.Н. Дюпюи ; [пер. с франц. С.И. Фомченко, А.Б. Гузман]. – Санкт-Петербург ; Москва, 1997. – Кн. 1: (3500 г. до н. э.–1400 г. н. э.). – 937 с.; Кн. 2: (1400–1800 гг.). – 895 с.

75. Эйрл П. Жизнь и эпоха Генриха V / П. Эйрл. – СПб. : Евразия, 2003. – 224 с.

76. Эрр Ф.Ж. Артиллерия в прошлом, настоящем и будущем / Ф.Ж. Эрр. – [2-е изд.]. – М. : Воениздат НКО СССР, 1941. – 178 с.

77. Жарков С.В. Военное искусство рыцарей / С.В. Жарков. – Минск : Друк-С., 2008. – 400 с.

78. Жарков С.В. Рыцарская конница в бою / С.В. Жарков. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 448 с.

79. Жарков С.В. Средневековая пехота в бою / С.В. Жарков. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 448 с.

80. Жуков К. Рыцари Западной Европы. Вооружение французских и английских рыцарей в 20–30-е гг. XV в. / К. Жуков, Д. Коровкин // Империя истории. – М., 2002. – № 2. – С. 34–41.

81. Зайцева М.А. Английское общество на последнем этапе Столетней войны : 20–30-е годы XV века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Зайцева Мария Александровна. – Нижний Новгород, 2004. – 221 с.

82. Зедделер Л.И. Обзорение истории военного искусства : в 2 ч. Ч. 2. История военного искусства средних веков / Л.И. Зедделер. – СПб., 1843. – VIII, 387 с.

83. Золотарев В.А. История западноевропейских армий / В.А. Золотарев. – М. : Канон-Пресс-Ц. Кучково поле. Евролинц, 2003. – 464 с.
84. Золотов В.И. Английское общество накануне “Войны роз” / В.И. Золотов. – Брянск : БГПУ, 1995. – 114 с.
85. Золотов В.И. Социальное развитие английского общества в конце XIV– первой половине XV вв. : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.03 “Всеобщая история” / В.И. Золотов. – Нижний Новгород, 1996. – 27 с.
86. История военно-морского искусства : в 3 т. / [отв. ред. Р.Н. Мордвинов и др.]. – М. : Воениздат, 1953. – Т. 1. – 436 с.
87. История войн : в 3 т. Т. 1. Бронзовый век – XVI век / [авт.-сост. Н. Н. Головкова]. – Ростов на Дону : Феникс, 1997. – 736 с.
88. История корабля / [вст. ст. и общ. ред. В. Дыгало]. – [Изд. 2-е, перераб.]– М. : Изобразительное искусство, 1986. – Вып. 1. – 64 с.
89. История мировых войн / [авт.-сост. Т. Ньюарк ; пер. с англ. С.В. Зоной]. – М. : АРТ-Родник, 2010. – 320 с.
90. История орденов средневековья / [авт.-сост. Е.В. Гусев]. – Минск : Харвест, 2007. – 432 с.
91. История Франции : в 3 т. / [отв. ред. А. З. Манфред и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т всеобщ. истории. – М. : Наука, 1972. – Т. 1. – 357 с.
92. Калмыкова Е.В. Столетняя война и формирование английского национального самосознания / Е.В.Калмыкова // Средние Века. – 2001. – Вып. 62.– С. 103–119.
93. Калмыкова Е.В. Исторические представления англичан XIV– XV вв. о Столетней войне. Формирование английского национального самосознания : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 “Всеобщая история” / Е.В. Калмыкова. – М., 2002. – 21 с.

94. Каплан А.Б. Столетняя война. Кризис рыцарства и усиление агрессивности в обществе [Электронный ресурс] / А.Б. Каплан // Бюллетень Всероссийской Ассоциации медиевистов и историков раннего нового времени / [отв. ред. С.П. Карпов]. – М., 1997. – № 8. – С. 18–22. – Режим доступа : http://www.hist.msu.ru/Association/MedievalA/Bullet_97/kaplan.htm

95. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М. : Прогресс, 1987. – 384 с.

96. Кареев Н.И. История Западной Европы в Новое время : в 3 т. Т.1. Переход от Средних веков к Новому времени / Н.И. Кареев. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1914. – 422 с.

97. Карман У. Создание пушки / У. Карман // Чиппола К. Артиллерия и парусный флот. Описание и технология вооружения XV–XVIII вв. / [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М. : Центрполиграф, 2007. – С. 141–198.

98. Келли. Ф. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей / Ф. Келли, Р. Швабе. – М. : Центрполиграф, 2007. – 216 с.

99. Кин М. Рыцарство / М. Кин ; [пер. с англ. И.А. Тогоевой]. – М. : Науч. мир, 2000. – 520 с.

100. Кладо Н.Л. История военно-морского искусства. Лекции. Литогр. – СПб., 1901. – Вып. 1–2. – 422 с.

101. Клаузевиц К. фон. О войне : в 2 т. / К. фон Клаузевиц. – М. : АСТ, 2002. – Т.1. – 558 с.

102. Клифан К. Рыцарский турнир. Турнирный этикет, доспехи и вооружение / К. Клифан ; [пер. с англ. В.Д. Кайдалова]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 238 с.

103. Ковалевский М.М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост

государства и его отражение в истории политических учений : в 3 т. / М.М. Ковалевский. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – Т.1. – 528 с.

104. Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин ; [пер. с фр. Ю. П. Малинина]. – СПб. : Евразия, 2001. – 416 с.

105. Корнилов М.Н. Столетняя война. Кризис рыцарства и усиление агрессивности в обществе / М.Н. Корнилов // Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты) : Природа насилия. Ежегодник / РАН. ИНИОН / [глав. ред. Л.В. Скворцов]. – М., 1995. – С. 57–89.

106. Косминский Е.А. Вопросы аграрной истории Англии в XV веке / Е.А. Косминский // Вопросы истории. – 1948. – № 1. – С. 59–76.

107. Косминский Е.А. Столетняя война / Е.А. Косминский // История дипломатии / [под ред. В.П. Потемкина]. – М. : ЮрПринт, 2002. – С. 149–150.

108. Коул Р. История Франции / Р. Коул ; [пер. с англ. И. Летберга]. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2009. – 320 с.

109. Краснов В.Н. От лота до спутника. История мореходных приборов и инструментов / В.Н. Краснов. – М. : Транспорт, 1992. – 176 с.

110. Кревельд М. ван. Трансформация войны / М. ван Кревельд. – М. : Альпина Бизнес Бук, 2006. – 344 с.

111. Креси, 1346 г., Пуатье, 1356 г., Азенкур, 1415 г. Важнейшие битвы Столетней войны / [авт. колл. ; отв. ред. Киселев В.И.] // Новый Солдат : военно-исторический альманах. – Артемовск : Военно-ист. клуб “Ветеран”, 2002. – № 36. – 48 с.

112. Крессе де А. Столетняя война [Электронный ресурс] / А. Де Крессе // Империя истории : журн. – 2002. – № 2. – Режим доступа : <http://budo-vld.by.ru/library.shtml?war>

113. Кузнецов Е.В. Борьба магнатских партий в Англии в пятидесятые годы XV века. Политическая программа Йоркской партии /

Е.В. Кузнецов // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Серия историко-филологическая. – Горький, 1959. – Вып. 46. – С. 33–41.

114. Кузнецов Е.В. Движение лоллардов в Англии (конец XIV–XV вв.) / Е.В. Кузнецов. – Горький : Изд. ГГПИ, 1971. – 290 с.

115. Кузнецов Е.В. Экономическое развитие Англии в XIV–XV вв. / Е.В. Кузнецов. – Горький : ГГУ, 1981. – 83 с.

116. Кузнецов Е.В. Политическая история Англии в 30–40-х гг. XV века / Е.В. Кузнецов // Народные движения в Англии в середине XV века. – М. : МГУ, 1982. – С. 7–31.

117. Кузнецов Е.В. Торговля и купеческий капитал в Англии XIV–XV вв. / Е.В. Кузнецов // Англия: проблемы английской истории и историографии : межвуз. сб. науч. трудов. – Горький : ГГПИ, 1989. – С. 4–17.

118. Кузнецов Е.В. К причинам поражения Англии в Столетней войне: “партия измены” 40-х гг. XV века / Е.В. Кузнецов, Т.Б. Меркулова, Т.Г. Минеева // Проблемы британской истории и наследие С.И. Архангельского. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1999. – С. 27–29.

119. Куркин А. Закат европейского рыцарства / А. Куркин // Para Bellum : военно-ист. журн. – 2000. – № 11. – С. 3–12.

120. Латници Г. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города (очерки подводной археологии) / Г. Латници. – М., 1982. – 160 с.

121. Левандовский А.П. Жанна Д’Арк / А.П. Левандовский. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Молодая гвардия, 1982. – 256 с. – (Жизнь замечательных людей).

122. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф ; [пер. с франц., общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича]. – М. : Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.

123. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Ж. Ле Гофф ; [пер. с франц., общ. ред. С.К. Цатуровой]. – М. : Прогресс, 2001. – 440 с.
124. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / [пер. с фр. А.И. Поповой ; предисл. А.О. Чубарьяна]. – СПб. : Alexandria, 2007. – 398 с. – (Становление Европы).
125. Лэннинг М.Л. Сто великих полководцев / М.Л. Лэннинг ; [пер. с англ. С.С. Луговского]. – М. : Вече, 1998. – 478 с.
126. Лучицкая С.И. Рыцарство – уникальный феномен западноевропейского средневековья / С.И. Лучицкая // Одиссей : [журнал]. – М., 2004. – С. 7–35.
127. Люблинская А.Д. Столетняя война / А.Д. Люблинская // Очерки истории Франции с древнейших времен до окончания Первой мировой войны / [авт. кол. : А.Д. Люблинская, Д.П. Прицкер, М.Н. Кузьмин]. – Ленинград : Учпедгиз, 1957. – С. 63–71.
128. Люблинская А.Д. Столетняя война и народные восстания XIV–XV вв. / А.Д. Люблинская // История Франции : в 3 т. / под общ. ред. А.З. Манфреда. – М. : Просвещение, 1972. – Т.1. – С. 122–143.
129. Маколей Т.Б. Англия и Европа: Избранные эссе / Т.Б. Маколей. – СПб. : Алетейя, 2001. – 502 с.
130. Малинин Ю.П. Рыцарская этика в позднесредневековой Франции / Ю.П. Малинин // Средние Века. – 1992. – Вып. 55. – С. 195–213.
131. Малинин Ю.П. Общественно-политическая мысль позднесредневековой Франции. XIV–XV вв. / Ю.П. Малинин. – СПб. : Евразия, 2001. – 236 с.
132. Малинин Ю.П. Рыцарская этика XIV–XV вв. / Ю.П. Малинин // Франция в эпоху позднего средневековья : материалы науч. исслед. / Ю.П. Малинин ; [сост., отв. ред. М.В. Аникиев, А.Ю. Карачинский, В.В. Шишкин]. – СПб. : Изд-во С-Пб. ун-та, 2008. – С. 70–94.

133. Малинин Ю.П. Рыцарство / Ю.П. Малинин // Франция в эпоху позднего средневековья : материалы науч. исслед. / Ю.П. Малинин ; [сост., отв. ред. М.В. Аникиев, А.Ю. Карачинский, В.В. Шишкин]. – СПб. : Изд-во С-Пб. ун-та, 2008. – С. 285–298.

134. Малинин Ю.П. Проблемы исторической психологии в современной французской историографии / Ю.П. Малинин // Франция в эпоху позднего средневековья : материалы науч. исслед. / Ю.П. Малинин ; [сост., отв. ред. М.В. Аникиев, А.Ю. Карачинский, В.В. Шишкин]. – СПб. : Изд-во С-Пб. ун-та, 2008.. – С. 319–327.

135. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. История развития со времен возникновения до введения бездымных порохов / В.Е. Маркевич. – СПб. : Полигон, 1994. – 545 с.

136. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // Свод археологических источников по истории СССР. – Вып. Е 1–36. – М. : Наука, 1966. – 186 с.

137. Мелик-Гайказова Н.Н. Французские хронисты XIV в. как историки своего времени / Н.Н. Мелик-Гайказова. – М. : Наука, 1970. – 122 с.

138. Мельник Б. Меч / Б. Мельник // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. I. – С. 27–41.

139. Меринг Ф. Очерки по истории войн и военного искусства / Ф. Меринг. – [6-е изд. испр. и доп.]. – М., 1956. – 400 с.

140. Микель П. Рыцари и замки. 1250–1350 гг. / П. Микель ; [пер. с фр. А. Рочко]. – М. : Олма-Пресс, 1999. – 64 с.

141. Миллер Г. История крепостной войны со времени введения огнестрельного оружия до 1880 года / Г. Миллер. – СПб., 1881. – 468 с.

142. Миронов Д.Н. История способов комплектования вооруженных сил феодальной Англии от середины XII по XV век : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и

история государства и права; история политических и правовых учений” / Д.Н. Миронов. – Свердловск : СГУ, 1968. – 24 с.

143. [Михневич Н.П.] История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. С помещенными в тексте картами, планами, портретами полководцев, генералов, рисунками форм обмундирования и вооружения войск и современными картинами некоторых сражений / [сост. Михневич Н.П., орд. проф. Николаев. акад. Ген. штаба]. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : Паровая Скоропеч. П.О. Яблонского, 1896. – 539 с.

144. Михневич Н.П. Основы русского военного искусства. Сравнительный очерк состояния военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохи / Н.П. Михневич. – СПб. : Паровая Скоропеч. П.О. Яблонского, 1898. – 512 с.

145. Мортон А.А. История Англии / А.А. Мортон. – М. : Изд. иностр. лит., 1950. – 461 с.

146. Мосолкина Т.В. Английский город в политических событиях Англии XIV–XV вв. / Т.В. Мосолкина // Город в средневековой цивилизации Западной Европы / под ред. А.А. Сванидзе. – Т.4. Extra muros: город, общество, государство. – М. : Наука, 2000. – С. 273–282.

147. Надин В.А. Артиллерия / В.А. Надин, И.А. Скорик, В.М. Шегерян. – М. : Воениздат, 1972. – 336 с.

148. Николе Д. Французская армия в Столетней войне / Д. Николле, А. Мак Брайд ; [пер. с англ. Н.А. Феногенова]. – М. : Астрель–АСТ, 2004. – 64 с.

149. Нилус А.А. История материальной части артиллерии / А.А. Нилус. – СПб. : Тип. П.П. Сойкина, 1904. – Т.1. – 299 с.

150. Норман А.В. Средневековый воин / А.В. Норман ; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М. : Центрполиграф, 2008. – 270 с.

151. Носов К.С. Осадная техника Античности и Средневековья / К.С. Носов. – СПб. : Полигон, 2003. – С. 221–225 [XIV–XV ст.].
152. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Э. Окшотт ; [пер. с англ. М.К. Якушиной]. – М. : Центрполиграф, 2004. – 398 с.
153. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Э. Окшотт ; [пер. с англ. Л.М. Игоревского]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 176 с.
154. Окшотт Э. Рыцарь и его доспехи. Латное облачение и вооружение / Э. Окшотт. – М. : Центрполиграф, 2007. – 187 с.
155. Окшотт Э. Рыцарь и его замок. Средневековые крепости и осадные орудия / Э. Окшотт. – М. : Центрполиграф, 2007. – 208 с.
156. Павленко В.Г. Европейское рыцарство : учеб. пособие / В.Г. Павленко, Р.В. Николаев. – Кемерово : Изд. КГУ, 1998. – 160 с.
157. Павленко Н.Г. Русская артиллерия. Очерки по истории русской артиллерии. 1389–1812 гг. / Н.Г. Павленко. – М. : Воениздат НКО СССР, 1940. – 140 с.
158. Пейн-Голлуэй Р. Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия / Р. Пейн-Голлуэй ; [пер. с англ. Е.А. Каца]. – М. : Центрполиграф, 2005. – 415 с.
159. Перну Р. Жанна д'Арк / Р. Перну, М.-В. Клэн. – М. : Издательская группа “Прогресс-Академия”, “Прогресс”, 1992. – 560 с.
160. Перруа Э. Столетняя война / Э. Перруа ; [пер. с фр. М.Ю. Некрасова]. – СПб. : Евразия, 2002. – 480 с.
161. Пиренн А. Средневековые города Бельгии (V–XIV вв.). – СПб. : Евразия, 2001. – 511 с. – (Clio magna).
162. Писарев Ю.И. Место служилого рыцарства в социально-политической жизни Англии XIV в. / Ю.И. Писарев // Средние века. – 1973. – Вып. 37. – С. 82–107.

163. Писарев Ю.И. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV в. / Ю.И. Писарев, Л.П. Репина. – М. : Наука, 1979. – 221 с.
164. Плешкова С.Л. К истории купеческого капитала во Франции в XV веке (Жак Кёр и его деятельность) / С.Л. Плешкова. – М. : Изд. МГУ, 1977. – 184 с.
165. Поло де Болье М.А. Средневековая Франция / М.А. Поло де Болье ; [пер. с фр. Н.И. Озерской]. – М. : Вече, 2006. – 384 с.
166. Попенко В.Н. Комбинированное холодное оружие / В.Н. Попенко. – М. : Богучар, 1994. – 124 с.
167. Попенко В.Н. Метательное холодное оружие / В.Н. Попенко. – М. : Богучар, 1993. – 110 с.
168. Попенко В.Н. Холодное оружие Востока и Запада / В.Н. Попенко. – М. : Богучар, 1992. – 212 с.
169. Прэтт. Ф. Битвы, изменившие историю / Ф. Прэтт ; [пер. с англ. Т.М. Шуликовой]. – М. : Центполиграф, 2004. – 332 с.
170. Прочко И.С. История развития артиллерии. С древнейших времен и до конца XIX века / И.С. Прочко. – СПб. : Полигон, 1994. – 496 с.
171. Пузыревский А. История военного искусства в Средние века (V–XVI стол.). С отдельным атласом. Ч. 1–2 / А. Пузыревский ; атлас чертил Н.И. Седнев. – СПб. : Тип. Штаба войск Гвардии и Петерб. воен. окр., 1884. – 549 с.
172. Разин Е.А. История военного искусства : в 3 т. / Е.А. Разин. – СПб. : Полигон, 1994. – Т. 2. VI–XVI вв. – 585 с.
173. Райда Т.В. Причины Столетней войны с точки зрения французских хронистов / Т.В. Райда // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [зб. наук. пр.]. – Харків, 2000. – С. 212–217.
174. Райцес В.И. Жанна д'Арк: факты, легенды, гипотезы / В.И. Райцес. – Л. : Наука, 1982. – 200 с.

175. Резько И.В. История войн и конфликтов : в 2 т. / И.В. Резько. – Минск : Харвест, 1997. – Т.1. – 495 с.
176. Руа Ж.Ж. История рыцарства / Ж.Ж. Руа. – М. : Алетейа, 2004. – 248 с., ил.
177. Ружмон Д. Любов і західна культура / Д. Ружмон ; [пер. з фр. Я. Тарасюк]. – Львів : Літопис, 2000. – 304 с.
178. Семенов В.Ф. Рец. на кн.: Jacob E.E. The Fifteenth Century (1399–1485). Oxford History of England.– Oxford, 1961. – Vol.VI. – 775 p., 6 maps / В.Ф. Семенов // Вопросы Истории. – 1964. – № 6. – С. 188–191.
179. Соколова М.Н. Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса / М.Н. Соколова. – М. : Наука, 1979. – 359 с.
180. Стил Ф. Средневековый замок / Ф. Стил ; [пер. с англ. А. Можяевой]. – М. : БММ АО, 1997. – 64 с.
181. Строков А.А. История военного искусства : в 5 т. Т. 3. Средневековье / А.А. Строков. – СПб. : Полигон, 1996. – 390 с.
182. Сушинський Б. Всесвітня історія лицарства / Б.Сушинський. – Одеса : ВД ЯВФ, 2005. – 640 с.
183. Сьюард Д. Генрих V / Д. Сьюард ; [пер. с англ. Т.Н. Замиловой ; под. общ. ред.. И.П. Щерова]. – Смоленск : Русич, 1996. – 400 с.
184. Тараторкин В.В. История боевого фехтования. Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века / В.В. Тараторкин. – Минск : Харвест, 1998. – 384 с.
185. Тараторкин В.В. Конница на войне : история кавалерии с древнейших времен до эпохи Наполеоновских войн / В.В. Тараторкин. – Минск : Харвест, 1999. – 432 с.
186. Ткачук М. Старинное оружие и доспехи: новый век / М. Ткачук. – М. : Центрполиграф, 2005. – 256 с.

187. Торопцев. А.П. Завоеватели : XIII–XV вв. Империя Чингисхана. Русь. Османская империя. Средняя Азия. Европа. Африка. Америка / А.П. Торопцев. – М. : Росмэн, 1997. – 144 с.
188. Уваров Д. Битва при Креси (1346 г.) и военное дело первой фазы Столетней войны (1337–1347 гг.) / Уваров Д. // Воин : Военно-ист. журн. / [глав. ред. И.О. Пархоменко]. – Самара, 2003. – № 14. – С. 35–44.
189. Устинов В. Столетняя война и Война Роз / В. Устинов. – М. : АСТ : Астрель, Хранитель, 2007. – 637 с.
190. Фавье Ж. Столетняя война / Ж. Фавье ; пер. с фр. М.Ю. Некрасова. – СПб. : Евразия, 2009. – 656 с.
191. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа / К. Фаулер. – Санкт-Петербург : Евразия, 2002. – 350 с.
192. Фергюссон А.Б. Золотая осень английской рыцарственности. Исследование упадка и трансформации рыцарского идеализма / А.Б. Фергюссон. – [Рос. пер. вид. 1960 р.]. – СПб. : Евразия, 2004. – 352 с.
193. Флори Ж. Идеология меча. Предыстория рыцарства / Ж. Флори ; [пер. с фр. М.Ю. Некрасова ; науч. ред. Ю.П. Малинин]. – СПб. : Евразия, 1999. – 312 с.
194. Фолкс. Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс ; [пер. с англ. Т. Е. Любовской]. – М. : Центрполиграф, 2006. – 207 с.
195. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : ООО АСТ, 1994. – 448 с.
196. Функен Ф. и Л. Средние века. VIII–XV вв. : Доспехи и вооружение – Крепости и осадные машины – Рыцарские турниры и гербы / Ф. Функен, Л. Функен ; [пер. с фр. Н.П. Соколова]. – М. : АСТ-Астрель, 2002. – 151 с. – (Энциклопедия вооружения и военного костюма).
197. Функен Ф. и Л. Средние века. Эпоха Ренессанса : Пехота – Кавалерия – Артиллерия / Ф. Функен, Л. Функен ; [пер. с фр. Н.П. Со-

колова]. – М. : АСТ-Астрель, 2002. – 146 с. – (Энциклопедия вооружения и военного костюма).

198. Хилтон Р. Восстание английского народа в 1381 г. / Р. Хилтон, Г. Фаган. – М. : Изд. иностр. лит., 1952. – 194 с.

199. Ханке Х. Люди, корабли, океаны (6000-летняя авантюра мореплавания) / Х. Ханке. – Л. : Судостроение, 1976. – 432 с.

200. Хаттон А. Меч сквозь столетия. Искусство владения оружием / А. Хаттон ; [пер. с англ. Д.Лихачева]. – М. : Центрполиграф, 2006. – 334 с.

201. Хачатурян Н.А. Возникновение Генеральных Штатов во Франции / Н.А. Хачатурян. – М. : Высшая шк., 1976. – 210 с.

202. Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. / Н.А. Хачатурян. – М. : Высшая шк., 1989. – 272 с.

203. Хёйзинга Й. Политическое и военное значение рыцарских идей в позднем средневековье / Й. Хёйзинга ; [пер. с фр. Д. В. Сильвестрова] // Человек : журнал. – М., 1997. – № 5. – С. 68–79.

204. Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М. : Наука, 1988. – 220 с.

205. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Соч. : в 3 т. Т. 1 / И. Хейзинга ; [пер. с нидерланд., вступ. ст. и общ. ред. В.И. Уколовой]. – М. : “Прогресс” – “Культура”, 1995. – 416 с.

206. Хлопин А.Д. О способах интерпретации причинно-следственных связей в хрониках XIV в. / А.Д. Хлопин // Из истории культуры средних веков и Возрождения : сб. статей / [под ред. В.А. Карпушина]. – М. : Наука, 1976. – С. 152–164.

207. Хогг О. Эволюция оружия. От каменной дубинки до гаубицы / О. Хогг ; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М. : Центрполиграф, 2008. – 250 с.

208. Цатурова С.К. Города в Столетней войне / С.К. Цатурова // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.4. Extra muros:

город, общество, государство / С.К. Цатурова ; [под ред. А.А. Сванидзе]. – М. : Наука, 2000. – С. 246–272.

209. Цатурова С.К. “Сеньоры закона” : к проблеме формирования “параллельного дворянства” во Франции в XIV–XV вв. / С.К. Цатурова // Средние Века. 2003. – Вып. 64. – С. 50–88.

210. Червонный П.Е. От пращи до современной пушки / П.Е. Червонный. – М. : Воениздат, 1956. – 140 с.

211. Черных А.П. Оружие и закон / А.П. Черных // Средние Века. – 1992. – Вып. 55. – С. 214–233.

212. Черчилль У. Рождение Британии / У. Черчилль ; [пер. с англ. С.Н. Самуйлова]. – Смоленск : Русич, 2002. – 512 с.

213. Четверухин Г.Н. История корабельной и береговой артиллерии / Г.Н. Четверухин. – Москва-Ленинград : Военмориздат, 1968. – 484 с.

214. Чиппола К. Артиллерия и парусный флот. Описание и технология вооружения XV–XVIII вв. / К. Чиппола ; [пер. с англ. Л.А. Иго-ревского]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 224 с.

215. Шевеленко А.Я. Технология городских ремесел в Западной Европе VI–XV веков / А.Я. Шевеленко // Вопросы Истории. – 1993. – № 1. – С. 140–152.

216. Шершов А.П. История военного кораблестроения : С древнейших времен и до наших дней / А.П. Шершов. – СПб. : Полигон, 1994. – 360 с.

217. Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты / Ю.В. Шокарев. – М. : ООО АСТ, 2001. – 173 с.

218. Шпаковский В.О. Рыцари. Замки. Оружие / В.О. Шпаковский. – М. : Росмэн, 2005. – 96 с.

219. Штенцель А. История войн на море : в 2 т. Т. 1 / А. Штенцель. – [Перевид.: Штенцель А. История войны на море в ее важнейших прояв-

лениях с точки зрения морской тактики. – Петербург, 1916–1918. Ч. 1–2]. – М. : Изографус, ЭКСМО-Пресс, 2002. – 704 с.

220. Штокмар В.В. История Англии в средние века / В.В. Штокмар. – Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1973. – 104 с.

221. Щеглов А.Н. История военно-морского искусства. Опыт изложения истории военно-морского искусства с древнейших времен до наших дней / А.Н. Щеглов. – СПб., 1908. – 261 с.

222. Яковлев В.В. История крепостей. Эволюция долговременной фортификации / В.В. Яковлев. – СПб. : Полигон, 1995. – 312 с.

223. 100 великих битв / [под ред. А.Н. Мячина]. – М. : Вече, 1999. – 640 с.

224. 100 великих войн / [под ред. Б.В. Соколова]. – М. : Вече, 2002. – 544 с.

225. 100 великих рыцарей / [под ред. О.А. Вовка]. – М. : Вече, 2004. – 536 с.

226. A Companion to Medieval Arms and Armour / [ed. by D. Nicolle]. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2002. – 472 p.

227. A History of private Life. Vol. II. Revelations of the medieval World / [Ph. Aries and G. Duby general ed.]. – Belknap Press of Harvard University Press, 1993. – 688 p.

228. Allmand C.T. War and Profit in the Late Middle Ages / C.T. Allmand // History Today. – 1965. – № 15. – P. 762–769.

229. Allmand C.T. War, Literature and Politics in the Late Middle Ages / C.T. Allmand. – Liverpool University Press, 1976. – 216 p.

230. Allmand C.T. The Coronations Of Henry VI / C.T. Allmand // History Today. – 1982. – № 5. – P. 28–33.

231. Allmand C.T. Lancastrian Normandy. 1415–1450 / C.T. Allmand. – Oxford University Press, 1983. – 364 p. – (The History of a Medieval Occupation).

232. Allmand C.T. *The Hundred Years War : England and France at War 1300–1450* / C.T. Allmand. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – 232 p.
233. Allmand Ch. *La guerre de Cent Ans. L'Angleterre et la France en guerre 1300–1450* / Ch. Allmand ; [traduit de l'anglais par Ch. Clerc]. – Paris : Payot, 1989. – 284 p.
234. Allmand C.T. *Henry V* / C.T. Allmand. – Berkley ; Los-Angeles ; London : University of California Press, 1993. – 480 p. – (English Monarchs).
235. Allmand Ch. *Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War* / C.T. Allmand. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 1998. – 256 p.
236. *Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War* / [ed. by A. Curry and M. Hughes]. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 1994. – 240 p.
237. Aurell M. *La noblesse en Occident (Ve–XVe siècle)* / M. Aurell. – Paris : Colin coll. “Cursus”, 1996. – 194 p.
238. Autrand F. *Charles V* / F. Autrand. – Paris : Fayard, 1994. – 903 p.
239. Ayton A. *Edward III and the English aristocracy at the beginning of the Hundred Years War* / E. Ayton // *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France* / [ed. by M. Strickland]. – Stamford : Paul Watkins, 1998. – P.173–206.
240. Ayton A. *Introduction. The Medieval Revolution from a Medieval Perspective* / A. Ayton, J.L. Price // *The Medieval Military Revolution : State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Society* / Ed. by A. Ayton and J.L. Price]. – London ; New-York : I.B. Tauris Publishers, 1995. – P. 1–22.
241. Ayton A. *Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III* / A. Ayton. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 1999. – 320 p.

242. Ayton A. Sir Thomas Ughtred and the Edwardian Military Revolution / A. Ayton // The Age of Edward III / [ed. by J.S. Bothwell]. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2001. – P. 107–132.
243. Ayton A. The Battle of Crécy (1346) / A. Ayton, Ph. Preston. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2007. – 408 p.
244. Barber R. The Knight and Chivalry / R. Barber. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2000. – 472 p.
245. Barber R. The Life and Campaigns of the Black Prince: from contemporary letters, diaries and chronicles, including Chandos Herald's Life of the Black Prince / R. Barber. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2002. – 148 p.
246. Barber R. Edward, Prince of Wales and Aquitaine : A Biography of the Black Prince / R. Barber. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2003. – 330 p.
247. Barber R. Rycerze i rycerskość / R. Barber. – Warszawa : Bellona, 2000. – 464 s.
248. Barker J. Agincourt: Henry V and the Battle That Made England / J. Barker. – London : Little, Brown and Company, 2007. – 264 p.
249. Bartlett R. The Making of Europe. Conquest, Colonization and cultural Change (950–1350) / R. Bartlett. – Princeton, New-Jersey : Princeton University Press, 1993. – 432 p.
250. Bartlett C. English Longbowman. 1330–1515 / C. Bartlett. – Oxford : Osprey Publishing, 1995. – 64 p. – (Warrior).
251. Baszkiewicz J. Historia Francii / J. Baszkiewicz. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 283 s.
252. Beffeyte R. Les Machines de siege au Moyen Age / R. Beffeyte. – Paris : Perrin, 1994. – 442 p.
253. Beffeyte R. Les machines de guerre au Moyen Age / R. Beffeyte. – Rennes : Ouest France, 2000. – 31 p.

254. Beffeyte R. *Le Art de la guerre au Moyen Age* / R. Beffeyte. – Rennes : Ouest France, 2010. – 127 p.
255. Bell A.R. *War and the Soldier in the Fourteenth Century* / A. R. Bell. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2004. – 256 p.
256. Bendjebbar A. *La guerre de Cent Ans* / A. Bendjebbar // *Histoire de la France*. – Paris : Hachette Littérature, 1986. – P. 55–61.
257. Bennett M. *Agincourt 1415 : Triumph against the odds* / M. Bennett. – Oxford : Osprey Publishing, 1991. – 96 p. – (Campaign).
258. Boffa S. *Warfare in medieval Brabant (1356–1406)* / S. Boffa. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2004. – XV, 234 p.
259. Bolton J.L. *The Medieval English Economy. 1150–1500* / J.L. Bolton. – London : Everyman Ltd, 1980. – 311 p.
260. Bordonove G. *Jeanne d'Arc et la guerre de Cent Ans* / J. Bordonove. – Paris : Pygmaloin, 1994. – 451 p.
261. Bouard M. de. *Histoire de la Normandie* / M. de Bouard. – Toulouse : Privat, 1970. – 540 p.
262. Bourassin E. *France Anglaise. 1415 – 1453. Chronique d'une occupation* / E. Bourassin. – Paris : Librairie Jules Tallandier, 1981. – 320 p.
263. Bove B. *Le temps de la guerre de Cent Ans. 1328–1453* / B. Bove. – Paris : Belin Litterature et Revues, 2009. – 700 p.
264. Bradbury J. *The Medieval Archer* / J. Bradbury. – Woodbridge : Boydell Press, 2010. – 206 p.
265. Brown R.A. *The Status of the Norman Knight* / R.A. Brown // *War and Government in the Middle Ages. Essays in honour of J.O.Prestwich* / [ed. by J. Gillingham and J. C. Holt]. – Woodbridge, Suffolk : Boydell Press, 1984. – P. 18–32.
266. Bryant A. *The Medieval Foundation of the England* / A. Bryant. – London : HarperCollins Publishers Ltd, 1967. – 288 p.

267. Bull S. *An historical Guide to Arms and Armour* / S. Bull. – London : Checkmark Books, 1997. – 224 p.
268. Bully P. *Charles VII, le “roi des merveilles”* / P. Bully. – Paris : Tallandier, 1994. – 339 p.
269. Burne A.H. *The Crecy War : A Military History of the Hundred Years War from 1337 to the Peace of Bretigny, 1360* / A.H. Burne. – London : Combined Publishing, 1999. – 366 p.
270. Burne A.H. *The Agincourt War : A Military History of the latter Part of the Hundred Years War from 1369 to 1453* / A.H. Burne. – London : Wordsworth Editions Ltd, 1999. – 359 p.
271. Cazelles R. *La Societe Politique et la Crise de la Royaute sous Philippe de Valois* / R. Cazelles. – Paris : Lib. D’Argences, 1958. – 495 p.
272. Cheyney E.P. *The Dawn of a new Era. 1250–1453* / E.P. Cheyney. – London : Harper & Row, 1962. – 389 p.
273. Clark J. *The Medieval Horse and its Equipment, c.1150–1450* / J. Clark. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2004. – 202 p. – (Medieval Finds from Excavations in London).
274. Contamine P. *Agincourt* / P. Contamine. – Paris : Julliard coll. “Archives”, 1964. – 195 p.
275. Contamine P. *La Guerre de Cent Ans* / P. Contamine. – Paris : PUF, 1968. – 362 p.
276. Contamine P. *Guerre, Etat et Societe a la Fin du Moyen Age : Etudes sur les Armees des Rois de France (1337–1494)* / P. Contamine. – Paris ; La Haye : Mouton, 1972. – 757 p.
277. Contamine P. *La Guerre de Cent Ans en France : une Approche Économique* / P. Contamine // *Historical Research*. – November 1974. – Vol. 47. – P. 125–149.
278. Contamine P. *La Vie Quotidienne Pendant la Guerre de Cent Ans* / P. Contamine. – Paris : Hachette, 1976. – 287 p.

279. Contamine P. *La guerre au Moyen Age* / P. Contamine. – Paris : PUF, 1992. – 516 p.
280. Contamine P. *Froissart : Art militaire, pratique et conception de la Guerre* / P. Contamine // *Froissart : Historian* / [ed. by J.N. Palmer]. – Woodbridge–Suffolk, 1981. – P. 132–145.
281. Contamine P. *War in the Middle Ages* / P. Contamine. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1991. – 408 p.
282. Contamine P. *Un contrôle étatique croissant: Les usages de la guerre du XIVe au XVIIIe siècle: rançons et butins* / P. Contamine // *Guerre et concurrence entre les États européens du XIVe au XVIIIe siècle* / [ed. by Ph. Contamine]. – Paris : PUF, 1998. – P. 199–236.
283. Cornwell W. *Agincourt : A Novel* / W. Cornwell. – New-York : Harper Paperbacks, 2009. – 512 p.
284. Coss P.R. *The Knights in Medieval England. 1000–1400* / P.R. Coss. – London : Combined Books ; Combined edition, 1996. – 191 p. – (Medieval Military Library).
285. Coville A. *Les Premiers Valois : 1328–1422* / A. Coville, E. Lavisse, M. Blancpain. – Paris : Tallandier, 1982. – 480 p. – (Histoire de France au Moyen Age).
286. Curry A. *The Nationality of Men-at-Arms serving in English Armies in Normandy and the pays de conquête, 1415–1450 : A Preliminary Survey* / A. Curry // *Reading Medieval Studies*. – Vol. 18. – Reading, 1992. – P. 135–163.
287. Curry A. *The Hundred Years War* / A. Curry. – [2nd ed.]. – London : Palgrave MacMillan, 2003. – 221 p. – (British History in Perspective).
288. Curry A. *Medieval warfare : England and her continental neighbours, eleventh to the fourteenth centuries* / A. Curry // *Journal of Medieval History*. 1998. – V. 24. – № 1. – P. 81–102.

289. Curry A. France and the Hundred Years War (1337–1453) / A. Curry // France in the Later Middle Ages 1200–1500 [ed. by D. Potter]. – Oxford University Press, 2003. – P. 90–116. – (The short Oxford History of France).
290. Cuttino G.P. Historical Revision: the Causes of the Hundred Years War / G.P. Cuttino // *Speculum*. 1972. – Vol. 31. – № 3. – P. 463–473.
291. Danbury E. English and French Artistic Propaganda during the period of the Hundred Years war : Some Evidence from Royal Charters / E. Danbury // Power, Culture, and religion in France (c.1350–1550) / [ed. by Ch. Allmand]. – Woodbridge : Boydell & Brewer Inc, 1989. – P. 103–123.
292. Daumet G. Etude sur l'Alliance de la France et de la Castille au 14e et 15e Siecles / G. Daumet. – Paris : Bouillon, 1898. – XI, 273 p.
293. Demurger A. Temps de crises, temps d'espoirs. XIVE–XVe siècle. Nouvelle histoire de la France medieval / A. Demurger. – Paris : Le Seuil, 1990. – T. 5. – 383 p.
294. De Vries K. Joan of Arc: A Military Leader / K. De Vries. – London : The History Press, 2003. – 240 p.
295. De Vries K. Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century. Discipline, Tactics, and Technology / K. De Vries. – Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2000. – 224 p.
296. Ditcham B. The Employment of Foreign Mercenary Troops in the French Royal Armies. 1415–1470. [Ph.D. Dissertation] / Brian G.H. Ditcham. – Edinburgh University Press, 1978. – 246 p.
297. Dyer Ch. Making a Living in the Middle Ages : The People of Britain. 850–1520 / Ch. Dyer. – Yale University Press, 2003. – 424 p.
298. Doig G.A. A New Source for the Siege of Calais in 1436 / G.H. Doig // *The English Historical Review*. 1995. – Vol. 110. – № 436. – P. 404–416.
299. Duby G. France in the Middle Ages (987–1460) : from Hugh Capet to Joan of Arc / G. Duby ; [transl. by J. Vale]. – Blacwell : Wiley-Blackwell, 1993. – 360 p.

300. Dubled H. L'artillerie royale française a l'époque de Charles VII et au début du règne Louis XI (1437–1469) : les frères Bureau / H. Dubled // *Memorial l'Artillerie française*. – Paris, 1976. – № 50. – P. 555–637.

301. Edge D. Miles, Arms and Armours of the Medieval Knights An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages / D. Edge, J. Paddock. – London : Crescent Books, 1991. – 188 p.

302. Embelton G. The Medieval Soldier: 15th Century Campaign Life Recreated in Colour Photographs / G. Embelton, J. Howe. – London : The Crowood Press Ltd, 1998. – 144 p. : il.

303. Embleton G. Medieval military Costume / G. Embleton. – Ramsbury-Marlborough : Crowood Press, 2000. – 96 p. – (*Europa Militaria Special*, 8).

304. Fagnen C. Armement medieval. Un Metal pour la Guerre / C. Fagnen. – Paris : Desclée de Brouwer, 2005. – 125 p.

305. Favier J. La Guerre de Cent Ans / J. Favier. – Paris : Fayard, 1980. – 678 p.

306. Featherstone D. Bowmen of England / D. Featherstone. – London : Pen and Sword, 2003. – 164 p.

307. Fedou R. La noblesse en France a la fin du Moyen Age (du milieu du XIV a la fin du XV-e siècle) / R. Fedou // *Acta Universitatis Lodziensis*. – Łódź, 1980. – Ser.1. – Zesh. 71. – S. 49–63.

308. Ffoulkes Ch. The Armourer and his Craft: from the X-th to the XV-th Century / Ch. Ffoulkes. – [Facsimile of 1912 edition]. – London : Dover Publications, 1988. – 256 p.

309. Fino J.F. L'Artillerie en France a la fin du Moyen Age / J.F. Fino // *Gladius*. – Paris, 1974. – P. 13–21.

310. Fino J.F. Forteresses de la France medievale. Construction-Attaque-Defence / J.F. Fino. – Paris : A. et J. Picard, 1977. – 534 p.

311. Flori J. Rycerstwo w średniowiecznej Francji / J. Flori. – Warszawa : WIG-Press, 1999. – 182 s.

312. Flori J. Rycerze i rycerstwo w średniowieczu / J. Flori ; [przekł. E. Trojańska]. – Poznań : Rebis, 2003. – 268 s.
313. Flori J. Chevaliers et chevalerie au Moyen Age / J. Flori. – Paris : Hachette Littératures, 2008. – 301 p.
314. Fowler K.A. The Age of Plantagenet and Valois. The Struggle for Supremacy. 1328–1498 / K.A. Fowler. – London : G.P. Putnam And Sons, 1967 – 208 p.
315. Fowler K.A. The Hundred Years War / K.A. Fowler. – London : MacMillan, 1971. – 240 p. – (Problems in Focus).
316. Funcken L. et Fr. Le costume, l'armure et les armes au temps de la chevalerie / L. et Fr. Funcken. – Tournai : Casterman, 1977. – 156 p.
317. Gaier C. L'industrie et le commerce des armes dans les anciennes principautés belges du XIII-e à la fin du XV-e siècle / C. Gaier. – Paris : Les Belles Lettres, 1973. – 288 p.
318. Gies F. The Knight in History / F. Gies. – London : Harper Perennial, 1987. – 272 p.
319. Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. / M. Głosek. – Warszawa : Wydawnictwa Geologiczne, 1984. – 186 s.
320. Goodman A. War and Border Societies in the Middle Ages / A. Goodman. – London : Routledge, 1992. – 208 p.
321. Gravett C. Knights at Tournament / C. Gravett, A. McBride. – Oxford : Osprey Publishing, 1992. – 64 p.
322. Gravett C. Medieval Siege Warfare / C. Gravett. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 2001. – 64 p.
323. Griffiths R.A. The Reign of King Henry VI : the exercise of royal authority. 1422–1461 / R.A. Griffiths. – London : The History Press, 1995. – 968 p.

324. Green D.S. Politics and Service with Edward the Black Prince / D.S. Green // *The Age of Edward III* / [ed. by J.S. Bothwell]. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2001. – P. 53–68.

325. Green D.S. *Edward the Black Prince : Power in Medieval Europe* / D.S. Green. – London : Longman, 2007. – 312 p.

326. Green V. *The Later Plantagenets : A survey of English History between 1307 and 1483* / V. Green. – London : Edward Arnold (Publishers) Ltd, 1962. – 438 p.

327. Grummitt D. *The Financial Administration of Calais During the Reign of Henry IV. 1399–1413* / D. Grummitt // *England Historical Review*. 1998. – Vol. 113. – № 451. – P. 276–299.

328. Grummitt D. *The Calais Garrison. War and Military Service in England. 1436–1558* / D. Grummitt. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2008. – 284 p.

329. *Guerre et société en France, en Angleterre et en Bourgogne XIVe-XV-e siècle* / [ed. P. Contamine, C. Giry-Deloison, M.H. Keen]. – Lille : Université Lille 3 Charles-de-Gaulle, 1991. – 360 p.

330. Guilmartin J.F. *Gunpower and Galleys – Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1974. – 350 p.

331. Hardy R. *Longbow: A Social and Military History* / R. Hardy. – London : Haynes Publishing, 2006. – 224 p.

332. Herve M. *Mentalites Medievales: XI-e – XV-e siècle* / M. Hevre. – Paris : Presses universitaires de France, 1998. – 518 p. – (Nouvelle Clio: l'histoire et ses problemes).

333. Hyland A. *The Warhorse: 1250–1600* / A. Hyland. – London : Alan Sutton Publishing, Ltd., 1996. – 224 p.

334. Hibbert Ch. *Agincourt* / Ch. Hibbert. – London : Dorset Press, 1986. – 176 p.

335. Histoire militaire de la France / [sous la direction d'André Corvisier]. – [Paris, 1715. – T.1 / des Origines à 1715, sous la direction de Philippe Contamine]. – Paris : P.U.F., 1992. – 632 p.

336. Honig J.W. Men on Horseback. 400–1500 // The Times History of War / J.W. Honig ; [ed. by I. Drury]. – London : Harper Collins, 2000. – P. 38–61.

337. Hooper N. Atlas sztuki wojennej w średniowieczu (768–1487) / N. Hooper, M. Bennet. – Warszawa : Marabut. – 212 s.

338. Hopkins A. Knights / A. Hopkins. – London : Barnes & Noble, 1998. – 191 p.

339. Houston M.G. Medieval Costume in England and France. The XIII-th–XV-th Centuries / M.G. Houston. – New York : Dover Publications, 1996. – 228 p.

340. Howard M. War in European History / M. Howard. – Oxford : Oxford University Press, 2009. – 192 p.

341. Huizinga J. The Waning of the Middle Ages: A Study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the XIVth and XVth Centuries / J. Huizinga. – London : Edward Arnold, 1970. – 338 p.

342. Inscribing the Hundred Years' War in French and English Cultures / [ed. by D.N. Baker]. – New York : State University of New York Press, 2000. – 277 p.

343. Jacob E.F. Henry V and the Invasion of France / E.F. Jacob. – London : Hodder & Stoughton ltd for The English Universities Press, 1966. – 157 p.

344. Jacob E.F. The Fifteenth Century. 1399–1485 / E.F. Jakob. – Oxford : Oxford University Press, 1961. – 775 p.

345. Jankowski J. Łuk. Drewniany łuk średniowieczny / J. Jankowski. – Warszawa : Replika, 2002. – 78 s.

346. Johnson P. Historia Anglików / P. Johnson. – Gdańsk : Marabut, 2002. – 472 s. – (Narody i cywilizacje).

347. Jouet R. La Résistance a l'occupation anglaise en Basse-Normandie (1418–1450) / R. Jouet. – Caen : Musée de Normandie, 1969. – 212 p.
348. Kaiser R.E. The Medieval English Longbow / R.E. Kaiser // *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*. – 1980. – Vol. 23. – P. 21–29.
349. Keegan J. The Face of Battle : A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme. – London : Penguin (Non-Classics), 1983. – 368 p.
350. Keegan J. Anatomie de la bataille: Azincourt (1415), Waterloo (1815), La Somme (1916). – Paris : Robert Laffont, 1993. – 324 p.
351. Keen M. The Laws of War in the Late Middle Ages / M. Keen. – London : Routledge & Kegan Paul, 1965. – 291 p.
352. Keen M. English Society in the Later Middle Ages. 1348–1500 / M. Keen. – London : Penguin books, 1991. – 352 p. [Part 2. The Hundred Years War and its Effects on Society and Government. – P. 131–159].
353. Knight P. Henry V and the Conquest of France 1416–1453 (Men-at-Arms) / P. Knight. – Oxford : Osprey Publishing Co, 1998. – 48 p.
354. Kusiak F. Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej / F. Kusiak. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2002. – 304 s.
355. La Guerre, la violence et les gens au Moyen Age. T. 1. Guerre et violence / [sous la direction de Ph. Contamine et O. Guyot-Jeannin]. – Paris : Cths – Comité des Travaux, 1995. – 370 p.
356. Le Cacheux P. Rouen au Temps de Jeanne d'Arc et pendant l'occupation anglaise (1419–1449) / P. Le Cacheux. – Rouen ; Paris, 1931. – 322 p.
357. Le Patourel J. Edward III and the Kingdom of France / J. Le Patourel // *History*. 1958. – Vol. 43. – № 149. – P. 173–189.
358. Les compagnons d'Armes de Jeanne d'Arc [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pagesperso-orange.fr/jean-claude.colrat/bibliographie.htm>

359. Lewis P.S. War Propaganda and Historiography in Fifteenth Century France / P.S. Lewis // Transactions of the Royal Historical Society. – London, 1965. – P. 62–77. – (Fifth Series ; № 15).
360. Lewis P.S. The Recovery of France in the Fifteenth Century / P.S. Lewis. – London : Harper and Row, 1971. – 447 p.
361. Lot F. La France des origines a la Guerre de Cent Ans / F. Lot. – Paris : Gallimard, 1941. – 352 p.
362. Lot F. L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient : in 2 vols / F. Lot. – Paris, 1946. – Vol. 1. – 568 p.
363. Mallett M. Mercenaries and their masters. Warfare in Renaissance Italy / M. Mallett. – London : Military Book Society, 1974. – 309 p.
364. Mc-Farlane K.B. War, the Economy and Social Change (England and the Hundred Years War) / K.B. Mc-Farlane // Past and Present. – 1962. – № 22. – P. 3–13.
365. Medieval warfare: A history / [ed. by M. Keen]. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 352 p.
366. Michael N. Armies of Medieval Burgundy 1364–1477 / N. Michael ; [illustr. by G. Embleton]. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 1983. – 48 p. – (Men at Arms Series, 144).
367. Minois G. Du Guesclin / G. Minois. – Paris : Fayard, 1993. – 518 p.
368. Minois G. La Guerre de Cent Ans / G. Minois. – Paris : Tempus, 2008. – 650 p.
369. Morgan Ph. Of Worms and War: 1380–1558 / Ph. Morgan // Death in England. An Illustrated History / [ed. By P.C. Jupp and C. Gittings]. – Manchester University Press, 1999. – P. 119–146.
370. Nardo D. Lords, Ladies, Peasants and Knights: The Role of Class / D. Nardo. – London : Lucent Library of Historical Eras, 2006. – 104 p.

371. Newhall R.A. Discipline an English Army of the Fifteenth Century / R.A. Newhall // *The Military Historian and Economic*. – London, 1917. – № 2. – P. 141–151.

372. Newhall R.A. The English Conquest of Normandy (1416–1424). A Study of Fifteenth Century Warfare / R.A. Newhall. – New Haven : Yale University Press, 1924. – 176 p.

373. Nicolas N.H. History of the Battle of Agincourt, and of the Expedition of Henry the Fifth into France in 1415; To Which is added the Roll of the Men at Arms in the English Army / N.H. Nicolas. – [Reproduction of a book, published before London, 1923]. – London : Nabu Press, 2010. – 550 p.

374. Nicolle D. Medieval warfare: Source book : in 2 vols / D. Nicolle. – Vol. 1: Warfare in Western Christendom. – London : Arms and Armour Press, New York : Sterling, 1995. – 320 p. ; Vol. 2 : Christian Europe and its Neighbours. – London : Arms and Armour Press, 1996. – 320 p.

375. Nicolle D. Medieval Warfare : The Unfriendly Interface / D. Nicolle // *Journal of Military History*. July 1999. – Vol. 63. – № 3. – P. 579–600.

376. Nicolle D. French Armies of the Hundred Years War : 1328–1429 / D. Nicolle. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 2000. – 48 p. – (Men-At-Arms Series, 337).

377. Nicolle D. Crecy 1346 : Triumph of the longbow / D. Nicolle. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 2000. – 96 p. – (Campaign).

378. Nicolle D. Orleans 1429 : France turns the tide / D. Nicolle. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 2001. – 64 p. – (Campaign).

379. Nicolle D. Medieval Siege Weapons (1) : Western Europe. AD 585–1385 / D. Nicolle. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 2002. – 48 p. – (New Vanguard).

380. Nicolle D. Poitiers 1356 : The Capture of a King / D. Nicolle. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 2004. – 96 p. – (Campaign ; 138).

381. Nossov K. *Ancient and Medieval Siege Weapons : A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics* / K. Nossov. – Gillford : Lyons Press, 2005. – 344 p.
382. Oakeshott E. *A Knight in Battle* / E. Oakeshott. – 2nd ed. – Chester : Dufour Editions, 1998. – 128 p.
383. Oakeshott E. *A Knight and His Weapons* / E. Oakeshott. – 2nd ed. – Chester : Dufour Editions, 1998. – 124 p.
384. Oakeshott E. *A Knight and His Horse* / E. Oakeshott. – 2nd ed. – Chester : Dufour Editions, 1999. – 123 p.
385. Oakeshott E. *A Knight and His Armor* / E. Oakeshott. – 2nd ed. – Chester : Dufour Editions, 1999. – 122 p.
386. Oakeshott E. *The Sword in the Age of Chivalry* / E. Oakeshott. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2006. – 204 p.
387. Oakeshott E. *Records of the Medieval Sword* / E. Oakeshott. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2007. – 320 p.
388. Oman Ch.W. *The Art of War in Middle Ages : in 2 vols* / Ch. Oman. – London : Greenhill Books, 1999. – Vol. 2. AD 1278–1485. – 459 p.
389. Ormrod W.M. *Edward III* / W.M. Ormrod. – London : Tempus, 2005. – 335 p. – (English Monarchs).
390. Payne-Gallwey R. *The Crossbow. Medieval and Modern. Military and Sporting. Its Konstruktoin History and Management* / R. Payne-Gallwey. – London : Barnes & Noble, 1996. – 220 p.
391. Palmer J.J.N. *England, France and Christendom. 1377–1399* / J.J.N. Palmer. – London : Routledge & Kegan Paul, 1972. – 282 p.
392. Pernoud R. *Jeanne d’Arc et la guerre de Cent Ans* / R. Pernoud. – Paris : Denoel, 1990. – 127 p.
393. Pernoud R. *Réhabilitation de Jeanne d’Arc, reconquête de la France* / R. Pernoud. – Monaco : Ed. du Rocher, 1995. – 154 p.

394. Perroy E. *La Guerre de Cent Ans* / E. Perroy. – Paris : Gallimard, 1945. – 342 p.
395. Perroy E. *Gras profits et rançons pendant la guerre de Cent ans: l'affaire du comte de Denia* / E. Perroy // *Melanges de histoire du Moyen Age dedies a la memoire de Louis Halphen*. – Paris : Presses universitaires de France, 1951. – P. 573–580.
396. Perroy E. *The Hundred Years War* / E. Perroy. – New-York : Capricorn Books, 1965. – 379 p.
397. Petit J. *Charles de Valois (1270–1325)* / J. Petit. – [reprint. ed. 1900 r.] – Paris : Adamant Media Corporation, 2001. – 449 p. – (Elibron Classics).
398. Postan M.M. *Some Social Consequences of the Hundred Years War* / M.M. Postan // *Economic History Rerview*. 1942. – Vol. 12. – № 1. – P.12–28.
399. Postan M.M. *The Costs of the Hundred Years War* / M.M. Postan // *Past and Present*. 1964. – № 27. – P. 34–53.
400. Postan M.M. *Medieval Trade and Finance* / M.M. Postan. – Cambridge : Cambridge University Press, 1973. – 381 p.
401. Prądyński R. *Gawędy o łucznictwie* / R. Prądyński. – Warszawa : Egros, 2001. – 65 s. – (Seria: W kręgu Średniowiecza).
402. Prestwich M. *Armies and Warfare in the Middle Ages : The English Experience* / M. Prestwich. – New Haven and London : Yale University Press, 1996. – 474 p.
403. Raynaud C. *La violence au Moyen Age. XIIIe–XVe siècle, d'après les livres d'histoire en Français* / C. Raynaud. – Paris : Le Leopard d'Or, 1990. – 353 p.
404. Renaudin F. *L'homme d'armes au Moyen Age: A la fin du XV-e siècle* / F. Renaudin. – Paris : Edition Errance, 2006. – 95 p.
405. Rigg A.G. *Propaganda of the Hundred Years War : poems on the Battles of Crecy and Durham (1346) : A Critical Edition* / A.G. Rigg // *Traditio* :

Studies in Ancient and Medieval History Thought and Religion / [ed. by Ch. H. Lohr and E.A.R. Brown]. – Fordham Univ. Pr. Journal Dept., 1999. – Vol. 54. – P. 169–211.

406. Rogers C.J. The Military Revolutions of the Hundred Years' War / C.J. Rogers // *The Journal of Military History*. – № 57 (April 1993). – P. 241–278.

407. Rogers C.J. War Cruel and Sharp. English Strategy under Edward III. 1327–1360 / C.J. Rogers. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2000. – 480 p.

408. Ronciere Ch. de la. Histoire de la marine française : la Guerre de Cent Ans / Ch. de la Ronciere. – Paris, 1914. – T. 2. – 361 p.

409. Ronciere Ch. de la. Histoire de la marine française : 4 vols / Ch. de la Ronciere. – Paris : Librairie Larousse, 1932. – Vol. 2. – 375 p.

410. Rose S. Britain. France and the Empire. 1350–1500 / S. Rose, M.L. Kekewich. – Basingstoke ; New York : Palgrave MacMillan, 2005. – XXIII, 308 p.

411. Rose S. Calais: An English Town in France. 1347–1558 / S. Rose. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2008. – 256 p.

412. Rothero Ch. Armies of Crecy and Poitiers / Ch. Rothero. – Oxford : Osprey Publishing, 1981. – 48 p. – (Men-At-Arms Series ; 111).

413. Rothero Ch. The Armies of Agincourt / Ch. Rothero. – Oxford : Osprey Publishing, 1981. – 48 p. – (Men-at-Arms Series ; 113).

414. Rowe B.J.H. Discipline in the Norman Garrisons under Bedford. 1422–1435 / B.J.H. Rowe // *English Historical Review*. – 1931. – Vol. 46. – № 182. – P. 194–208.

415. Rowe B.J.H. John, Duke of Bedford and the Norman “Brigands” / B.J.H. Rowe // *English Historical Review*. – 1932. – Vol. 47. – № 188. – P. 583–600.

416. Runyan T. Naval power and maritime technology during the Hundred Years War / Runyan T. // *War at Sea in the Middle Ages and the Renaissance [1000–1650]* / Ed. by J. B. Hattendorf and R. W. Unger. – London, 2003. – 292 p.

417. Sarrazin A. Jeanne d'Arc et la Normandie au XV-e siècle / A. Sarracin. – Rouen : Leon Gy, 1896. – XI, 635 p.

418. Serdon V. Armes du diable: Arcs et arbalètes au Moyen Age / V. Serdon. – Rennes : PU Rennes, 2005. – 335 p.

419. Seward D. The Hundred Years War : The English in France, 1337–1457 / D. Seward. – London-New-York : Penguin Book, 1999. – 304 p.

420. Seward D. Henry V as Warlord / D. Seward. – London ; New-York : Penguin Books, 2002. – 280 p. – (Classic Military History).

421. Sherborn J.W. The Battle of La Rochelle and the War at Sea (1372–1375) // *Bulletin of the Institute of Historical Research*. – London, 1969. – Vol. 42. – P. 34–47.

422. Smith R.D. The Artillery of the Dukes of Burgundy. 1363–1477 / R.D. Smith, K. de Vries. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2005. – 392 p.

423. Soar H.D.H. The Crooked Stick : A History of the Longbow / H.D.H. Soar. – Yardley : Westholme Publishing, 2009. – 240 p.

424. Stephenson C. Medieval History : Europe from the Fourth to the Sixteenth Century / C. Stephenson. – London : Harper and Brothers, 1935. – XVIII, 797 p.

425. Sumption J. The Hundred Years War / J. Sumption. – London : Faber, 1990. – 659 p.

426. Tachman B.W. A Distant Mirror : the Calamitous 14th Century / B.W. Tachman. – New York : Ballantine Books, 1987. – 704 p.

427. The Age of Edward III / [ed. by J.S. Bothwell]. – York Medieval Press, 2001. – 240 p.

428. *The Hundred Years War. Vol. 1 : Trial by Battle* / [ed. by J. Sumption]. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1999. – 672 p.
429. *The Hundred Years War. Vol. 2 : Trial by Fire* / [ed. by J. Sumption]. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2001. – 696 p.
430. *The Hundred Years War. Vol. 3 : Divided Houses* / [ed. by J. Sumption]. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2009. – 1006 p.
431. *The Hundred Years War* / [ed. by K. Fowler]. – London : Macmillan, 1971. – 180 p.
432. *The Hundred Years War : A Wider Focus* / [ed. by A.J. Villalon and D. Kagay]. – Leiden : Brill, 2005. – 570 p.
433. *The Medieval Horse and its Equipment. c. 1150–1450* / [ed. by J. Clark]. – Woodbridge : Boydell Press, 2004. – 202 p.
434. *The Military Revolution Debate : Readings On The Military Transformation Of Early Modern Europe* / [ed. by C.J. Rogers]. – Oxford : Westview Press, 1995. – 400 p. – (History and Warfare).
435. *The Oxford Illustrated History of Medieval England* / [ed. by N. Saul]. – Oxford University Press, 2001. – 320 p. – (Oxford Illustrated Histories).
436. *The Timeline of Medieval Warfare : The Ultimate Guide to Battle in the Middle Ages* / [ed. by Ph. G. Jestice]. – Thunder Bay Press, 2009. – 224 p. – (World History Timeline).
437. *Traditional archery from six continents : the Charles E. Grayson Collection* / [text by Ch. E. Grayson, M. French, and M. J. O'Brien ; photo by D. S. Glover]. – Columbia-London : University of Missouri Press, 2007. – 256 p.
438. Trevelyan G.M. *Historia społeczna Anglii, od Chaucera do Wiktorii* / G.M. Trevelyan. – Warszawa : PIW, 1961. – 636 s.
439. Trevelyan G.M. *Illustrated english social history : in 3 vols. Vol. 1. Chaucer's England and the early Thudors* / G.M. Trevelyan. – London : Longmans, 1964. – 328 p.

440. Turnbull S. *The Book of the Medieval Knight* / S. Turnbull. – London : Arms & Armour, 1985. – 192 p.
441. Vale M. *English Gascony. 1399–1453* / M. Vale. – Oxford : Oxford University Press, 1970. – 288 p. – (Oxford Historical Monographs).
442. Vale M. *Charles VII* / M. Vale. – University of California Press, 1974. – 267 p.
443. Vale M. *The Angevin Legacy and the Hundred Years War (1250–1340)* / M. Vale. – Oxford : Oxford University Press ; Cambridge, 1990. – 317 p.
444. Verbruggen J.F. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages* / J.F. Verbruggen. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 1998. – 410 p.
445. Verbruggen J.F. *Art of War in Western Europe during Middle Ages from Eighth Age* / J.F. Verbruggen. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2002. – 398 p.
446. Verdon J. *Les Françaises pendant la guerre de Cent Ans (début du XIVe siècle – milieu du XVe siècle)* / J. Verdon. – Paris : Perrin, 1991. – 287 p.
447. Vernier R. *The Flower of Chivalry. Bertrand du Guesclin and the Hundred Years War* / R. Vernier. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2007. – 256 p.
448. Viollet-le-Duc E. *Essai sur l'architecture militaire au Moyen Age* / E. Viollet-le-Duc. – Paris : Bance, 1854. – 236 p.
449. Wilkinson B. *Constitutional History of England in the Fifteenth Century (1399–1485)* / B. Wilkinson. – London : Longmans, 1964. – 418 p.
450. Wilkinson B. *The later Middle Ages in England. 1216–1485* / B. Wilkinson. – London : Publisher, 1969. – 420 p.
451. Wise T. *Medieval European Armies 1300–1500* / T. Wise. – Botley-Oxford : Osprey Publishing, 1975. – 48 p. – (Men at Arms Series, 50).

452. Wise T. Medieval Heraldry / T. Wise ; [illustr. by R. Hook, W. Walker]. – Botley ; Oxford : Osprey Publishing, 1980. – 48 p. – (Men at Arms Series, 99).

453. Wright N. Knights and Peasants. The Hundred Years War in the French Countryside / N. Wright. – Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 2000. – 158 p.

454. Zins H. Historia Anglii / H. Zins. – Wrocław : Zakład Narodowy Im. Osolińskich, 1979. – 582 s.

II. Енциклопедичні та довідкові видання

455. Бехайм В. Энциклопедия оружия / В. Бехайм ; [пер. с нем. ; предисл. А.Н. Кирпичникова ; коммент. и прил. С. Е. Еременко, В.М. Милонова, М.Ю. Некрасова]. – СПб. : Санкт-Петербург Оркестр, 1995. – 576 с.

456. Большой словарь оружия / [авт.-сост. Б.Г. Трубников ; иллюстр. Е.П. Кузнецова]. – СПб. : Полигон, М. : АСТ, 1997. – 670 с. – (Серия: Военно-историческая библиотека [16]).

457. Вайс Г. История цивилизации: Архитектура, вооружение, одежда, утварь : иллюстрированная энциклопедия : в 3 т. / Г. Вайс ; [пер. с нем]. – М. : ЕКСМО-Пресс, 1998. – Т.2: “Темные века” и средневековье (IV–XIV вв.). – 599 с. ; Т.3: Новое время (XIV–XIX вв.). – 768 с. – (Серия: “История цивилизации”).

458. Герои и битвы. Общеизвестная военно-историческая хрестоматия / [сост. К.К. Абаза]. – [Текст друк. за вид.: СПб. : Типогр. М.М. Стасюлевича, 1887.]. – М., 1995. – 479 с. : ил.

459. Морской энциклопедический справочник / [под ред. акад. Н.Н. Исанина]. – Л. : Судостроение, 1986. – Т. 1: А–Н. – 536 с. ; – Т. 2: О–Я. – 520 с.
460. Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа / К. Рыжов. – М. : Вече, 1999. – 656 с.
461. Смирнова Е.Д. Средневековый мир в терминах, именах и названиях : словарь-справочник / Е.Д. Смирнова. – Минск : Беларусь, 1999. – 383 с. – (Соло XX века ; [14]).
462. Торопцев А.П. Замки. Крепости : энциклопедия / А.П. Торопцев. – М. : РОСМЭН-ИЗДАТ, 2000. – 351 с.
463. Трубников Б.Г. Определитель оружия и вооружения / Б.Г. Трубников. – СПб. : Полигон, М. : АСТ, 1998. – 695 с.
464. Трубников Б.Г. Полная энциклопедия : Оружие, вооружение всех времен и народов / Б.Г. Трубников. – СПб. : Нева, М. : ОЛМА-Пресс, 2001. – 719 с.
465. Хартбол Т. Битвы мировой истории : словарь / Т. Хартбол ; [пер. с англ., ред., изм. и доп. авт. кол. ; под общ. ред. Н.Медведева]. – М. : Внешсигма, 1993. – 576 с.
466. Dictionnaire de la France médiévale / [publ. sous la direct. J. Favier]. – Paris : Fayard, 1995. – 982 p.
467. Dictionnaire du Moyen Age / [publ. sous la direct. C. Gauvard, A. de Libera, M. Zink]. – Paris : PUF, 2004. – 1548 p.
468. Encyclopedia of the Hundred Years War / [ed. by Wagner J.A]. – Greenwood Press, 2006. – 432 p.
469. Viollet-le-Duc E. Dictionnaire raisonne de l'architecture francaise du XIe au XVIe siecle : in 10 vols. – Paris : V.A. Morel & C. Editeurs, 1875. – Vol. 5. – 420 p.

III. Джерела

470. Бургундский план боевого построения (1417 г.) [Электронный ресурс] / [пер. текста, предисл. и прим. М. Нечитайлова]. – Режим доступа : <http://www.fieldofbattle.ru/modules.php?name=News&file=article &sid=513>

471. Военный Дневник Эдуарда III (1346 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Acts_of_war/ frametext.htm

472. Джованни Виллани. Новая хроника или история Флоренции / Джованни Виллани ; [пер. с итал. М.А. Юсима]. – М. : Наука, 1997. – 551 с.

473. Джон Фортеске. Управление Англией [Электронный ресурс]. Трактат [Отрывок из главы XII] (нач. 70-х годов XV в.) / Джон Фортеске ; [пер. Е. В. Гутновой]. – [Текст воспроизв. по изд.: Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М. : Гос. изд. юр. лит., 1961] // Режим доступа : http://www.hrono.info/dokum/1400dok/ forteske_text2.html.

474. Жан Фруассар. Любовный плен. Поэма / Жан Фруассар ; [пер. с фр. М. Гринберга. – М. : Cart Blanche, 1994. – 240 с.

475. Жан Фруассар. Хроники. 1325–1340 / Жан Фруассар ; [пер., вступ. статья и прим. М.В. Аникиева]. – СПб. : Изд. СПбГУ, 2008. – 655 с.

476. Из Устава шлемников, 21-год правления Эдуарда III, 1347 год // Фолкс Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс ; [пер. с англ. Т.Е. Любовской]. – М. : Центрполиграф, 2005. – С.189–190.

477. Николо Макиавелли. Государь ; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия ; О военном искусстве : сборник / Николо Макиавелли ; [предисл., коммент. Е.И. Темнова]. – М. : Мысль, 1996. – 639 с. : ил. – (Из классического наследия).

478. Выдержка из документов Оружейной компании. Лондон, 1322 год // Фолкс Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс ; [пер. с англ. Т.Е. Любовской]. – М. : Центрполиграф, 2006. – С. 188–189.

479. Иоханн Хилл, оружейник Генриха VI. Из “Трактата о правилах проведения турнира”. Лондон, 1434 год // Фолкс Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс ; [пер. с англ. Т.Е. Любовской]. – М. : Центрполиграф, 2006. – С. 191–193.

480. Из “Трактата о военном доспехе”. Лондон, 1446 год // Фолкс Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс ; [пер. с англ. Т.Е. Любовской]. – М. : Центрполиграф, 2006. – С. 193–194.

481. Из Устава оружейников-полировщиков города Анже, 1448 год // Фолкс Ч. Средневековые доспехи. Мастера оружейного дела / Ч. Фолкс ; [пер. с англ. Т.Е. Любовской]. – М. : Центрполиграф, 2006. – С. 194.

482. План сражения для Азенкурской кампании (1415 г.) [Электронный ресурс] / [пер. з англ. М.В. Нечитайлова]. – [Публ. за вид.: Phillpotts C. The French of Plan during the Agincourt Campaign // English Historical Review. – 1984. – Vol. 99. – № 390. – P. 59–66]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XV/1400-1420/Plan_Azenkur/text.htm

483. Постановление о том, какие преступления должны считаться государственной изменой [Электронный ресурс]. Из статута 1352 года, принятого в Вестминстере в полном парламенте // Постановления о судах и судьях XIV века (Извлечения) / [пер. Е.В. Гутновой]. – [Текст воспроизв. по изд.: Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М. : Гос. изд. юр. лит., 1961]. – Режим доступа : http://vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Engl/XIV/Postanovlenija_o_sudach/text.htm

484. Филипп де Коммин. Мемуары / Филипп де Коммин ; [пер., ст. и прим. Ю.П. Малинина]. – М. : Наука, 1986. – 496 с. – (Памятники исторической мысли).

485. Французская деревня XIII–XIV вв. и Жакерия : документы / [пер., ввод. ст. и прим. Н.П. Грацианского]. – М. : МГУ ; Л. : Гос. социально-эконом. изд-во, 1935. – 104 с.

486. Хроники и документы времен Столетней войны / [пер., сост., предисл., прим., указат., генеал. табл., карты М.В.Аникиева ; под ред. Ю.П.Малинина]. – СПб., 2005. – 425 с.

487. An English Chronicle 1377–1461 : A New Edition Aberystwyth. National Library of Wales (MS 21608), and Oxford, Bodleian Library (MS Lyell 34) / [ed. by W. Marx]. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2003. – 472 p.

488. Constitutional history of England in the fifteenth century (1399–1485) : with illustrative documents / [ed. by B. Wilkinson]. – London : Barnes & Noble, 1964. – 418 p. : il.

489. Curry A. The Battle of Agincourt: Sources and Interpretations / A. Curry. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2000. – 490 p.

490. Froissart. Chronicles / Froissart ; [ed. and transl. G. Brereton]. – London : Penguin Classics, 1978. – 496 p.

491. The Chronicles of Froissart [Электронный ресурс] / [transl. by J. Bouchier, Lord Berners creation of machine-readable version: J. Boss. Conversion to TEI-conformant markup]. – University of Virginia Library Electronic Text Center. 1994. – Режим доступа : // <http://www.fordham.edu/halsall/basis/froissart-full.html>

492. Hans Talhoffer, maitre de arme du XV siècle. Le combat médiéval à travers le duel judiciaire : Traité d'escrime. 1443–1467 / [comment. de G. Hergsell et O. Gaurin]. – Paris : Budo Editions, 2005. – 586 p.

493. Letters and Papers illustrative of the Wars of the English in France during the Reign of Henry Sixth : in 2 vols / [ed. by Rev. J. Stevenson]. – [Printed by ed.: London, 1861]. – London : Adamant Media Corporation, 2004. – Vol. 1. – 630 p.; Vol. 2. Part 1. – 480 p.; Vol. 2. Part. 2. – 568 p.

494. Letters, Orders and Musters of Bertrand du Guesclin. 1357–1380 / [ed. by M. Jones]. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2004. – 472 p.

495. Sir Thomas Gray : Scalacronica (1272–1363) / [edited and translated by A. King]. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2007. – 352 p.

496. Talhoffers Fechtbuch aus dem Jahre 1467 / [gerichtliche und andere Zweikämpfe darstellend, herausgegeben von G. Hergsell]. – Berlin : J.G. Galve, 1887. – 46 p.

497. The Chronica Maiora of Thomas Walsingham (1376–1422) / [transl. by D. Preest, J.G. Clark]. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2005. – 480 p.

498. The Chronicle of England from the Creation to A. D. 1417 of J. Capgrave // Green V. The Later Plantagenets: A Survey of English History between 1307 and 1485. – London : E. Arnold, 1966. – P. 260–266 [уривок].

499. The Life and Campaigns of the Black Prince from contemporary letters, diaries and chronicles, including Chandos Herald's Life of the Black Prince / [ed. by R. Barber]. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2002. – 140 p.

500. The Wars of Edward III. Sources and Interpretations / [ed. by C.J. Rogers]. – Woodbridge : Boydell&Brewer Press, 2000. – 416 p.

501. I.33 (Fechtbuch. 1300.) [электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://freywild.ch/i33/#was>.